

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधपत्रको शीर्षक

प्रस्तावित शोधपत्रको शीर्षक सुकरातको डायरी उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन र विश्लेषण रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तावित शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम नेपाली विभागको स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्षको दशौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.३ विषय परिचय

नेपालको मेची अञ्चल अन्तर्गत ताप्लेजुङ्ग जिल्लाको सिकैंचा गा.वि.स. मा जन्मेका गोविन्दराज भट्टराई नेपाली साहित्यका आख्यानकार, निबन्धकार, समालोचक र अनुवादक हुनाका साथै बहुमुखी प्रतिभाका धनी मानिन्छन् । वि.सं. २०३१ साल साउन १५ को गोरखापत्रमा नदीका दुई किनारा शीर्षकको कथाबाट नेपाली साहित्यमा कलम चलाउन सुरू गरेका भट्टराईका हालसम्ममा मुगलान (२०३१), मणिपुरको चिठी (२०३४), सुकरातका पाइला (२०६३) र सुकरातको डायरी (२०६८) गरी चारवटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । यी उपन्यासहरूमा उनले विदेश गएर नेपालीहरूले पाएका दुःख साथै युवावर्गले भोग्नु परेका पीडा, जीवनका यथार्थता, नेपालमा द्वन्द्वले निम्त्याएको दर्दनाक स्थिति, नेपाली साहित्यमा स्रष्टाले भोग्नुपरेका समस्या, उत्तरआधुनिक चिन्तन आदि कुरालाई उतारेका छन् ।

१.४ समस्याकथन

नेपाली साहित्यमा आख्यानकार, अनुवादक, निबन्धकार र समालोचकका रूपमा स्थापित भएका भट्टराई नेपाली साहित्यलाई संख्यात्मक मात्र होइन गुणात्मक दृष्टिले पनि उत्कर्षता प्रदान गर्ने कार्यमा निरन्तर लागि रहेका छन् । नेपाली उपन्यासलाई विश्वसाहित्यको सामुमा उभ्याउन खोज्ने उपन्यासकार नेपाली साहित्यका अमूल्य निधि हुन् । तसर्थ गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व, गोविन्दराज भट्टराईको निबन्धकारिता, सुकरातका पाइला उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन, मणिपुरको चिठी उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन, जस्ता विषयमा शोधकार्य भइसके तापनि उनको अर्को उपन्यास सुकरातको डायरीको छुट्टै अध्ययन भएको पाइदैन । त्यसैले उनको सुकरातको डायरी उपन्यासको विस्तृत अध्ययन र विश्लेषण गर्नु यस शोधकार्यको समस्या हो । प्रस्तुत शोधकार्य निम्नलिखित समस्यासँग सम्बद्ध छ, ती समस्याहरूलाई प्रश्नात्मक रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) गोविन्दराज भट्टराईको औपन्यासिक यात्रा के कस्तो छ ?
- (ख) गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातको डायरी उपन्यास के कस्तो छ ?
- (घ) गोविन्दराज भट्टराईका औपन्यासिक विशेषता के कस्ता छन् ?

१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

मुख्यतः शोधकार्यका क्रममा देखिएका प्रश्नहरूको उत्तर वा समाधान खोज्नु नै शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य रहेकाले प्रस्तुत शोधकार्यको समस्याको सुव्यवस्थित एवम् वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या, विश्लेषण र समाधान के कसरी गर्ने ? भन्ने कुरामा केन्द्रित रहेर अध्ययन गर्न निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएका छन् :

- (क) गोविन्दराज भट्टराईको औपन्यासिक यात्राको अध्ययन गर्नु ।
- (ख) गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातको डायरी उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गर्नु ।
- (घ) गोविन्दराज भट्टराईका औपन्यासिक विशेषताहरूको निरूपण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपालको पूर्वाञ्चलमा जन्मिएर नेपाल एवम् भारतका विभिन्न स्थानमा शिक्षाग्रहण गरी विद्यावारिधिसम्मको शिक्षा हासिल गरेका भट्टराईले नेपाली साहित्यमा उच्चतम मूल्य बोकेका उपन्यासहरू लेखेका छन् । उनका उपन्यासहरूका बारेमा छुट्टाछुट्टै रूपमा विस्तृत र सुव्यवस्थित अनुसन्धान भने भएको पाइदैन । उनका उपन्यासहरूको विस्तृत विश्लेषण र मूल्याङ्कन पनि भएको देखिँदैन । उनका उपन्यासका बारेमा जे जति अध्ययन - विश्लेषण भएको छ त्यो केवल परिचयात्मक रूपमा मात्र भएको देखिन्छ । यसै क्रममा भट्टराईका उपन्यासका बारेमा भएका चिनारी, भूमिका र कृतिविश्लेषणका केही पूर्वकार्यहरूको चर्चा यहाँ गरिएको छ :

पारिजातले **मुगलान** (२०३१) उपन्यासमा पारिजातको पत्रलेखमार्फत गोविन्दराज भट्टराईप्रति आफ्नो धारणा व्यक्त गरेकी छिन् ।

गोरखापत्र (साउन ३, २०३२) मा उनको **मुगलान** (२०३१) उपन्यास र भट्टराईप्रति “पल्टनमा भर्ती हुने रहरले केही रूपैयाँ लिई घरबाट भागी मुगलान पुगेर ठगिने, दुःख पाउने र सारै हण्डर खाने नेपालका आलाकाँचा तरूणाहरूको वास्तविक चित्र उत्तार्न भट्टराई यस उपन्यासमा सफल हुनुभएको छ ।” भनिएको छ ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास** (२०३४) मा आधुनिक नेपाली उपन्यासको तीस दशकदेखिका उपन्यास तथा उपन्यासकारहरूको उल्लेख गर्ने क्रममा तीस दशकका सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकारका रूपमा भट्टराईको नाम उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

डा. चन्द्रशेखर दुबे इम्फालको **नेपाली साहित्य : एक सर्वेक्षण** (२०६८) मा भट्टराईको **मुगलान** उपन्यासलाई लेखनाथको **तरूणतपसी** र देवकोटाको **मुनामदनसँग तुलना** गरिएको छ ।

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेलले **नेपाली कविता र आख्यान** (२०५५) मा सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकारहरूको रूपमा भट्टराईको पनि नाम उल्लेख गरेका छन् ।

तारानाथ शर्माले नेपाली साहित्यको इतिहास, (चौ. सं. २०५६) मा क्रान्तिउत्तर युगमा भट्टराईको उल्लेख गर्दै उनका दुईवटा उपन्यास कृति मुगलान र मणिपुरको चिठीको नाम लिएका छन् ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास (२०५६) मा नेपाली उपन्यासको आधुनिककाल अन्तर्गत सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकारहरूको नामोल्लेख गर्ने क्रममा भट्टराईको नाम पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

मोहनराज शर्माले गरिमा (२५/४/२)६३) मा नौलो औपन्यासिक पाइलो : सुकरातका पाइला शीर्षकको लेखमा गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातका पाइला नामक कृतिले द्वन्द्व एवम् युद्धको महागाथात्मक वर्णन गरेर वर्तमान मानवीय दुःख कष्टको पहाड खोस्रने काम गरेको छ । नेपाली उपन्यासको क्षेत्रमा यो एउटा नौलो प्राप्ति हो र नेपाली साहित्यजगत्मा यो एउटा नवीन उपलब्धी हो” भनेर सुकरातका पाइला उपन्यासका बारेमा चर्चा गरेका छन् ।

वीरेन्द्र नेपालले गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रिय विभाग कीर्तिपुर (२०६४) मा भट्टराईका नेपाली विषयक कृतिहरूको संक्षिप्त परिचय दिएका छन् ।

ईश्वर लुईटेलले सुकरातका पाइला उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली विभाग इलाम (२०६७) मा भट्टराईका नेपाली उपन्यासहरूको परिचय र विश्लेषण दिने क्रममा मणिपुरको चिठी उपन्यासको चर्चा गरेका छन् ।

केशवराज कट्टेलले मणिपुरको चिठी उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन नामक अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्रमा इलाम (२०६८) मा “भट्टराईले आख्यानका माध्यमबाट नेपालका शैक्षिक, राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रशासनिक क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिलाई छर्लङ्ग्याउन सफल भएका छन्, उनका उपन्यासहरूले नेपाली साहित्यमा सामाजिक यथार्थवादी एवम् नवचेतनामूलक सौन्दर्यचेतलाई उदाहरणीय रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्” भनेका छन् ।

कुमारप्रसाद कोइरालाले विपठनमा सुकरातको डायरी (२०६९) को सम्पादकीयमा नयाँ सौन्दर्यशास्त्रको खोजी भन्ने शीर्षकको लेखमा सुकरातको डायरी (२०६८) लाई “लेखकनियन्त्रित नभएर पाठकनियन्त्रित, उपन्यासशास्त्रको पुनर्लेखन र पुनर्व्याख्या गरिएको, विपठनले भरिएको, उत्तरआधुनिक उपन्यास बारेमा लेखिएको उत्तरआधुनिक समालोचनाहरूको सङ्ग्रह, नेपाली प्रयोगवादी उपन्यास परम्परामा युगान्तकारी छवि लिएर आएको उपन्यास हो ।” भनेका छन् ।

अनुपमा रेग्मीले विपठनमा सुकरातको डायरी (२०६९) को नारीवादी दृष्टिमा सुकरातको डायरी शीर्षकको लेखमा सुकरातको डायरी (२०६८) लाई नारीवादी पक्षको बहस गर्ने कोसिस गरिएको, नारीवादी सोच, लेखन, प्रस्तुति र पात्रछनौट भएको “नारीवादी सिद्धान्त र प्रयोगको कोणबाट सशक्त कृति मान्न सकिन्छ । विश्व साहित्य खासगरी अङ्ग्रेजी र नेपाली साहित्यको तुलना र विवेचनाका क्रममा स्वैरकल्पना, अधिआख्यान, उत्तरआधुनिकताका सैद्धान्तिक चर्चाका क्रममा नारीवादको सैद्धान्तिक र प्रायोगिक बहस यसमा गरिएको छ ।” भनेकी छन् ।

जीवन प्रभातले विपठनमा सुकरातको डायरी (२०६९) को नेपाली आख्यान इतिहासमा नयाँ कालखण्डको सुरुवात शीर्षकको लेखमा सुकरातको डायरी (२०६८) का बारेमा आफ्नो लेखमा “यो कृति एउटा गजबको भुलभुलैया हो । आख्यान लेखनमा नयाँनयाँ प्रयोगमा रमाउनेहरूलाई यो नवीन सगुन बनेर आएको, आख्यान इतिहासमा नौलो आयाम ल्याएको, नयाँ कालखण्डको सुरुवात गरेको र नेपाली आख्यान इतिहासको चर्चा गर्दा यसको नाम नलिई धेरै नपाइने कृति हो ।” भनेका छन् ।

टेकनारायण ढकालले विपठनमा सुकरातको डायरी (२०६९) को सुकरातको डायरी : अधिआख्यानको उत्तरआधुनिक नमुना शीर्षकको लेखमा सुकरातको डायरी जिज्ञासु पाठक एवम् उच्च/बौद्धिक/चिन्तक/सर्जकलाई मध्यनजर गरी लेखिएको उपन्यास हो । यो उपन्यास नेपाली वाङ्मयको साहित्यसाधनाको सिर्जना स्रोत पनि हो । त्यसैगरी यो उपन्यास वर्तमान समयको नेपाली भाषा, साहित्य, समालोचना र अनुवादका सन्दर्भमा स्वदेश एवम् विदेशमा साहित्यिक दियो बाल्दै अधि बढेका साधक भट्टराईको दार्शनिक

चिन्तनको उचाइ बोकेको एवम् लेखकीय स्वतन्त्रताको पक्षधरता प्रतिबिम्बित भएको सिर्जनात्मक घोषणापत्र हो ।” भनेका छन् ।

बलराम अधिकारीले विपठनमा सुकरातको डायरी (२०६९) मा सुकरातको डायरी : विधागत विसंरचना शीर्षकको लेखमा भनेका छन् :-“पठनमा दुर्बोधता र बुझाइमा अन्योल र अनेकार्थता यस उपन्यासका आम पाठकले अनुभव गर्नेछन् । हाम्रा दैनिक जीवन भोगाइ जस्तै उपन्यासका घटनाहरू सन्दिग्ध, अपूर्वानुमेय, खण्डित र हो-होइनको अर्धचेतवाट अधि बढेका छन् । उपन्यासलाई चुनौतिपूर्ण बनाउने नाममा लेखक भाषाको एक्रोब्याटिक तानतुन र तोडमोडका पछि लागेका छैनन् । उपन्यासका भाषा सरल र परम्परागत संरचनाकै सीमाभित्र रहेका छैनन् । लेखकले चलिआएको भाषिक संरचनाभित्र रहेर पनि विचार र शैलीमा नितान्त विसंरचनावादी र विनिर्माणवादी हुन सकिन्छ भन्ने उत्कृष्ट उदाहरण दिएका छन् । यसले वर्तमान कालका विश्वस्तरका नामी प्रयोग आख्यानको परिचय दिन्छ र उत्तरआधुनिक शैली एवम् प्रविधिको सिद्धान्त र प्रयोगको समायोजन गर्दछ । हरेक प्रयोगलाई स्रष्टाको स्वतन्त्रतासँग जोडेर अन्त्य भएको यस उपन्यासले नयाँ समयका आख्यान सर्जक र पाठकलाई आख्यानको नवपक्ष खोज्ने प्रेरणा दिनेछ भन्नेमा कुनै शङ्का छैन । सुकरातको डायरी अधि लेखिएका र अब लेखिने नेपाली आख्यानको बीचमा कोरिएको ठूलो विभाजन रेखा हो ।”

रोहित गौतमले विपठनमा सुकरातको डायरी (२०६९) मा आख्यानमा नलेखिएको तर आख्यानमै देखिएको शीर्षकको लेखमा “साहित्य सिर्जना सिद्धान्तमा आधारित हुँदैन । यो स्वतस्फूर्त हुन्छ । कुनै निश्चित संरचनामा सिर्जना गर्नु भनेको जडतावादी, यथास्थितिवादी बन्नु हो । अर्थात् कोरा संरचनावादी हुनु । बरु हाल आएर सिर्जना बहुअर्थपरकतामा प्रवेश गरिरहेको छ- विनिर्मित बनेर पुनः संरचित भएर । हाम्रो आँखा अगाडिका प्रत्येक कुरा आंशिक छन्; अपूर्ण छन् । हामीले मानेको सत्य भ्रान्तिपूर्ण छ; अर्धसत्य वा परोक्ष रूपमा मात्र सत्य । साहित्य लेखनका प्रकारलाई सीमाङ्कन गर्ने कसैको तागत छैन । विधाको चौघेरा कायमा गर्नु भनेको सिर्जनामा स्थिरता कायम गर्नु हो; नयाँ कुरा सिर्जना गर्नुभन्दा पुरानै कुराको पुनः उत्पादन गर्नु हो । अर्काले बनाएको पार्टेटमा आफूले रङ्ग भरेर बनाएको आकृति जस्तो । साहित्य सिर्जना सिद्धान्तमा आधारित

हुनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई यस आख्यानले विनिर्मित गरिदिएको छ । सिद्धान्तको सीमाभित्र रहेर सिर्जना गर्न खोज्नु केवल इच्छा मात्र हो, यस्तो क्रियाकलापले केही पनि सिर्जना हुन सक्दैन- अनन्तको जस्तो । त्यसैले सुकरातको डायरी एउटा विनिर्माणवादी साहित्य हो ।”

लक्ष्मणप्रसाद गौतमले विपठनमा सुकरातको डायरी (२०६९) मा उपन्यासभित्र उपन्यास सिद्धान्त : अधिउपन्यास अर्थात् मेटानोभल, भर्चुअल रियालिटी र उपन्यासमा भञ्जन र प्रयोग भन्ने शीर्षकको लेखमा सुकरातको डायरी (२०६८) लाई यसरी व्याख्या गरेका छन्: “सुकरातको डायरी (२०६८) उपन्यास सद्यः प्रकाशित प्रयोगधर्मी उपन्यास हो । यो कृति विश्व उपन्यासकै लघुविश्वकोष हो । यो उपन्यास परम्परित मूल्यका विरुद्ध परम्परित औपन्यासिक शिल्पका विरुद्ध, क्लासिकल औपन्यासिक मान्यताका विरुद्ध अराजकतावादी हो । विश्वसाहित्यका प्रसिद्ध दुई सयभन्दा बढी उपन्यासहरूको अन्तर्वस्तु र कथ्यलाई गर्भमा बोकेर उभिएको सुकरातको डायरी एक किसिमले भन्ने हो भने औपन्यासिक समालोचना र समालोचनात्मक उपन्यास हो ।”

यसरी विभिन्न विद्वान् तथा समालोचकले भट्टराईका उपन्यासका बारेमा परिचयात्मक रूपमा सामान्य जानकारी गराए तापनि उनको सुकरातको डायरी (२०६८) औपन्यासिक कृतिको विस्तृत विश्लेषण, मूल्याङ्कन भएको देखिदैन । त्यसैले यस शोधकार्यमा भट्टराईको सुकरातको डायरी (२०६८) उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य, महत्व र उपयोगिता

भट्टराईको औपन्यासिक कृतिका अध्ययनमा केन्द्रित भई सुकरातको डायरी उपन्यासको वैज्ञानिक एवम् सुव्यवस्थित रूपमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन यस शोधकार्यमा गरिने भएकाले आउने पिँढीलाई उनको यस उपन्यासका बारेमा वस्तुगत एवम् प्रामाणिक जानकारी उपलब्ध हुनेछ । प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययनबाट उनको सुकरातको डायरी औपन्यासिक कृतिका बारेमा जान्न इच्छुक व्यक्ति सङ्घ संस्थाहरूका लागि सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक रूपमा तथ्य प्रस्तुत गरिने भएकाले अनुसन्धानका क्षेत्रमा यसको महत्व रहेको छ । यसरी नै नेपाली साहित्यको उपन्यास लेखनको इतिहास मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा

यस शोधपत्रले भट्टराईलाई उपन्यासकारका रूपमा स्थापित गर्न सहयोग पुऱ्याउनेछ । साथै यस शोधपत्रले सुकरातको डायरी उपन्यासको चिनारी गराउन पनि सहयोग पुऱ्याउनेछ । उपर्युक्त विविध दृष्टिकोणले प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण, महत्वपूर्ण र उपयोगी भएको छ ।

१.८ प्राक्कल्पना

उपन्यासकार भट्टराईले निबन्ध, उपन्यास, समालोचना, अनुवाद जस्ता क्षेत्रमा सशक्त रूपमा कलम दौडाएका छन् । उनले नेपाली साहित्यको सिर्जना र समालोचना दुवै क्षेत्रमा उन्नत कृतिहरू दिएर नेपाली वाङ्मयलाई सुविकसित, उर्वर र उन्नत बनाउन ठूलो योगदान दिएका छन् । नेपाली साहित्यको उपन्यास विधालाई फस्टाउन नेपाली उपन्यास विधामा नयाँ विरूवाको बीजारोपण गर्न र विकसित गराउन सर्जक भट्टराईका रचनाहरू, सार्थक र प्रभावकारी देखिन्छन् । साहित्य साधक भट्टराईका उपन्यासहरूले नेपालका शैक्षिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रशासनिक क्षेत्रमा देखिएका विकृति तथा विसंगतिलाई प्रष्ट्याउन सफल भएका देखिन्छन् । उनका उपन्यासहरू सामाजिक यथार्थवाद, मानवतावाद, विसङ्गतिवाद, उत्तरआधुनिकतावाद, नारीवाद, जस्ता औपन्यासिक विशेषताले भरिएका छन् ।

१. गोविन्दराज भट्टराई नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा मुगलान (२०३१), मणिपुरको चिठी (२०३४), सुकरातका पाइला (२०६४), सुकरातको डायरी (२०६८) जस्ता कृति सुम्पने स्रष्टा हुन् ।
२. सुकरातको डायरी उपन्यासमा विश्वसाहित्यका केही महत्वपूर्ण कृतिको चर्चा छ ।
३. सुकरातको डायरी उपन्यास नेपाली साहित्यको आख्यान विधाको महत्वपूर्ण कृति हो ।

बौद्धिक व्यक्तित्वको बौद्धिक प्रदर्शन गरिएको सुकरातको डायरी उपन्यासका आधारमा गोविन्दराज भट्टराईलाई यहाँ एक सफल उपन्यासकारका रूपमा चिनाइएको छ ।

१.९ शोधकार्यको सीमाङ्कन

नेपाली भाषामा प्रकाशित गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातको डायरी (२०६८) उपन्यासको मात्र उपन्यास तत्त्वका आधारमा अध्ययन र विश्लेषण यहाँ गरिएको छ ।

१.१० शोधविधि र सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्न पुस्तकालयीय विधि, क्षेत्रीय अनुसन्धान विधि अन्तर्गत, सम्बन्धित स्रष्टाका परिवार, इष्टमित्र, प्रश्नावली, उनका मौखिक अन्तर्वार्ता, पत्रपत्रिकाको प्रयोग गरिएको छ । त्यसैगरी उहाँलाई विशेष रूपमा चिन्ने प्राध्यापक एवम् गुरुहरूबाट उनका बारेमा जानकारी लिइएको छ । खोज अनुसन्धान विधि पनि प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासकार भट्टराईको सुकरातको डायरी उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्न उपन्यास तत्त्वको प्रयोग गरिएको छ । उनका बारेमा भएका प्रकाशित, अप्रकाशित शोधग्रन्थहरूबाट पनि उचित सामग्री लिइएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सु-संगठित र व्यवस्थित रूपमा तयार पार्न निम्नलिखित परिच्छेदहरूमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ । साथै शोधपत्रको अन्तिम संरचना पनि निम्नलिखित परिच्छेदगत रूपमा विभाजन गरी सम्पन्न गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराईको संक्षिप्त परिचय

तेस्रो परिच्छेद : उपन्यास सिद्धान्त र गोविन्दराज भट्टराईको औपन्यासिक यात्रा

चौथो परिच्छेद : गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातको डायरी उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषण

पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार

सन्दर्भग्रन्थसूची

परिशिष्ट : क, ख, ग

दोस्रो परिच्छेद

गोविन्दराज भट्टराईको संक्षिप्त परिचय

२.१ गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी

२.१.१ जन्म र बाल्यकाल

गोविन्दराज भट्टराईको जन्म वि.सं. २०१० साउन १० मा मेची अञ्चल अन्तर्गत ताप्लेजुङ जिल्लाको सिकैचा वडा नं. ७ ओसेमा भएको हो । उनका प्रकाशित दुई निबन्धसङ्ग्रहरू **सँगै बसौं यो रात र गोधूलीमा दश पाइला** को पछिल्लो आवरण पृष्ठमा दिइएको कृतिकारको विवरणमा जन्ममिति २०१० चैत्र ४ उल्लेख गरिएको छ । यसरी भट्टराईको जन्ममिति दुई फरक-फरक समयको देखिएकाले कुन सत्य जन्ममिति हो भनी विवादित रहेको पाइन्छ । यसैगरी उनको जन्मस्थानका बारेमा पाँचथर जिलाको फलैचा गा.वि.स. भनिए पनि २०६९ साल कार्तिक २ र ३ गतेका दिन ताप्लेजुङ साहित्य समाजको सक्रियतामा ताप्लेजुङ बजारमा आयोजना हुने बृहत् साहित्यिक सांस्कृतिक गोष्ठीमा वाचन गर्न तयार पारिएको **स्वप्न भूमिकोको दर्शन यात्रामा पैतीस वर्षपछि** शीर्षकको सम्बोधन आलेखको पृ. नं. १ मा मेरो बाल्यकालका केही वर्ष फावाखोला, हाड्देवामा बिते पनि मिडिल स्कूल भरिको शिक्षा च्याड्थापुमा भयो । हामीभन्दा तलका भाइबैनी भापा र मोरङका भए । त्यसकारण कतिपय साहित्यिक अन्तर्वार्तामा मलाई तपाईंको जन्मस्थान कहाँ हो ? भन्दछन् म चाँहि नागरिकता प्रमाण पत्र अनुसार फलैचा गाउँ पञ्चायत पाँचथर भन्दछु ।^१ भनेर स्वयं कृतिलेखक आफूले नै तयार पारेको आलेख आफूले नै पढेर सुनाएका हुन् । कृतिलेखकका नातेदारका अनुसार यिनको जन्म ताप्लेजुङको सिकैचा ओसे गाउँमा भएको र २०१२ सालतिर मात्र उनका बुबा सिकैचाबाट फलैचातिर गएका हुन् भनी बताउँछन् र उनका काकाका छोरा जगन्नाथ भट्टराईले पनि सुवेदीकै बनाइलाई समर्थन गरेका छन् ।^२ पं. टेकनाथ भट्टराईको विवाह १९९८ मा ताप्लेजुङको नाड्खोल्याङ

^१. लेखकले ताप्लेजुङमा वाचन गरेको आलेखबाट प्राप्त जानकारी ।

^२. सागरमणि दाहाल, 'गोविन्दराज भट्टराईको निबन्धकारिता,' (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रिय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०६७), पृ. ५ ।

निवासी रूपनारायण निरौलाकी जेठी छोरी तिलरूपासँग भएको थियो । यिनले क्रमशः तुलसीप्रसाद र कमलप्रसाद नामका दुई छोराको जन्म दिएपछि तिलरूपाको मृत्यु २०१० सालमा भयो । पं. टंकनाथले जेठी श्रीमती तिलरूपा पहिलेदेखि नै रोगी भएकाले २००४ सालमा ताप्लेजुङको हाङ्देवाका गौतमकी कान्छी छोरी मन्दोदरासँग दोस्रो विवाह गरे । यिनै मन्दोदराबाट पाँच छोरा गोविन्दराज, ईश्वरीराज, नारायणप्रसाद, खगेन्द्रप्रसाद र देवेन्द्रराज, एवम् पाँच छोरी पद्मादेवी, चन्द्रकला, गङ्गा, माधवा र कमलाको जन्म भयो । गोविन्दराज स्वयम् दुईवटी आमा नभएको र एकमात्र आमा मन्दोदरा भएको बताउँछन् ।^३ उनकै दाजु तुलसीप्रसाद भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षक शोधपत्रमा उनका बाबुको टेकनाथ र आमाको नाम तिलरूपा भनी तुलसी भट्टराईबाटै प्राप्त जानकारी भनेर उल्लेख गरिएको छ ।^४ गोविन्दराज भट्टराईले पनि बाबुको नाम टेकनाथ र आमाको नाम मन्दोदरा बताएबाट दुईवटी आमा भएको स्पष्ट हुन्छ । यसैगरी उनका काकाका छोरा जगन्नाथ तथा नातेदार राजेन्द्र सुवेदीले पनि उनका आमाहरू दुईवटी नै भएको बताउँछन् ।^५ यसरी हेर्दा गोविन्दराज भट्टराईका दुईवटी आमा भएको कुरा स्पष्ट छ । तसर्थ टेकनाथकी कान्छी श्रीमतीतर्फका जेठा र दुवैतर्फ मिलाउँदा साहिँला पुत्रका रूपमा गोविन्दराज भट्टराईको जन्म भएको हो ।

भट्टराईको बाल्यकाल जन्मस्थान ताप्लेजुङ जिल्लाको सिकैंचा, हाङ्देवा र पाँचथरको च्याङ्थापुका विभिन्न स्थानहरूमा बितेको थियो । पौडी खेल, ऐंसेलु खान, उफ्री खेल मन पराउने भट्टराईको बाल्यकाल विभिन्न साथी र भाइहरूसँग खेल्दै सुखद् रूपमा बितेको थियो ।^६

२.१.२ शिक्षादीक्षा

आफ्नै घरमा अक्षर चिनेका भट्टराईको औपचारिक अध्ययन ८ वर्षको उमेरमा च्याङ्थापुमा हरिमिडिल स्कूल गढीबाट प्रारम्भ भएको थियो । भट्टराईले १२ वर्षको उमेरमा

^३. पूर्ववत्, २०६७, पृ. ५ ।

^४. पूर्ववत्, २०६७, पृ. ५ ।

^५. पूर्ववत्, २०६७, पृ. ५ ।

^६. पूर्ववत्, २०६७, पृ. ७ ।

यस स्कूलबाट कक्षा ७ सम्मको अध्ययन पूरा गरेका थिए । त्यसपछि भापाको घैलाडुब्बास्थित श्री आदर्श मा.वि. बाट भट्टराईले २०२६ सालमा १६ वर्षको उमेरमा द्वितीय श्रेणीमा प्रवेशिका तह उत्तीर्ण गरेका थिए । व्यक्तिगत रूपमा आई.ए.को अध्ययन गर्न थालेका भट्टराईले २०२९ सालमा माध्यमिक शिक्षा परिषद् भारतको उत्तरप्रदेश इलाहवादबाट द्वितीय श्रेणीमा आई.ए. उत्तीर्ण गरेका थिए । त्रि.वि. कीर्तिपुरबाट २०३१ सालमा भट्टराईले द्वितीय श्रेणीमा बी.एड. उत्तीर्ण गरे । भट्टराईले २०३४ सालमा व्यक्तिगत रूपमै त्रि.वि. बाट द्वितीय श्रेणीमा बी.ए. पनि उत्तीर्ण गरेका थिए । भट्टराईले २०३७ सालमा अङ्ग्रेजीमा एम्.एड. र एम्. ए. द्वितीय श्रेणीमै संगैसंगै उत्तीर्ण गरेका थिए ।^९

त्रि.वि. को सहयोगमा विद्यावारिधि गर्ने अवसर पाएका भट्टराईले २०५१ सालदेखि २०५४ सालसम्म अनुवाद विज्ञानको सैद्धान्तिक र वैज्ञानिक अध्ययन गरी नेपाली कविताको अङ्ग्रेजी अनुवाद नामक शीर्षकमा विद्यावारिधिको उपाधि हासिल गरेका थिए ।^९

२.१.३ दाम्पत्य जीवन र पारिवारिक स्थिति

भट्टराईको शुभ विवाह २०३८ सालमा २८ वर्षको उमेरमा धनकुटा निवासी कृष्णप्रसाद वस्ती र सरस्वती वस्तीका तीन छोरीमध्ये जेठी छोरी अञ्जना वस्तीसँग सुसम्पन्न भएको थियो ।^९ अङ्ग्रेजीमा एम्.ए. तथा एम्. एड. तहको शिक्षाध्ययन गरेकी अञ्जनाले पनि भारतको हैदरावाद विश्वविद्यालयबाटै पेडागोजिक ग्रामर अफ इङ्लिस एन्ड नेपाली भर्ष फ्रेजेज शीर्षकमा विद्यावारिधिको उपाधि हासिल गरेकी छिन् भने उनी वर्तमान समयमा त्रि.वि. को शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत अङ्ग्रेजी शिक्षा विभागमा प्राध्यापनरत छिन् ।^{१०} गोविन्दराज र अञ्जनाका दुई छोरी सेवा र ऋचा छिन् । विक्रम संवत् २०४२ सालमा सेवाको जन्म भएको हो भने २०४४ सालमा ऋचाको जन्म भएको हो ।^{११}

^९ वीरेन्द्र नेपाल, 'गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व', (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रिय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०६४) पृ. ८ ।

^९ पूर्ववत्, २०६४, पृ. ८ ।

^९ पूर्ववत्, २०६४, पृ. ९ ।

^{१०} पूर्ववत्, २०६४, पृ. ९ ।

^{११} पूर्ववत्, २०६४, पृ. १२ ।

२.१.४ जागिरका विभिन्न क्रम

गोविन्दराज भट्टराईको जीवनको अधिकांश समय अङ्ग्रेजी, नेपाली भाषासाहित्यको संवृद्धिका लागि समर्पित भएको देखिन्छ । शैक्षणिक कार्यका दृष्टिले २०२६ सालमा प्रवेशिका तह उत्तीर्ण गरी विद्यालयमा अध्यापन गराउन सुरु गरेका भट्टराईले २०३१ सालको अन्तिमतिर राधिका मा.वि. उर्लावारीमा मा.वि. तहको स्थायी नियुक्ति पाएर अध्यापन गराउन थालेको देखिन्छ ।^{१२} २०३८ सालमा सहायक प्राध्यापक पदको लागि त्रि.वि. सेवा आयोग उत्तीर्ण गरेका भट्टराईलाई त्रि.वि. ले कार्यक्षेत्रका लागि धनकुटा क्याम्पसमा नियुक्ति दिएको पाइन्छ ।^{१३} २०४७ सालदेखि कीर्तिपुरको शिक्षाशास्त्र अन्तर्गत अङ्ग्रेजी विभागमा सरुवा भएका भट्टराईले क्रमिक उन्नति गर्दै उपप्राध्यापक एवम् सह-प्राध्यापक पद पार गरी हाल विभागको प्राध्यापक पदमा कार्यरत छन् ।^{१४}

गोविन्दराज भट्टराईले शिक्षण सेवाका अतिरिक्त प्रशासनिक कार्य पनि गर्दै आएका छन् ।^{१५} उनले २०५५ सालमा शिक्षाशास्त्र अन्तर्गत अङ्ग्रेजी विभागको प्रमुख, २०५७ सालमा शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभागको प्रमुख एवम् वर्तमान समयमा २०६० सालदेखि एक कार्यकाल शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत सहायक डीनको उच्च पदमा रही कार्य गरेको देखिन्छ ।

बाल्यकालदेखि नै स्वतन्त्रताका पक्षमा बोल्ने भट्टराई कुनै राजनीतिप्रति संलग्न रहेको देखिदैन ।^{१६} उनी स्वतन्त्रताप्रेमी व्यक्ति हुन् । उनी भन्छन् 'मानवको कर्तव्य भनेको स्वतन्त्र भई मानवता नगुमाई बाँच्नु हो' ।^{१७} यसरी स्वतन्त्रतावादी भएर जीवन जिउनु पर्दछ, भन्ने भट्टराई कुनै राजनैतिक पार्टीप्रति संलग्न नरहेको देखिन्छ ।

गोविन्दराज भट्टराई अनेक क्षेत्रसँग सम्बन्ध र सरोकार राख्ने व्यक्तित्व भएकाले विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूसँग सम्बद्ध देखिन्छन् । भट्टराईले नेपाली लेखक सङ्घको सदस्य,

^{१२}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १३ ।

^{१३}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १३ ।

^{१४}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १३ ।

^{१५}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १४ ।

^{१६}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १५ ।

^{१७}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १५ ।

भाषाविज्ञान समाजको चार वर्ष सचिव, कोषाध्यक्ष, नेल्टाको अध्यक्ष जस्ता पदमा कार्य गरिसकेका छन् ।

२.१.५ भ्रमण, सम्मान तथा पुरस्कार

गोविन्दराज भट्टराईले नेपाल अधिराज्यका विभिन्न स्थानहरूका साथै भुटान, भारत, पाकिस्तान, अमेरिका आदिको भ्रमण गरेको देखिन्छ ।^{१८} पछि त्रि.वि. शिक्षाशास्त्रकै कार्यक्रम योजना अन्तर्गत २०६३ सालमा भट्टराईले ग्रीस र युरोपका केही भागको भ्रमण गरेका थिए ।^{१९}

उनले प्राप्त गरेका मुख्य पुरस्कारहरू जेजिस युवा पुरस्कार (२०४४), महाकवि व्याख्यान पुरस्कार (२०६३), कृतिगत सर्वोत्कृष्ट अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य पुरस्कार (सन् २००७ अमेरिका), महाकवि देवकोटा व्याख्यान पुरस्कार (२०६३ कलैया, बारा), रामराज पन्त स्मृति सम्मान पुरस्कार (२०६४ काठमाडौं), प्रथम जयपृथ्वी इभान मिनाएभ स्रष्टा सम्मान तथा पुरस्कार (सन् २००९ मस्को) र डायामोरोर खेमलाल हरिकला लामिछाने पुरस्कार (सन् २००९ न्यूयोर्क) उल्लेख्य छन् ।

२.१.६ लेखनको थालनी र प्रकाशित कृतिहरू

गोविन्दराज भट्टराईले लेखनको प्रेरणा आफ्नै पिता टेकनाथ भट्टराईबाट पाएका थिए । मा.वि. तहको अध्ययन गर्दा घैलाडुब्बा हाइस्कूलमा दाताराम सरको प्रेरणाले बनेको पुस्तकालयमा गएर विभिन्न साहित्यकारहरूका कृति तथा पत्रपत्रिका पढ्ने अवसर पाएका भट्टराईले भारतीयका केही अड्क, भ्रमर र डाकबड्गाला जस्ता नामी उपन्यास पढ्न पाएका थिए ।^{२०} यी अवसरहरू लगायत उनी भुटान गएर बसेको समयमा उनले प्रवासमा गएर नेपाली जनताले भोग्नु परेको विवशता, बाध्यता, पीडा, दुःखको अनुभव गरेका थिए ।^{२१} यिनै विभिन्न परिवेशलाई आत्मसात् गरी भट्टराई साहित्यजगत्मा प्रवेश गरेको देखिन्छ ।

^{१८}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १५ ।

^{१९}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १५ ।

^{२०}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १८ ।

^{२१}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १८ ।

गोविन्दराज भट्टराईको व्यक्तित्व नेपाली साहित्यका थुप्रै विधाका साथै विभिन्न क्षेत्रमा क्रियाशील रहेको देखिन्छ । कथालेखनबाट साहित्यमा प्रवेश गरेका भट्टराईले विविध विधामा कलम चलाइसकेका छन् । उनका विभिन्न विधाका पुस्तकाकार कृतिहरूको सूची कालक्रमिक रूपमा यस प्रकार रहेका छन्:

क्र.सं.	शीर्षक	विधा	प्रकाशनस्रोत	थप जानकारी
१	मुगलान	उपन्यास	रत्न पुस्तक भण्डार २०३१	चौथो संस्करण २०६२ Muglan (2012) (trans. Leknath Sharma Pathak)
२	मणिपुरको चिठी	उपन्यास	साभा प्रकाशन २०३४	दो.सं. २०६१
३	तीनधारा	संयुक्त कथासङ्ग्रह	भट्टराई प्रकाशन, २०३५	संयुक्त लेखन, तुलसी भट्टराई, योगेन्द्र तिमिसना र गोविन्दराज भट्टराईका तीन तीन वटा कथा ।
४	नेपाली ध्वनिशास्त्र	भाषाविज्ञान	लेखक स्वयम् २०३९	टङ्क न्यौपानेसँग सहलेखन ।
५	मेथड्स अफ टिचिङ इङ्लिस विथ रेफरेन्स टु नेपाल	समालोचना	रत्न पुस्तक भण्डार, २०४४	
६	इन् इन्ट्रोडक्सन टु	समालोचना	रत्न पुस्तक भण्डार, २०४६	

	इङ्लिस लिटरेचर			
७	काव्यिक आन्दोलनको परिचय	समालोचना	ने.रा.प्र.प्र. २०४९	
८	विदेशी बगैँचाका चार थुँगा फूल	अनुवाद बालकथा	रत्न पुस्तक भण्डार, २०५१	दो.सं. २०५६
९	विदेशी बगैँचाका पाँच थुँगा फूल	अनुवाद बालकथा	रत्न पुस्तक भण्डार, २०५१	दो.सं. २०५६
१०	विदेशी बगैँचाका छ थुँगा फूल	अनुवाद बालकथा	रत्न पुस्तक भण्डार, २०५१	दो.सं. २०५६
११	रिट्स् अफ् फ्लवावर्स	सम्पादन	रत्न पुस्तक भण्डार, २०५५	
१२	एन् इन्ट्रोडक्सन टु ट्रान्सलेसन स्टडिज्	अनुवाद	रत्न पुस्तक भण्डार, २०५७	
१३	एक्लै एक्लै एक्लै	निबन्धसङ्ग्रह	रत्न पुस्तक भण्डार, २०६०	
१४	सेलेक्टेड नेपाली एसेज	अनुवाद	जीवा लामिछाने, २०६०	
१५	हानि नगरौँ	अनुवाद	मेरी बी. एन्डर्सन, २०६०	
१६	विश्वविद्यालयमा अग्निपूजा	निबन्धसङ्ग्रह	रत्न पुस्तक भण्डार, २०६१	
१७	पश्चिमी बलेसीका बाछ्छिटा	समालोचना	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६१	

१८	सलेक्टेड स्टोरिज फ्रम नेपाल	अनुवाद	साभा प्रकाशन, २०६१	
१९	आख्यानको उत्तरआधुनिक पर्यावलोकन	समालोचना	रत्न पुस्तक भण्डार, २०६१	
२०	डा. बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन	सम्पादन	रत्न पुस्तक भण्डार, २०६१	डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्सँग
२१	नेप्लीज लिटरेचर	सम्पादन	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान २०६२	
२२	डा. बल्लभमणि दाहालका रचनाहरू	सम्पादन	डा. सुभद्र सुब्बा दाहाल, २०६३	डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्सँग
२३	द्वन्द्व र युद्धका कथा	सम्पादन	नेल्टा, २०६३	विष्णुविभु घिमिरेसँग सहसम्पादन
२४	उत्तरआधुनिक ऐना	समालोचना	रत्न पुस्तक भण्डार, २०६२	
२५	सुकरातका पाइला	उपन्यास	मोडर्न बुक्स, २०६३	Socrates' Footsteps (2010) (trans. Bal Ram Adhikari)
२६	आरम्भ अधिका शब्दहरू	सम्पादक	रत्न पुस्तक भण्डार, २०६३	
२७	बियोन्ड द फ्रन्टियर्स	अतिथि : सम्पादक	गुञ्जन, २०६३	

	विभिन्न स्टोरिज फ्रम नेपाल			
२८	स्टोरिज अफ कन्फ्लिक्ट एन्ड वार	अनुवाद	लेखक स्वयम्, २००७	
२९	सङ्गै बसौ यो रात	निबन्ध सङ्ग्रह	साभा प्रकाशन, २०६४	
३०	उत्तर आधुनिक विमर्श	समालोचना	मोडर्न बुक्स, २०६४	
३१	गोधूलिमा दस पाइला	निबन्धसङ्ग्रह	ओरिएन्टल पब्लिकेसन्स हाउस प्रा.लि., २०६६	
३२	सुकरातको डायरी	उपन्यास	ओरिएन्टल पब्लिकेसन्स हाउस प्रा.लि., २०६८	

यसरी भट्टराईका हालसम्म नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषाका सहलेखन समेत गरी जम्मा ३१ वटा कृति प्रकाशित भएका छन् ।

२.२ गोविन्दराज भट्टराईको व्यक्तित्व

मान्छेको व्यक्तित्व उसका जीवनमा आइपर्ने विभिन्न आरोह-अवरोह, पीर-वेदना, हर्ष-खुसी तथा क्रिया-प्रतिक्रियाबाट निर्धारित भएको हुन्छ । साथै व्यक्तित्व निर्माणमा पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक तथा वातावरणीय प्रभावले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसरी निर्माण भएको व्यक्तित्वका समस्त आर्जित विन्यास एवम् प्रवृत्तिहरूको समूह हो । यिनका अतिरिक्त शिक्षादीक्षा, रुचि, पेसा, साथसङ्गत र जीवनजगत्प्रतिको दृष्टिकोणले पनि व्यक्तित्व निर्माणमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । व्यक्तित्व बाह्य र आन्तरिक गरी दुई किसिमको हुन्छ । बाह्य व्यक्तित्व उसको रूप, रङ, बनौट अर्थात् शारीरिक व्यक्तित्वसँग सम्बद्ध हुन्छ भने आन्तरिक व्यक्तित्व उसमा

अन्तर्निहित गुण, स्वभाव र समग्रमा उसले जीवनमा गरेका महत्वपूर्ण कार्यहरूसँग सम्बद्ध हुन्छ।^{२२}

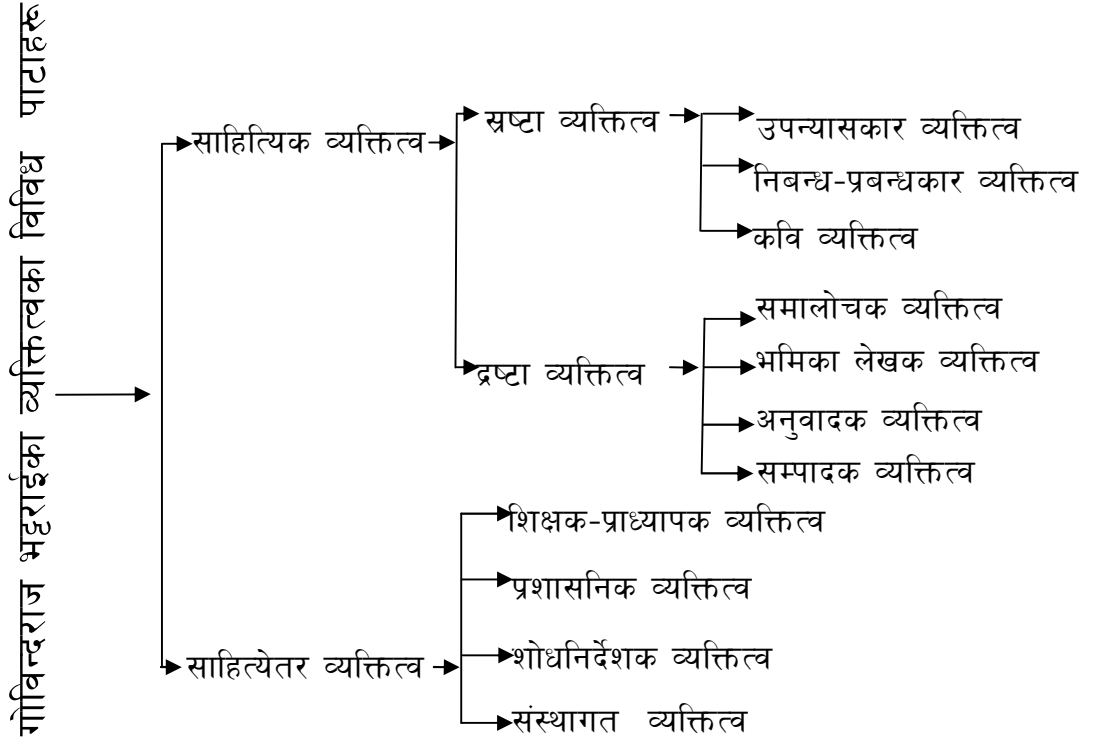
गोविन्दराज भट्टराईको व्यक्तित्व उपर्युक्त प्रक्रिया अनुसार नै निर्माण भएको देखिन्छ। उनको व्यक्तित्व निर्माणमा विशेषतः पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक पक्षले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्।

गोविन्दराज भट्टराईले नेपाली साहित्यको समुन्नतिका लागि अथक मिहिनेत गरेका छन्। नेपाली राष्ट्र र राष्ट्रियताका लागि विभिन्न क्षेत्रमा विशिष्ट काम गरेका भट्टराईले आफ्नो गाउँघरदेखि घैलाडुब्बा हुँदै भुटान, बनारस ग्रीस, रूस, अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स, थाइल्याण्ड, कोरिया, हङकङ्ग, चाइना जस्ता विश्वका २० भन्दा बढी क्षेत्रको भ्रमणका समयमा अनुभव गरेका विषय, त्यहाँको साहित्यिक वातावरण एवम् आफ्नो जीवनयात्राका सन्दर्भमा विभिन्न ठाउँका सामाजिक, ऐतिहासिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, साहित्यिक वातावरणका अतिरिक्त छरछिमेक, साथीभाइ, परिवार, विद्वान्, इष्टमित्र, हजुरबा, पिता आदिको प्रभाव र प्रेरणा ग्रहण गरेका छन्। यी प्रभाव र प्रेरणाबाट निर्मित भट्टराईको व्यक्तित्वका विविध पक्षहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छः

२.२.१ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

विविध क्षेत्रमा गरेको भूमिका र योगदानका कारण उनको व्यक्तित्व बहुआयामिक हुन पुगेको छ। उनको व्यक्तित्व जुन जुन क्षेत्रमा संलग्न रहेको छ, ती क्षेत्रमा निर्वाह गरेका भूमिका र योगदानका आधारमा उनको व्यक्तित्व गौरवमय र अविस्मरणीय देखिन्छ। गोविन्दराज भट्टराईको व्यक्तित्वलाई निम्नलिखित विभिन्न पाटाहरूमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ। ती व्यक्तित्वका पाटाहरूलाई बृक्षारेखमा निम्नानुसार देखाइन्छः

^{२२}. केशवप्रसाद उपाध्याय, 'मोतिरामको व्यक्तित्व र योगदान', (मोति स्मृति ग्रन्थ, काठमाडौं : नेपाली शिक्षा परिषद, २०३९) पृ. ३५।

यसरी वृक्षरेखमा प्रस्तुत भएका भट्टराईका विभिन्न व्यक्तित्वका पाटाहरूलाई क्रमशः निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छः

२.२.१.१ साहित्यिक व्यक्तित्व

२०३१ बाट साहित्यिक लेखन प्रारम्भ गरेका भट्टराईले साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा कलम चलाएका छन् । उनको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई निम्नलिखित प्रकारमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छः

१. उपन्यासकार व्यक्तित्व

भट्टराईले मुगलान (२०३१), मणिपुरको चिठी (२०३४) र सुकरातका पाइला (२०६३) र सुकरातको डायरी (२०६८) गरी चारवटा उपन्यासहरू प्रकाशित गरेका छन् । उनका उपन्यासहरू खासगरी यथार्थवादी, उत्तरआधुनिक र विनिर्माणवादी चिन्तनमा केन्द्रित रहेका छन् ।

मुगलान (२०३१) मा भट्टराईले नेपालबाट केही पैसा कमाउने धोको लिएर प्रवासिएका नेपालीहरूको दर्दनाक पीडालाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । मणिपुरको चिठ्ठीमा नेपाली समाजका नारीहरूले भोग्नु परेको पीडालाई भट्टराईले स्पष्ट पारेका छन् । यो पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको उपन्यास हो । विनिर्माणवादी तथा उत्तरआधुनिक चिन्तनमा केन्द्रित सुकरातका पाइलामा दसवर्षे जनयुद्धले ल्याएका विकृति र विसङ्गतिलाई यथार्थ रूपमा भट्टराईले प्रष्ट पारेका छन् । सुकरातको डायरी उपन्यास भट्टराईलाई उपन्यासविधामा सर्वत्र चिनाउने कृतिका रूपमा आएको छ ।

२. निबन्ध-प्रबन्धकार व्यक्तित्व

गोविन्दराज भट्टराईले २०३२ सालदेखि निबन्ध लेख्न थालेको पाइन्छ । अन्य विधामा भन्दा निबन्ध विधामा रुचि भएकाले भट्टराईले निकै निबन्धहरूको रचना गरेका छन् । उनको पत्रिकामा प्रकाशित पहिलो निबन्ध प्राप्त जानकारीअनुसार हाय गरिबी^{२३} रहेको छ । भट्टराईले आफूले रचना गरेका विविध निबन्धहरूलाई सङ्कलन गरेर चारवटा कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन् । ती कृतिहरूमध्ये बाह्रवटा निबन्धहरू सङ्गृहीत एकलै एकलै (२०६०) र एक्काइसवटा निबन्धहरू सङ्गृहीत विश्वविद्यालयमा अग्निपूजा (२०६१), सङ्गै बसौं यो रात (२०६४) र गोधूलिमा दस पाइला (२०६६) रहेका छन् । त्यस्तै भट्टराई एक स्तम्भकार पनि हुन् । विशेष गरेर कान्तिपुर र अन्य विविध पत्रपत्रिकामा उनका प्रबन्धात्मक रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् ।

३. कवि व्यक्तित्व

गोविन्दराज भट्टराईले साहित्यिक लेखनको अभ्यास बीसको दशकदेखि कविता विधाबाट प्रारम्भ गरेको देखिन्छ । उनका पाँचवटा मात्र प्रकाशित कविता मेरो एन् जी ओ र मेरो देश (सञ्चार, २०५५) र तिमीलाई पखिर्हे, श्रीपेच, (१/१/२०३७), आधुनिक शिष्यको गुरुलाई अर्ति, रकेट, (७/४/२०४४), आऊ प्रिये तिमीहामी मुर्चल बनौं,९/५/२०४६) र एक प्रेमपत्र धरानलाई, ..., (९/६/२०४९) रहेका छन् ।

^{२३}. उषा, ७/२/२०३२ ।

४. समालोचक व्यक्तित्व

गोविन्दराज भट्टराईले समालोचना विधामा पर्याप्त कलम चलाएका छन् । विभिन्न विषयवस्तुलाई लिएर वस्तुपरक र प्रभाववादी पद्धतिअनुसार समालोचना गर्ने भट्टराईले केही समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशित गरिसकेका छन् भने उनका धेरै जसो समालोचनात्मक लेखहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका अवस्थामा देखिन्छन् । उनका प्रकाशित समालोचनात्मक कृतिहरू काव्यिक आन्दोलनको परिचय (२०४९), आख्यानको उत्तरआधुनिक पर्यावलोकन (२०६१), पश्चिमी बलेसीका बाछ्छटा (२०६१) र उत्तरआधुनिक ऐना (२०६२), उत्तरआधुनिक विमर्श (२०६६) रहेका छन् ।

५. भूमिकालेखक व्यक्तित्व

भट्टराईले विभिन्न साहित्यकारका कृतिहरूको भूमिकालेखन गरेको देखिन्छ । उनले भूमिकाहरू कृतिको गहन अध्ययन गरेर लेखेको पाइन्छ । कृतिले दर्साउन खोजेको मूल चुरोलाई बुझेर उनले भूमिकामा त्यस कृतिको सार प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको देखिन्छ । प्रसंशामूलक भूमिका लेखनमा उनी ज्यादै सिपालु रहेका छन् ।

६. अनुवादक व्यक्तित्व

गोविन्दराज भट्टराईले नेपाली साहित्यका कृतिहरूको अनुवाद पनि गरेका छन् । विश्वसाहित्य खासगरी पाश्चात्य साहित्यका विभिन्न कृतिहरूलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर नेपाली साहित्य पाश्चात्य साहित्यका विभिन्न सिद्धान्त, वाद, प्रणाली आदिको परिचय दिलाउन सफल भएका छन् । आजसम्म उनका अनुवादसम्बन्धी कृतिहरू विदेशी बगैँचाका चार थुँगा फूल (२०५१-५६), विदेशी बगैँचाका पाँच थुँगा फूल (२०५१-५६), विदेशी बगैँचाका छ थुँगा फूल (२०५१-५६), एन् इन्ट्रोडक्सन टु ट्रान्सलेसन स्टडिज (२०५७), सेलेक्टेड नेपाली एसेज (२०६०), सेलेक्टेड स्टोरिज फ्रम नेपाल (२०६१), नेप्लीज लिटरेचर (२०६२), बियोन्ड द फ्रन्टियर्स : विभिन्न स्टोरिज फ्रम नेपाल (२०६३) प्रकाशित भएका छन् । पत्रिकामा प्रकाशित भएका अनुवादसम्बन्धी लेखहरू आस, गरिमा (२२/१२६३ : २०६१) र माथिका खुट्टा तान्ने प्रवृत्ति, देवकोटा स्मारक, (२०६१) गरी दुई वटा मात्र रहेका छन् ।

७. सम्पादक व्यक्तित्व

गोविन्दराज भट्टराईले केही पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरू सम्पादन गरेका छन् । राधिका मा.वि. उर्लावारीबाट विद्यालयको वार्षिक मुखपत्रका रूपमा प्रकाशित कोसेली, हिमालय मा.वि. मा अध्यापन गराउँदा हिमाल (हिमाल २०३४/३५) नामक पत्रिका, २०३६ सालमा पञ्चायत पुस्तकालय, दमकको साहित्यिक प्रकाशन नागबेली, नगर पुस्तकालय धनकुटाको साहित्यिक प्रकाशन निर्वाण वार्षिक पत्रिका, धनकुटा क्याम्पसको चिन्तनधारा, जर्नल अफ नेल्टाको अङ्क ५ देखि १० सम्मको प्रधान सम्पादक, भाषा विज्ञान समाज नेपालको नेप्लीज लिङ्गुइस्टिक वार्षिक प्रकाशनको अङ्क १७ देखि २५ सम्मको सम्पादक मण्डलमा रहेर भट्टराईले कार्य गरेको देखिन्छ । वर्तमान समयमा उनी नेपाली लेखक सङ्घद्वारा प्रकाशित लेखक पत्रिकाको सम्पादक सदस्य रहेका छन् । कृतिहरूमा चाहिँ डा. बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन (२०६१) र डा. बल्लभमणि दाहालका रचनाहरू (२०६३) डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्सँगको सहसम्पादनमा सम्पादन गरेको देखिन्छ । त्यस्तै द्वन्द्व र युद्धका कथा (२०६३) विष्णुविभु घिमिरेको सहसम्पादनमा सम्पादन गरेको पाइन्छ । भट्टराईले नेप्लीज लिटरेचर (सम्पादक), बियोन्ड द फ्रन्टियर्स : विभिन्न स्टोरिज फ्रम नेपाल (अतिथि सम्पादक), स्टोरिज अफ् कन्प्लेक्ट एन्ड बार (सम्पादक), आरम्भअधिका शब्दहरू (सम्पादक), सिमसारका राजदूत (२०६५) कृतिहरूको सम्पादन गरेका छन् ।

२.२.१.२ साहित्येतर व्यक्तित्व

गोविन्दराज भट्टराईको लेखन क्षेत्रबाहेक अन्य विविध व्यक्तित्व, उनको रुचि, पेसा, विभिन्न क्षेत्रहरूमा सहभागिता, उनको प्रतिभाका कारणले निर्माण भएको देखिन्छ । भट्टराईको साहित्येतर व्यक्तित्वलाई निम्नलिखित प्रकारमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छः

१. शिक्षक-प्राध्यापक व्यक्तित्व

शैक्षणिक कार्यक्षेत्रमा प्रवेश गर्ने क्रममा भट्टराईले २०२६ सालमा भुटानको देन्चुखा प्राइवेट स्कूलमा पढाउन थालेको देखिन्छ । यसरी नै २०२९ सालदेखि सरस्वती नि.मा.वि. बेलडाँगी, २०३१ सालको अन्तिमदेखि राधिका मा.वि. उर्लावारी, दमकस्थित हिमालय मा.वि. काठमाडौँको धर्मस्थली मा.वि. जस्ता विद्यालयमा अध्यापन गरेको बुझिन्छ । २०३८ सालमा त्रि.वि. को शिक्षाशास्त्र अङ्ग्रेजी विभागको सहायक प्राध्यापक पदमा

नियुक्त भई धनकुटामा प्राध्यापन गर्न थालेका भट्टराईले काजमा दमक क्याम्पसमा पनि केही समय प्राध्यापन गरे । सहायक पदबाट २०४२ सालमा उपप्राध्यापक, २०४९ सालमा सह-प्राध्यापक तथा २०५९ सालमा प्राध्यापक पदमा बढुवा भएका भट्टराईले अङ्ग्रेजी भाषाशिक्षण, भाषा विज्ञान र अनुवादसँग सम्बद्ध विषयहरू प्राध्यापन गरेको देखिन्छ ।

२. प्रशासनिक व्यक्तित्व

गोविन्दराज भट्टराईले प्राज्ञिक तथा शैक्षिक जिम्मेवारी समाल्ने क्रममा विभिन्न प्रशासनिक तहमा रहेर भूमिका पनि निर्वाह गरेका छन् । २०५५ सालमा शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत अङ्ग्रेजी विभागको प्रमुख, २०५७ सालमा शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभागको प्रमुख तथा २०६० सालदेखि एक कार्यकाल शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत सहायक डीनको उच्च पदमा रही कार्य गरेको देखिन्छ ।

३. शोधनिर्देशक व्यक्तित्व

गोविन्दराज भट्टराई अङ्ग्रेजी भाषासाहित्यका एक वरिष्ठ अनुसन्धानकर्ता पनि हुन् । उनले अङ्ग्रेजी भाषा-साहित्यका थुप्रै शोधकर्तालाई शोधनिर्देशन गरिसकेका छन् । अहिले सम्ममा मास्टर्स तहका करिब पचास वटा शोधपत्र पूरा गराएको र विद्यावारिधि तहका करिब एकदर्जन शोधग्रन्थसँग संलग्न रहेको कुरा उनले बताएका छन् ।

४. संस्थागत व्यक्तित्व

नेपाली भाषासाहित्यको सेवामा सपरिपत भट्टराई समाजमा भाषासाहित्यको विकास र विस्तार गर्नका लागि विभिन्न भाषासाहित्य समाजसँग आवद्ध रहेका छन् । भाषाविज्ञान समाजको चारवर्षसम्म सचिव/कोषाध्यक्ष भई कार्य गरिसकेका उनले अङ्ग्रेजी शिक्षकहरूको सङ्गठन नेल्टाको अध्यक्ष पदमा रही कार्य गरिसकेका छन् ।^{२४}

२.२.२ जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबीच अन्तर्सम्बन्ध

जीवनको यात्रामा अनेक क्षेत्रमा संलग्न भई महत्वपूर्ण कार्यहरू गर्दै आएका गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी एक सामान्य व्यक्तिभन्दा भिन्न राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित भएको छ । उनको व्यक्तित्व र उनीद्वारा लिखित कृतिहरूका बीच परस्पर निकटता र सम्बन्ध भेटिन्छ ।

^{२४}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. २३ ।

भट्टराईले निम्नमध्यमस्तरीय आर्थिक अवस्थाका कारण शिक्षा प्राप्त गर्नका निम्ति केही सङ्घर्ष गर्नुपरेको देखिन्छ । यसरी नै स्वदेश तथा विदेशका भ्रमणका समयमा अनुभव गरेका तथा प्रत्यक्ष भोगेका घटनाहरूको प्रभाव पनि यिनको साहित्यिक लेखनमा परेको देखिन्छ । यिनको कृतिलेखन, समालोचना तथा अनुवादमा उनको शिक्षाको पनि प्रभाव देखिन्छ । शैक्षिक उद्देश्यले प्रेरित विभिन्न लेखहरू शिक्षामा बहुभाषाविज्ञ व्यक्तित्वका कारणले नै जन्माएका हुन् । मूल कार्यक्षेत्रका रूपमा शिक्षणप्राध्यापन पेसा अँगालेका भट्टराईका सिर्जना प्रारम्भमा सहज खालका थिए । विस्तारै सहजबाट गहन र जटिल क्षेत्रतिर उनको लेखनकार्य मोडिएको पाइन्छ । प्रारम्भमा केही कथा र उपन्यास लेखेका भट्टराईले एम्.ए. को अध्ययन पश्चात् पाश्चात्य साहित्यको गहन अध्ययन गरी समालोचना गर्न थालेको देखिन्छ । पूर्वीय तथा पाश्चात्य समालोचनाको अध्ययनबाट समालोचनालेखनका लागि प्रेरणा तथा प्रभाव लिएका उनका समालोचनाहरू नवीनतम मूल्य तथा मान्यताहरूलाई नेपाली साहित्यमा स्थापित गराउन सफल छन् ।

अनेक क्षेत्रसँग सम्बद्ध रहेकाले उनी प्रायः व्यस्तै रहेका देखिन्छन् । शैक्षिक, प्रशासनिक आवश्यकता अनुरूप परिमाणात्मक रूपमा उनका जे जति कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् ती गहन देखिन्छन्: पठनयोग्य छन् । भट्टराईको मानसिक अवस्थामा भएको भावनाको विपुलता र कल्पनात्मक शक्ति प्रचुरताको परिमाणस्वरूप उनको साहित्यिक लेखन अगाडि बढेको देखिन्छ ।

भट्टराईको समग्र जीवनीका मूलभूत पक्षहरू, महत्वपूर्ण कार्यहरू र तिनबाट बनेको उनको उच्च व्यक्तित्व तथा तिनै जीवनीका विविध पक्षहरू र व्यक्तित्वको प्रभाव उनको कृतिलेखनमा परेको देखिन्छ । तिनमा पनि उनको पारिवारिक अवस्था, तत्कालीन सामाजिक परिवेश, शिक्षा र शिक्षण-प्राध्यापन पेसाको परिणामस्वरूप उनले नेपाली भाषासाहित्यको क्षेत्रमा योगदान दिएको देखिन्छ । दर्शन, राजनीति, इतिहास, कला, संस्कृति, साहित्य र सभ्यताको अध्ययन, चिन्तन, मनन र अनुसन्धानका बेजोड साधनाबाट उनको लेखनी अगाडि बढेको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

उपन्यास सिद्धान्त र गोविन्दराज भट्टराईको औपन्यासिक यात्रा

३.१ उपन्यास सि

द्धान्त

३.१.१ उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

‘उपन्यास’ शब्दले सङ्केत गर्न सक्ने रचनाविशेषका स्वरूपहरू र तिनका लक्षणहरू देखिने रचनाहरू अठारौं शताब्दी भन्दा पहिले नै देखापरेका छन् । पूर्वीय साहित्यको इतिहास हेर्दा संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंश कालपछि आधुनिक भाषाहरूमा साहित्यसिर्जना हुन थालेपछि मात्र उपन्यासको आधुनिकस्वरूपको विकास हुन थालेको पाइन्छ । त्यसैले आधुनिक मान्यताका आधारमा उन्नाइसौं शताब्दी भन्दा पहिले पूर्वीय उपन्यास लेखन परम्परा शून्य जस्तै रहेको छ । पश्चिममा पनि उपन्यास लेखनको प्रारम्भ अठारौं शताब्दीमा मात्र भएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा अन्य विधाका तुलनामा उपन्यासलेखन परम्पराको अवधि त्यति धेरै छैन तर पूर्वपश्चिम दुवैतिर उपन्यास लेखिनु पूर्वका आख्यानबहुल रचनाहरूमा भने उपन्यासका तत्वहरू विकीर्ण अवस्थामा रहेको पाइन्छ ।

उप+नि+अस्+घञ् (अ) बाट उपन्यास शब्दको व्युत्पादन हुन्छ । सामान्यतः उपन्यास शब्दको अर्थ ‘नजिकमा राख्नु’ भन्ने हुन्छ । पूर्वीय साहित्यमा ‘उपपत्ति कृतो ह्यर्थ उपन्यास प्रकीर्तितः’ भनेर कुशलपूर्ण अर्थ प्रकट गर्ने प्रक्रिया विशेष नै उपन्यास हो भन्ने गरिएको पाइन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा उपन्यासलाई बुझाउन प्रयोग हुने नोवेल (Novel) शब्दको अर्थ नोवेलस (Novallows वा नोभेला (Novella) रहेको पाइन्छ । यसको सामान्य अर्थ समाचारलाई सङ्केत गर्ने अथवा घटनालाई समाचारका रूपमा सम्प्रेरित गर्नु भन्ने रहेको छ । जसको सामान्य अर्थ घटनालाई समाचारका रूपमा सम्प्रेषित गर्ने ^{२५} भन्ने हुन्थ्यो तर आज आएर उपन्यासको अर्थगत उपयोगिता अर्कै भएको

^{२५}. कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, ‘नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार’ (काठमाडौं : साभा प्रकाशन २०३७) पृ. १५ ।

छ । घटना, वस्तु, पात्र, परिवेश, कुतूहलता, द्वन्द्व, प्रस्तुतिविशेषसमेतको आख्यानात्मक प्रतिपादनलाई उपन्यास भन्ने अर्थ दिन थालिएको छ । वर्तमान सन्दर्भमा गद्यात्मक आख्यानको जीवनसापेक्ष प्रस्तुतिका रूपमा उपन्यासलाई बुझ्न सकिन्छ । उपन्यास जीवनको पूर्णकदको तस्विर हो अझ कलात्मक प्रस्तुतिमा आउने हुनाले जीवनभन्दा बढ्ता साझा जीवनको प्रतिच्छाया हो ।^{२६} अन्य विधाका तुलनामा उपन्यासको कलाकारिता कम दुर्गुणयुक्त मानिन्छ अर्थात् सानोतिनो खोटले गर्दा सम्पूर्ण औपन्यासिक कलाको अस्वीकार हुँदैन ।

३.१.२ उपन्यासको विकास

उपन्यासको विकासक्रमलाई हेर्दा पाश्चात्य उपन्यासलेखन-परम्पराबाट यसको थालनी गर्नुपर्ने देखिन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा आधुनिक उपन्यासको प्रारम्भ अठारौं शताब्दीबाट भएको हो ।^{२७} अतिरञ्जा र अतिकल्पनालाई त्यागदै मानवीय जीवनका यथार्थ पक्षहरूलाई कलात्मक रूपमा प्रकाश गर्न थालिएपछि आधुनिक उपन्यासको प्रारम्भ भएको हो । पश्चिममा उपन्यासले आधुनिक रूप अठारौं शताब्दीमा प्राप्त गर्‍यो । यसको पृष्ठभूमिमा ग्रीक सभ्यता र समग्र पाश्चात्य सभ्यताका धरोहर मानिने होमरका **इलियड** र **ओडिसी** महाकाव्यहरू रहेका छन् । त्यसबाहेक यहूदीहरूको आचारग्रन्थ **ओल्डटेस्टामेन्ट** र क्रिश्चियनहरूको धार्मिकग्रन्थ **न्यु टेस्टामेन्ट** (बाइबल) हरूको भूमिका पनि उपन्यासको विकासमा महत्पूर्ण रहेको पाइन्छ । ईसाको प्रारम्भतिर आइपुग्दा रोम र ग्रीसमा चर्चित इसपनीतिकथाहरू पनि पाश्चात्य उपन्यासका विकासका निम्ति उदाहरणीय छन् । त्यसपछि देखिएका भर्जिलको **एनिड** र दाँतेको **डिभाइन कमेडी** पनि आख्यानात्मक रचना भएकाले उपन्यासको प्रारूप निर्माणमा यिनको सहयोग पुगेको छ ।^{२८} पुनर्जागरण कालमा सङ्कलित इटालेली कथाहरूलाई नोबेला भन्ने गरिएको पाइन्छ । यसको उदाहरण स्वरूप बोकासियोको **डेकामेरन**का कथाहरूलाई लिन सकिन्छ । सयओटा कथाहरूको सङ्ग्रह

^{२६}. गोपाल राय 'उपन्यासका शिल्प', (पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ई. १९७३) पृ. ४ ।

^{२७}. बाइज वाटर विलियम र एलिजावेथ जे. सटउड 'कोलम्बिया इन्साइक्लोपिडिया', न्यूयोर्क : कोलम्बिया युनिभर्सिटी प्रेस, ई. १९५३)

^{२८}. राजेन्द्र सुवेदी 'स्नातकोत्तर नेपाली कथा', (ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०५१), पृ. १ ।

रहेको डेकामेरेनको योगदान पाश्चात्य आख्यान विकासमा उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ । यसकै प्रभावमा आएर फ्रान्स, स्पेनलगायत युरोपेली देशहरूमा आख्यानात्मक गद्यलेखनप्रति अभिरूचि बढेको पाइन्छ । यसपछि विभिन्न विद्वानहरू गद्यमा नवीन मान्यता स्थापना गर्न विविध प्रयोगतर्फ उन्मुख रहेको पाइन्छ । यसैक्रममा ई. १७९९ मा ड्यानियल डिफोको रबिन्सन क्रुसो कृतिलाई आधुनिक उपन्यासको प्रवर्तक कृति मानिन्छ । कृतिमा पाठकलाई विश्वासयोग्य बनाएको, यथार्थ कल्पना भएको, सूक्ष्म वर्णन भएको र मानव विषय भएकाले नै यसलाई आधुनिक उपन्यास मानिएको हो ।

पश्चिममा आधुनिक उपन्यास आरम्भ भएपछि यसलाई विकसित तुल्याउने क्रममा स्यामुअल रिचर्डसनको पामेला (ई.१७४०), हेनरी फिल्लिडको जुसेफ अन्ड्रान्स (ई. १७४२) आदि उपन्यासबाट पाश्चात्य साहित्यमा आधुनिक उपन्यासको विकास हुँदै गएको पाइन्छ । त्यसकै निरन्तरता स्वरूप पश्चिममा आजसम्म पनि नवीन प्रवृत्तिका साथ उपन्यासलेखन अधि बढिरहेको छ ।

३.१.३ पूर्वमा

पूर्वीय साहित्यको आदिस्रोतका रूपमा संस्कृत वाङ्मय इतिहास पुराण, उपनिषद् तथा ब्राह्मण ग्रन्थ हुँदै प्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदसम्म पुग्न सकिन्छ । उपन्यासमा आख्यानतत्त्व मूल रूपमा रहने हुँदा पनि यसको आदिस्रोत ऋग्वेदलाई मान्न सकिन्छ । आधुनिक मान्यताका दृष्टिकोणले पूर्वमा १९ औं शताब्दीसम्म कुनै उपन्यास नलेखिए पनि प्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदमा कथावस्तु, पात्र र कथोपकथन भेटिन्छ । ऋग्वेदभित्र रहेका यमयमीका संवाद, पुरुरवा-उर्वसीका संवादले यसमा आख्यान रहेको पुष्टि हुन्छ ।^{२९} त्यसैगरी ब्राह्मणग्रन्थ र उपनिषद्हरूमा हरिश्चन्द्रको कथा एवम् याज्ञवल्क्य र मैत्रेयीका कथा पनि भेटिन्छन् । पौराणिक ग्रन्थहरू रामायण र महाभारत महाकाव्यात्मक कृतिहरू छन् । यिनका प्रशस्त आख्यानहरू विकीर्ण अवस्थामा रहेका छन् । संस्कृत भाषामा लेखिएका वाणभट्टको कादम्बरी, दण्डीको दशकुमारचरितम्, सुबन्धुको वासवदत्ता लगायतका थुप्रै ग्रन्थहरूको उपजीव्यका रूपमा रामायण र महाभारत नै रहेका छन् । यसरी नै यास्कको

^{२९}. तारानाथ शर्मा 'नेपाली साहित्यको इतिहास' (चौ. सं. काठमाडौं : अक्षर प्रकाशन, २०५६), पृ. २५-२६ ।

निरुक्त र पतञ्जलिको महाभाष्यमा परिनिष्ठित गद्यको नमुना पाइन्छ।^{३०} सुबन्धुको प्रथम गद्यकाव्य वासवदत्ता देखापरेपछि, पूर्वीय साहित्यमा गद्यले काव्यभाषाको रूपमा स्थान लिएको देखिन्छ। यहीँबाट नै संस्कृत साहित्यमा गद्यसाहित्यिक परम्पराको थालनी हुन्छ।^{३१} त्यसपछि देखापरेको गुणाढ्यको बृहत्कथामा लोकाख्यानमूलक मानव कथा छ,^{३२} भने विष्णु शर्माको पञ्चतन्त्र पनि नीतिकथाको नमुना हो। यसै गरी लोकप्रिय कथाकृतिका रूपमा हितोपदेश आउँछ। यसमा कथाभिन्नै नीतिलाई छद्म रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसका अतिरिक्त कथासरित्सार, बेतालपच्चिसी, सहस्ररजनीजस्ता कृतिहरू पनि आख्यानयुक्त रचनाका रूपमा आएका छन्। यसरी हेर्दा वैदिक कालदेखि ब्राह्मणग्रन्थ, उपनिषद् र पौराणिक ग्रन्थहरू हुँदै लौकिक साहित्यमा आइपुग्दा आख्यानले रचनाको अभिन्न अङ्गको रूप लिएको पाइन्छ।

आधुनिक आर्यभाषाहरूको जन्मसँगै पूर्वीय साहित्यमा आख्यानको विकास र पाश्चात्य साहित्यको प्रभावमा तीव्रता आएको पाइन्छ। जियोभानी बोकासियोको डेकामेरन् तथा डिफोको रबिन्सन क्रुसोको प्रभाव बढ्न थालेपछि पूर्वमा पनि आख्यानले नयाँ फड्को मार्न थालेको पाइन्छ। यसैक्रममा बङ्गाली उपन्यासकार बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायको राजमोहन वाइफ (ई. १८५६) अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित भएको पाइन्छ। यसलाई पश्चिमको नोवेलकै पर्याय मानेर लेखिएको पहिलो पूर्वीय उपन्यास^{३३} मानिएको छ। यसबाहेक चट्टोपाध्यायकै अन्य तेह्रवटा उपन्यास बङ्गला भाषामा प्रकाशित भएका पनि छन्।^{३४} त्यसपछि बङ्गाली हुँदै हिन्दी साहित्यमा प्रवेश गरेको उपन्यासलेखनपरम्पराले नवीन प्रवृत्ति र रूप ग्रहण गर्दै अगाडि बढेको पाइन्छ। यसै क्रममा बीसौं शताब्दीबाट नेपाली साहित्यमा पनि आख्यानप्रबल भएका वा अनुवादित उपन्यासलेखनको परम्परा सुरु भएको छ।

^{३०}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ११०।

^{३१}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. १७८।

^{३२}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. १७८-१७९।

^{३३}. प्रतापचन्द्र प्रधान, 'नेपाली उपन्यास परम्परा र पृष्ठभूमि' (दार्जिलिङ : दीपा प्रकाशन, २०४०) पृ. १०।

^{३४}. पूर्ववत्, २०४०, पृ. १०।

३.१.४ नेपाली उपन्यासको विकासक्रम

राजनीतिक रूपमा नेपालको एकीकरणसँगै नेपाली भाषाले केन्द्रीयताको अवस्था प्राप्त गर्दै जान लागेको पाइन्छ । एकीकरणपश्चात् नै नेपाली भाषामा लामालामा आख्यानहरू लिपिबद्ध हुन थालेको पाइन्छ । मूलतः उपन्यास आख्यानात्मक भएकाले नेपाली उपन्यासको चर्चा गर्ने क्रममा आख्यानको उद्भवसँग उपन्यासको पनि आरम्भ भएको मान्न सकिन्छ । यसरी हेर्दा संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा अनुदित शक्तिबल्लभ अर्यालको **महाभारत विराटपर्व** (वि.सं.१८२७) नेपाली साहित्यको पहिलो आख्यानात्मक स्वरूप हो ।^{३५} शक्तिबल्लभ अर्यालको **विराटपर्व**बाट सुरु भएको नेपाली उपन्यासपरम्परा विभिन्न मोड र चरणहरू पार गर्दै वर्तमान अवस्थासम्म आइपुगेको छ । नेपाली उपन्यासको विकासक्रम वा चरणहरूको बारेमा विद्वान् तथा समीक्षकहरूबीच मतैक्यको स्थिति नभए पनि आरम्भबिन्दु भने सबैले वि.सं. १८२७ को **महाभारत विराटपर्व**लाई मानेका छन् । त्यसकारण यही गद्यकृतिबाट नेपाली उपन्यासको विकासको थालनी भएको मान्न सकिन्छ । भाषा, लेखनशैली, उद्देश्य र प्रस्तुतिलाई आधार मान्दै नेपाली उपन्यासको इतिहासलाई निम्न तीन कालखण्डमा विभाजन गर्न सकिन्छ:

(क) वि.सं. १८२७ देखि १९४५ सम्म प्राथमिक काल

(ख) वि.सं. १९४६ देखि १९९० सम्म माध्यमिक काल

(ग) वि.सं. १९९१ देखि हालसम्म आधुनिक काल

३.१.४.१ प्राथमिक काल

नेपाली उपन्यासपरम्परामा वि.सं. १८२७ मा शक्तिबल्लभ अर्यालद्वारा अनुदित **महाभारत विराटपर्व**बाट प्राथमिक काल आरम्भ हुन्छ । १९८ वर्षको अन्तरालमा फैलिएको नेपाली उपन्यासको प्रथमचरणका आख्यानहरू मूलतः संस्कृतबाट र आंशिकमा अङ्ग्रेजीबाट पनि अनुदित भएका छन् । **विराटपर्व**पछि वि.सं. १८३३ मा भानुदत्तले अनुवाद गरेको **हितोपदेश मित्रलाभ** नेपाली उपन्यासपरम्परामा देखापरेको महत्त्वपूर्ण कृति हो । यसै गरी शक्तिबल्लभ अर्यालकै **हास्यकदम्ब** (वि.सं. १८५५) र भवानीदत्त पाण्डेको **मुद्राराक्षस** (वि.सं. १८९० तिर) पूर्णतया आख्यानात्मक कृति हुन् । दण्डीको **दशकुमार चरित** (वि.सं.

^{३५}. कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, 'उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास' (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५८) पृ. ७७ ।

१८७५), कृष्णचरित्र तथा वाणभट्टको कादम्बरी पनि आख्यानतत्त्व भएका कृति हुन्।^{३६} त्यसै गरी कतिपय प्राथमिक कालीन आख्यानहरू अङ्ग्रेजी भाषाबाट पनि नेपालीमा अनुदित छन्। यिनमा सेरामपुरको बाइबल (वि.सं. १९४०) आदि अङ्ग्रेजीबाट नेपालीमा अनुदित आख्यान हुन्। आख्यानअन्तर्गत कथाक्षेत्रमा देखापरेका अन्य कृतिहरूमा बहत्र सुधाको कथा, बेताल पञ्चविंशतिका, स्वस्थानी व्रतकथा, मुत्सीका तीन आहान आदि रहेका छन्।

प्राथमिककालीन आख्यान परम्परा उपन्यासगत आकार प्राप्तिका हिसाबले महत्वपूर्ण तथा मौलिककता दृष्टिले नवीन छैनन् तर अनुवाद रूपान्तरण तथा आख्यान लेखनतर्फ अभिरूचि जगाउने हिसाबले प्राथमिक काल महत्वपूर्ण देखिन्छ। अनुवाद नै भए पनि कथासूत्रप्रक्रिया, गद्यशैली र आख्यानविधानका दृष्टिले यस्ता कृतिहरूको उपन्यास विकासमा महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ।^{३७}

३.१.४.२ माध्यमिक काल

उर्दू, फारसी तथा अरबी साहित्यबाट प्रेरित र प्रभावित भई नेपाली भाषामा रोमाञ्चकारी साहित्यको सिर्जना हुनु नै माध्यमिक कालको थालनीको लक्षण हो।^{३८} हरिकृष्णद्वारा रचित तथा शिवदत्त शर्माद्वारा अनुदित वीरसिक्का (वि.सं. १९४६) बाट नेपाली साहित्यमा मनोरञ्जनात्मक धाराको प्रवेश भएको हो।^{३९} यो कृति उपन्यास नै त होइन तर आख्यानको निर्माणको कोशेढुङ्गो चाहिँ हो। नेपाली साहित्यमा मनोरञ्जनात्मक धारा, अतिरञ्जनात्मक धारा र तिलस्मीस्वरूपको लेखन माध्यमिक कालको मूल औपन्यासिक धाराका रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ। चिरञ्जीवी पौडेलको प्रेम सागर (वि.सं.१९५०), सुखार्णव (वि.सं. १९५७) का साथै नरदेवद्वारा प्रकाशित नलोपाख्यान (वि.सं. १९५९) ले वीरसिक्काको गतिलाई टेवा पुऱ्याएका छन्। हिन्दी उपन्यास नरेन्द्र मोहनीलाई सदाशिव शर्माद्वारा (वि.सं. १९६२ मा) अनुवाद गरिएपछि नेपाली उपन्यासमा तिलस्मी प्रवृत्तिको प्रवेश हुन्छ। यसै गरी गङ्गाधर शास्त्रीको सवंसङ्ग्रह (वि.सं.१९५३), देवकीनन्दन

^{३६}. पूर्ववत्, २०४०, पृ. ११६।

^{३७}. पूर्ववत्, २०४०, पृ. ११७।

^{३८}. पूर्ववत्, २०४०, पृ. ११८।

^{३९}. पूर्ववत्, २०५६ : पृ. ७९।

खत्रीको चन्द्रकान्ता पहिलो भाग (वि.सं. १९५६), पारसमणि प्रधानको विलायत यात्रा (वि.सं. १९७६) जस्ता हिन्दी स्रोतका आख्यान पनि यसै समयमा देखा परेका हुन्।^{४०}

माध्यमिककालीन उपन्यासको विकासमा पत्रपत्रिकाको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ। कतिपय पत्रिकाहरूमा उपन्यासको धारावाहिक प्रकाशनको लहर चल्छ। गोरखापत्र (वि.सं.१९५८), उपन्यासतरङ्गिणी (वि.सं. १९५९), सुन्दरी (वि.सं. १९६३) जस्ता पत्रिकामार्फत नेपाली उपन्यासले प्रकाशनको अवसर प्राप्त गरेका छन्। वि.सं. १९५९ मा उपन्यासतरङ्गिणीमा प्रकाशित सदाशिव शर्माको महेन्द्रप्रभा नै पहिलो मौलिक नेपाली उपन्यास हो। माध्यमिककालीन अन्य उपन्यासहरूमा गिरिशबल्लभ जोशीको वीरचरित्र (वि.सं. १९६०), प्रारब्धदर्पण (वि.सं. १९६७), वेदनाथ आचार्यको दयाकी भावी (वि.सं.१९७९), पद्मनाभ सापकोटाको जीवनचरित्र (वि.सं. १९७३), रामप्रसाद सत्यालको महासती अनुसूया (१९८५) र अम्बालिका देवीको राजपूत रमणी (१९८९) आदि रहेका छन्। यी उपन्यासहरूमध्ये दयाकी भावी (वि.सं. १९७९), महासती अनुसूया र राजपूत रमणी यी उपन्यासहरूलाई नेपाली उपन्यास परम्पराको आधुनिक कालका निमित्त सबभन्दा पुराना र माध्यमिक कालका निमित्त सबैभन्दा नयाँ लाग्ने सङ्क्रमणकालीन उपन्यास कृतिहरूका रूपमा लिन सकिन्छ।^{४१}

माध्यमिककालीन नेपाली आख्यानले संस्कृत स्रोतभन्दा अन्य स्रोततर्फ ढल्कने अवसर पाएको देखिन्छ। यथार्थमा भन्दा धार्मिक, आदर्शवादी, रोमान्सवादी, औपदेशिक प्रवृत्तितर्फ माध्यमिक कालका उपन्यासहरू उन्मुख भएका छन्। नारीलाई भोगविलासको साधन मान्ने र नायिका प्राप्तिका लागि हत्या, षड्यन्त्र गर्ने घटना यस अवधिमा आख्यानमा देखापर्दछन्।^{४२} यही अवधिमा नै लामा आख्यानलाई खण्डमा विभाजन गर्ने प्रयत्नका साथै चम्पूशैली क्रमशः त्याग गरेर गद्यको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति पनि पाइन्छ।

वीरसिक्काबाट प्रारम्भ भएको माध्यमिककालीन औपन्यासिक परम्परा महेन्द्रप्रभा (वि.सं. १९५९), वीरचरित्र (वि.सं. १९६०), राजपूत रमणी (वि.सं. १९८९) हुँदै अगाडि

^{४०}. राजेन्द्र सुवेदी, 'नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति', (दो सं. काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०६४) पृ. ४२।

^{४१}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. ६७।

^{४२}. पूर्ववत्, २०४०, पृ. १२५।

बढेको छ । प्रकाशनको सुविधासँगै नेपाली उपन्यासहरू धारावाहिक रूपमा पत्रिकामा प्रकाशित हुँदै जान्छन् । अतिरञ्जित कल्पना र उडन्ते आख्यानलाई त्यागदै विश्वसनीय घटनावली र यथार्थतर्फको लम्काइमा अभिमुख हुने प्रवृत्ति माध्यमिककालका उत्तरवर्ती उपन्यासहरूमा पाइन्छ । स्रोतगत विस्तार र विषयगत विविधता फैलदै प्रकाशनको माध्यमबाट जनसमक्ष पुग्ने अवसर माध्यमिक कालीन आख्यानवृत्त वा उपन्यासले प्राप्त गरेका छन् ।

३.१.४.३ आधुनिक काल

नेपाली उपन्यास साहित्यमा आधुनिक कालको प्रवर्तक समयबिन्दुका बारेमा विद्वान् तथा समीक्षकहरूबीच एकमत पाइँदैन । साहित्यिक विकासका पृष्ठभूमिलाई नियाल्दा कुनै समयबिन्दुमा प्रकाशित साहित्यिक कृतिविशेषले कुनै वाद वा प्रणालीको सटीक तवरले स्थापना वा व्याख्या गरेको पाइँदैन । परम्परागत चिन्तनको जगमा उभिएर अधुनातन नवमूल्य र प्रवृत्तिहरूलाई आत्मसात् गर्न खोज्ने कृतिहरूको आधारमा आधुनिकता सिद्ध गर्न सकिन्छ । परिवर्तनशील समाज, नवीन चिन्तनप्रणाली र नयाँ पर्यावरणमा दृश्यमान समकालीन तथ्यहरूलाई साहित्यका सन्दर्भमा कृतिमा सन्निविष्ट गर्दै जानुमा आधुनिकता निहित देखिन्छ । यसरी हेर्दा आधुनिकता भनेको निश्चित समयबिन्दुमा बाँधिने कुरा नभई यो त समाज, मानवीय चिन्तनको विकास र व्यापकतासँगै गतिशील रहने देखिन्छ । नेपाली उपन्यास साहित्यको आधुनिक कालको प्रवर्तन सम्बन्धमा समीक्षक भानुभक्त पोखरेलले वि.सं. १९९१ मा प्रकाशित रुद्रराज पाण्डेको **रूपमती** उपन्यासलाई आधुनिक मानेका छैनन् । आदर्श र नीतिशिक्षामा जोड दिइकाले **रूपमती** यथार्थकपरक छैन भन्दै वि.सं. १९९३ मा प्रकाशित रूपनारायण सिंहको **भ्रमरबाट** उनी आधुनिक कालको सुरुआत भएको मान्दछन् । **रूपमती**ले आदर्शको प्रबलता, काल्पनिक तत्त्वको सहाराजस्ता परम्परालाई छाड्न नसकेका कारण आधुनिक मान्न नसकिने भन्दै **भ्रमर**ले आधुनिक कालको सुरुआत गरेको तर्क अघि सारिएको पनि पाइन्छ । कतिपय विद्वान्हरूले **रूपमती**बाटै आधुनिकताको सुरुआत भएको भन्दै **रूपमती**लाई पहिलो आधुनिक उपन्यास मान्ने आधारहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । तिनका अनुसार पाश्चात्य नोवेलको प्रभाव पर्नु, सामाजिक यथार्थ पाइनु, परिवेशगत चेतना पाइनु, मानवीय मूल्यको अन्तर्भाव पाइनु,

विषय र शैलीमा विविधता पाइनु आदि कुराहरू रहेका छन् । नेपाली उपन्यासपरम्परामा औपन्यासिक शिल्पद्वारा परवर्ती स्वरूपलाई दिशानिर्देश गर्न खोज्ने पहिलो कृतिका रूपमा **रूपमती** देखिएको छ । यसले पुराना रूढिवादी विचारधारा र संस्कारगत सामाजिक मान्यताप्रति व्यङ्ग्य गर्दै स्वप्नील जगत्का अतिभौतिक, अतिरञ्जनात्मक तथा अतिकाल्पनिक तत्त्वहरूलाई हटाई नेपाली उपन्यास धरातलमा नयाँ आयाम थपेको छ ।^{४३} वास्तवमा **रूपमती** उपन्यास प्राथमिककालीन नीतिमूलक, माध्यमिककालीन, जासुसी, तिलस्मी आख्यानभन्दा भिन्न वस्तुजगत्का यथार्थ घटनामा आधारित छ । त्यसकारण यसले सामाजिक धरातलमा सम्भाव्य र स्वाभाविक घटनाको संयोजन गरेको छ । मानवीय चरित्र, वस्तुयथार्थ, द्वन्द्व, कुतूहलता र सामान्य बोलीचालीको भाषाप्रयोग गरेर आधुनिक ढाँचाको प्रथम प्रयोग **रूपमती**ले दिएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा नेपाली समाजमा हुँदै आइरहेको बुहारीमाथिको सासूको हैकमपूर्ण व्यवहारलाई चित्रित गरिएको बुहारी भएपछि सासू, देवरको लाञ्छना सहनु पर्ने र देवरानी, जेठानीका बीचमा हुने कलह, वैमनस्यता जस्ता समाजका यथार्थ पक्षहरूलाई टिपेर प्रस्तुत गरिएकाले यो यथार्थपूर्ण देखिन्छ । बुहारी हुनु त **रूपमती** जस्ती भन्ने आदर्श स्थापना गर्न खोजिएकाले यो आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यास हो ।

यसरी **रूपमती** (वि.सं. १९९१) देखि सुरु भएको नेपाली उपन्यासको आधुनिक काल विभिन्न समयमा विभिन्न प्रवृत्तिलाई आत्मसात् गर्दै आजको अवस्थासम्म गतिशील छ । नेपाली उपन्यासहरूमा हालसम्म देखिएका संस्कारगत भिन्नताको आधारमा वि.सं. १९९१ देखि वर्तमानसम्मको नेपाली उपन्यासलेखन प्रवृत्तिलाई मोटामोटीमा निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ:

- (१) आदर्शोन्मुख यथार्थवादी
- (२) स्वच्छन्दतावादी धारा
- (३) सामाजिक यथार्थवादी
- (४) ऐतिहासिक यथार्थवादी
- (५) आलोचनात्मक यथार्थवादी
- (६) मनोविश्लेषणात्मक
- (७) विसङ्गतिवादी

^{४३}. पूर्ववत्, २०४०, पृ. १२७ ।

- (८) अस्तित्ववादी
- (९) समाजवादी यथार्थवादी
- (१०) नवचेतनामूलक/उत्तरआधुनिक
- (११) विनिर्माणवादी

३.१.४.३.१ आदर्शोन्मुख यथार्थवादी

वस्तु जस्तो छ त्यसलाई त्यसै रूपमा चित्रण गर्ने काम यथार्थवादले गर्दछ । समाजमा जे छ त्यो नभई जसमा अपेक्षा राखिन्छ अर्थात् जस्तो हुनुपर्दछ त्यसको दिग्दर्शन गर्ने काम आदर्शवादले गर्दछ । वास्तवमा मानवमा रहने नैतिकता, अनुशासन, मर्यादा र अनुसरणीय गुणहरूलाई नै व्यापक अर्थमा आदर्श^{४४} मानवसमाज र यथार्थ परिवेशलाई आधार बनाएर लेखिएको उपन्यास जब आदर्शको केन्द्रीय निष्कर्षमा टुङ्गिन्छ, त्यो आदर्शोन्मुख यथार्थवादी हुन्छ । नेपाली उपन्यासपरम्परामा रूद्रराज पाण्डेको रूपमतीबाट आदर्शोन्मुख यथार्थवादी लेखनको सुरु हुन्छ । मोहनबहादुर मल्लको **उजेली छामा** (वि.सं. २००८), **पञ्चायत** (वि.सं. २०१०) **समयको हुरी** (वि.सं. २०१५), अच्छा राई 'रसिक' को **लगन** (वि.सं. २०१२), भुवनेश्वर कोइरालाको **सत्यसन्देश र विधुवा जीवन** (वि.सं. २०१३), लीलाध्वज थापाको **मन** (वि.सं. २०१४), इन्द्र सुन्दासको **मङ्गली** (वि.सं. २०१५) आदि यस धाराका उपन्यासहरू हुन् ।

समयगत दृष्टिले यस धारामा धेरै लेखकहरू देखिएका छन् । वि.सं. २००३ सम्म यो धारा प्रमुख धाराका रूपमा रहेको र त्यसपछि अन्तर्धाराका रूपमा अघि बढेको पाइन्छ । यस धारा वा प्रवृत्तिका उपन्यासमा सामाजिक विषयको प्राधान्य रहेको छ भने नारी जीवनका दुःख, पीडा उद्घाटन गर्दै नारीले अपनाउनु पर्ने बाटो पनि यस धाराका उपन्यासकारले देखाएका छन् । उपन्यासमा सम्प्रेषणीयताको ख्याल गरेर सरल र बोलीचालीको भाषाप्रयोग गरिएको पाइन्छ । सामाजिक यथार्थलाई वस्तुका रूपमा ग्रहण गरेर त्यसैको आधारमा आदर्शवादी शिक्षा यस धाराका उपन्यासले दिन खोजेका छन् ।

^{४४}. कुमार बहादुर जोशी, 'पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख केही वाद', (काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रि.वि., २०३८) पृ. १९ ।

३.१.४.३.२ स्वच्छन्दतावादी नेपाली उपन्यास

मानिसका व्यक्तिगत अनुभवलाई सहज र स्वच्छन्द ढङ्गबाट व्यक्त गर्ने काम स्वच्छन्तावादले गर्दछ । तार्किकता र बौद्धिकताका विपरित कल्पना र भावावेगमाथि विशेष जोड दिने कलात्मक प्रवृत्तिविशेष स्वच्छन्दतावाद हो ।^{४५} अतीतोन्मुख तथा रहस्यवादी दर्शनका रूपमा बुझ्न सकिने स्वच्छन्दतावादको मूल मर्म यथार्थदेखि पलायन हुँदै उन्मुक्त कल्पनामा विचरण गर्नु रहेको पाइन्छ ।

नेपाली उपन्यासपरम्परामा रूपनारायण सिंहको भ्रमर (वि.सं. १९९३) देखि स्वच्छन्दतावादी धाराको अभ्युत्थान भएको हो ।^{४६} यसबाहेक शिवकुमार राईको डाकबङ्गला (वि.सं. २०१३), समीरण प्रियदर्शीको पोखिएको जीन्दगी (वि.सं. २०२८), हिरण्य भोजपुरेको छिटो (वि.सं. २०५४), होमराज आचार्यको निर्दोष कैदी (वि.सं. २०५४) आदि स्वच्छन्दतावादी धाराका नेपाली उपन्यासहरू हुन् ।

३.१.४.३.३ सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास

समाजमा भएगरेका कुराहरूलाई तटस्थ रूपमा प्रस्तुत गर्ने मान्यता सामाजिक यथार्थवादी मान्यता हो । मान्छेको जीवनमा देखापर्ने वास्तविकतालाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्ने साहित्यिक मूल्यमान्यता सामाजिक यथार्थवाद हो । लैनसिंह वाङ्लदेल्को मुलुक बाहिर (वि.सं. २००४) सामाजिक यथार्थवादी धाराको पहिलो नेपाली उपन्यास हो ।^{४७} वाङ्लदेल्का माइतघर (वि.सं. २००४), लङ्गाडाको साथी (वि.सं. २००८), रेम्ब्रान्ट (वि.सं. २०२३), लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ (वि.सं. २०१४), अतृप्त (वि.सं. २०२६), ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ (वि.सं. २०४३), केशवराज पिँडालीको बाँच्ने एउटा जीन्दगी (वि.सं. २०४३), राजेश्वर देवकोटाका आवर्तन (वि.सं. २०४१), पूर्वकथा (वि.सं. २०४३), उत्सर्ग प्रेम (वि.सं. २०४४) र सुस्मिता नेपालका एकान्त पनि रून्छ (वि.सं. २०५३), मेरा छातीका

^{४५}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. ८४ ।

^{४६}. पूर्ववत्, २०३८, पृ. ६३ ।

^{४७}. पूर्ववत्, २०५३, पृ. ५८ ।

कोलाजहरू (वि.सं. २०५५) आदि यस धाराका उपन्यासहरू हुन्।^{४८} सामाजिक यथार्थवादी धारा वि.सं. २०१० सालसम्म प्रमुख धाराका रूपमा र त्यसपछि अन्तर्धाराका रूपमा प्रवाहित छ। नेपाली उपन्यासपरम्परामा सबैभन्दा बढी उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी धारामा लेखिएको पाइन्छ। यस धाराका उपन्यासले समाजका मध्यम वर्ग र निम्न वर्गीय जीवनका यथार्थलाई प्रस्तुत गरेका छन्। सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासहरू तीव्र गद्यात्मक स्वरूपका छन्। बसाइँ यस धाराको सशक्त कृतिका रूपमा आएको छ भने माइतघर र लड्गाडाको साथी यस धाराका अन्य प्रमुख उपन्यासहरू हुन्। यसरी समाजका यथार्थपक्षहरूलाई विभिन्न कोणबाट हेर्ने र तिनलाई औपन्यासिकता प्रदान गर्ने प्रवृत्ति यिनमा पाइन्छ। यस धाराका उपन्यासमा लेखकीय दृष्टि समाजको वस्तुगत द्रष्टाका रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ।

३.१.४.३.४ ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास

इतिहासका घटित घटनालाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरी लेखिएको उपन्यास नै ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास हो। नेपाली साहित्यका ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासहरूमा डायमन शमशेर राणाको वसन्ती (२००६), सेतो बाघ (२०३०), प्रतिबद्ध (२०३४), सत्यप्रयास (२०३८) र अनिता (२०४३) केशवराज पिँडालीको एकादेशकी महारानी (२०२६), खगेन्द्र के.सी. को खानदान (२०३५), सुन्दरप्रसाद शाहको प्रतिवाद (२०४०) र त्रिफिट्ट (२०४२), श्रीकृष्ण श्रेष्ठको जङ्गबहादुर (२०५१), दौलतविक्रम विष्टको फाँसीको फन्दा (२०५३) महत्वपूर्ण कृति हुन्।^{४९} गोविन्दराज भट्टराईको सुकरातको डायरी (२०६८) यस धारामा देखिएको विश्वसाहित्यको इतिहासका यथार्थतालाई खोतल्ने ऐतिहासिक साहित्यिक यथार्थवादी उपन्यास हो। ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराका उपन्यासहरूले तत्कालीन समयको नेपालको दरबारीया षडयन्त्र, राणाकालीन घटनाहरू र न्यायव्यवस्थाको चित्रण मात्र उपन्यासमा गरेका थिए। सुकरातको डायरी (२०६८) को आगमनले विश्वको विशाल परिवेशमा साहित्यको यथार्थतालाई खोतल्ने मथ्ने र नौनी

^{४८}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. १०२।

^{४९}. भोजराज ढुङ्गेल र दुर्गाप्रसाद बाहाल 'नेपाली कथा र उपन्यास' (काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, २०६८) पृ. २२५।

निकालने प्रयास गरेको छ । यस आधारमा ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराको एक उत्कृष्ट नमुनाका रूपमा सुकरातको डायरी (२०६८) लाई राख्न उपयुक्त छ ।

३.१.४.३.५ आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यास

सामाजिक विसङ्गतिमा अडेको चिन्तनप्रणालीलाई आलोचनात्मक यथार्थवाद भनिन्छ । क्रान्तिकारी र श्रमिकहरूले चलाएका आन्दोलनहरूमा अनेक भ्रमजाल विछ्याएर त्यसलाई निष्क्रिय तुल्याउने चाल चिर्नु यसको उद्देश्य रहेको हुन्छ ।^{५०} यथास्थितिप्रति पूर्ण विमति राख्दै त्यसभित्रका समाजविरोधी तत्त्वहरूको तीव्र आलोचना गर्ने साहित्यलाई प्रगतिशील साहित्य भन्न सकिन्छ । यस किसिमका लेखनलाई प्रकारान्तरमा आलोचनात्मक यथार्थवादी लेखन भनिन्छ।

नेपाली उपन्यासपरम्परामा सामाजिक यथार्थवादपछिको लेखनप्रवृत्तिको रूपमा आलोचनात्मक यथार्थवाद आएको छ । नेपाली उपन्यासमा लैनसिंह वाङ्देलको लङ्गाडाको साथीले सामाजिक यथार्थताका नाममा यथास्थितिका पक्षलाई आलोचनात्मक तवरले हेर्न थालेको पाइन्छ । यस धाराअन्तर्गत लेखिएका उपन्यासहरूमा मुक्तिनाथ तिमल्सिनाको को अछूत ? (वि.सं. २०१७), हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका स्वास्नीमान्छे (वि.सं. २०१९) र एक चिहान (वि.सं. २०१७), खड्गबहादुर सिंहको विद्रोह भाग १ (वि.सं. २०१९) र विद्रोह भाग २ (वि.सं. २०१३), शिवकुमार राईको डाकबङ्गला (वि.सं. २०१३), जगदीश घिमिरेका लिलाम (वि.सं. २०३७) सावित्री (वि.सं. २०३२), रमेश विकलका सुनौली (वि.सं. २०३९) अविरल बग्दछ इन्द्रावती (वि.सं. २०४०) आदि आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यास हुन् ।^{५१}

पूँजीवाद शक्तिप्रतिको विरोध, निन्दा र कटु आलोचना मात्र आलोचनात्मक यथार्थवादको मौलिकताका रूपमा देखिन्छ । नयाँ तर अपरिभाषित मान्यता र जीवनपद्धतिको स्थापना गर्नुपर्ने र तथ्यको उद्घाटन गर्नुपर्ने क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावादी स्वर पनि आलोचनात्मक यथार्थवादमा पाइन्छ । वर्गीय समाजमा देखिने समस्याको आन्तरिक विसङ्गतिलाई चिरफार गरेर देखाउन र तिनका अन्तरतहका समष्टि पक्षलाई

^{५०}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १८७ ।

^{५१}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. २४५ ।

छर्लङ्ग्याउन यो धारा सक्षम देखिँदैन । यसरी यथास्थितिप्रतिको विमति र त्यसले जन्माउन सक्ने विकृतिको विरोध गर्ने काम आलोचनात्मक यथार्थवादी स्रष्टाहरूमा पाइन्छ ।

३.१.४.३.६ मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास

मानवीय व्यवहारको अध्ययन गर्ने क्रममा तत्त्वहरूको अध्ययन र विश्लेषणबाट मूर्त वस्तु र कार्यात्मक रूप उद्घाटन गर्ने विज्ञानलाई मनोविज्ञान भन्ने गरिएको पाइन्छ । मान्छेका मनस्तत्वका अन्तर्तहमा रहेका अपरिभाष्य र अनेकतम पत्रहरू, कोण तहहरूमा सुषुप्त अवस्थामा रहेका अतृप्तिजन्य उत्सुकता र इच्छाहरूको प्रस्तुति गर्ने क्रममा मनोविज्ञानले आफूलाई समर्पित गरेको छ । साहित्यका सन्दर्भमा पात्र वा चरित्रका अन्तर्मनका कुण्ठा, विषाद, अतृप्ति, इच्छावृत्ति तथा आकाङ्क्षाहरूलाई अध्ययन वा सिर्जनाका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने सिद्धान्तविशेषलाई मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका रूपमा चिन्न सकिन्छ । मानवीय क्रियाकलापहरूको प्रत्येक तत्त्व मानिएको कामवृत्ति, मानवजीवनका मूल प्रवृत्तिहरू, मानसिक तह र विभिन्न किसिमका ग्रन्थिहरूका माध्यमबाट चरित्रको उद्घाटन गर्ने काम मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासले गर्दछ । संवेगात्मकताका हिसाबले नेपाली उपन्यास साहित्यमा वि.सं. २०१५ साल पूर्वका हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, लैनसिंह वाङ्देल र तुलसीराम कुँवरका उपन्यासहरूमा मनस्थितिको पातलो प्रयोग भइसकेको पाइन्छ । यसरी नै लीलबहादुर क्षेत्री, लीलाध्वज थापा र दौलतविक्रम विष्टका उपन्यासले पनि यस दिशामा केही महत्त पुऱ्याएको देखिन्छ । मनोविश्लेषणको विशिष्ट प्रयोग भएको प्रथम नेपाली उपन्यासका रूपमा गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' को पल्लो घरको भयाल (वि.सं. २०१६), आएको छ । विजय मल्लको अनुराधा (वि.सं. २०१८), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीन घुम्ती (वि.सं. २०२५), सुम्निमा (वि.सं. २०२७), तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंश (वि.सं. २०२६), नकुल सिलवालको तेस्रो पाइला (वि.सं. २०४५) आदि उपन्यासहरू मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासहरू हुन् ।

३.१.४.३.७ विसङ्गतिवादी वा अतियथार्थवादी उपन्यास

सर्वत्र असङ्गति र विसङ्गत अवस्था नै जीवनजगत्को मूलभूत कुरा हो भन्ने मान्यता विसङ्गतिवाद वा अतियथार्थवाद हो । पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धमा भएको नरसंहार, विध्वंश र अव्यवस्थितिले मूल्यहीन अवस्थामा पुगेको मानवजीवनको यथार्थलाई साहित्यका सन्दर्भमा विसङ्गतिवादी धाराले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । विश्वपरिवेशमा देखिने गरेका राजनीतिक प्रतिवद्धता र व्यवहारिकताबीचको विसङ्गति, मानवीय इच्छा-आकाङ्क्षाबाट जन्मेको विसङ्गतिलाई यस धाराले आत्मसात् गर्दछ । त्यसरी नै जन्म, युवावस्था, वृद्धावस्था एवम् रूग्णता आदि कारणबाट जन्मेको विसङ्गति, भूत र वर्तमान एवम् जीवनचक्रका विविध विसङ्गत अवस्थालाई समेत विसङ्गतिवादले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

नेपाली उपन्यासपरम्परामा वाङ्देलको लङ्गडाको साथी (वि.सं. २००८) ले सङ्केत गरेको विसङ्गतिवादी धारालाई ठोस रूपमा इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ (वि.सं. २०२१) उपन्यासले स्थापित गरेको पाइन्छ । विसङ्गतिवादी परम्परामा लेखिएका अन्य नेपाली उपन्यासहरूमा पारिजातको शिरीषको फूल (वि.सं. २०२२), ध्रुवचन्द्र गौतमको अन्त्यपछि (वि.सं. २०२४), बालुवामाथि (वि.सं. २०२८), डापी (वि.सं. २०?), सरुभक्तको पागलवस्ती (वि.सं. २०४८), ध्रुव सापकोटाको विखण्डित (वि.सं. २०५७) आदि उपन्यासहरू पर्दछन् ।

जीवनको निस्सारता र शून्यताको अभिव्यक्ति दिन शिल्पशैलीमा क्रमवद्धता अस्वीकार गर्न विसङ्गतिवादी लेखनको वैशिष्ट्यका रूपमा देखिएको छ ।

३.१.४.३.८ अस्तित्ववादी उपन्यास

मान्छेको वैयक्तिक जीवनलाई नूतन सन्दर्भ, नयाँ अर्थ र नवीन मानवीय मूल्यमा प्रतिस्थापित तुल्याउन चाहने सिद्धान्त अस्तित्ववाद हो ।^{५२} अन्य चिन्तप्रणालीका तुलनामा यो अन्तर्मुखी चिन्तनप्रणाली हो । सुकरात र सेन्ट अगस्टिनजस्ता प्राचीन पाश्चात्य

^{५२}. पूर्ववत्, २०३६, पृ. ११३ ।

चिन्तकहरूका चिन्तनमा पनि वस्तुको भावसत्ता पहिल्याउने प्रयत्न गरिएको पाइनाले पनि अस्तित्ववाद अभौतिक दर्शन हो र यो पुरातन समयदेखि चल्दै आएको चिन्तन प्रणाली हो।^{५३} राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक आदि विविध विसङ्गतिका कारणबाट जन्मिने विसङ्गतिवादसँग यसको नजिकको सम्बन्ध रहेको देखिन्छ।

नेपाली उपन्यास परम्परामा पारिजातको शिरीषको फूल (वि.सं. २०२२) बाट अस्तित्ववादी उपन्यास लेख्न थालिएको पाइन्छ। अस्तित्ववादी अन्य नेपाली उपन्यासहरूमा पारिजातको महत्ताहीन (वि.सं. २०२५), ध्रुवचन्द्र गौतमको अन्त्यपछि (वि.सं. २०२४), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीन घुम्ती (वि.सं.), सुम्निमा (वि.सं. २०२७), सरुभक्तको पागलवस्ती (वि.सं. २०४८), तरुनी खेती (वि.सं. २०५२) र समय त्रासदी (वि.सं. २०५८) आदि देखिएका छन्।

अस्तित्ववादीहरूले व्यक्तिगत सत्ता, व्यक्तिका जटिल समस्या, व्यक्तिको स्वतन्त्रता वैयक्तिक दायित्व, व्यक्तिगत विशिष्टताजस्ता विषयलाई महत्व दिएको पाइन्छ। यो दर्शन बौद्धिक हुँदाहुँदै पनि दिग्भ्रमित तुल्याउने ठानिने हुनाले केही अस्पष्टताका बीचमा पनि फस्टाउँदै गएको पाइन्छ। युवा बौद्धिक समुदायको बीचमा लोकप्रिय भए तापनि समष्टिमा यसलाई सङ्घर्षभन्दा पलायनतिर अभिमुख भएको दर्शनको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ।

३.१.४.३.९ समाजवादी यथार्थवादी उपन्यास

आलोचनात्मक यथार्थवादको तहबाट उन्मुक्त भएपछि समाजवादी यथार्थवादको स्थापना हुन्छ। सृजना क्षेत्रमा समाजवादी यथार्थवाद आलोचनात्मक यथार्थवादको विकसित रूपमा स्थापित भएको विचारधारा हो।^{५४} मान्छे जतिजति आफ्ना वरिपरिका प्राकृतिक वातावरणलाई आफ्नो पक्षमा रूपान्तरण गर्दै जान्छ। त्यतित्यति नयाँ र अज्ञात भण्डारमा नवीन तथ्य प्राप्त गर्दै र त्यसलाई समाजको अनुकूल आकृतिमा रूपान्तरित गर्दै जाने प्रवृत्ति नै प्रगतिवाद हो। प्राविधिक शब्दमा यसलाई समाजवादी यथार्थवाद भन्नु उपयुक्त देखिन्छ। समाजवादी यथार्थवादमा सुदृढ भविष्यप्रति विश्वास गरिने हुँदा उक्त

^{५३}. पूर्ववत्, २०६, पृ. ३३०।

^{५४}. पूर्ववत्, २०३८, पृ. ४२३।

भविष्य प्राप्तिका निमित्त सङ्घर्ष गर्ने गतिशील व्यक्तिहरू नै यस किसिमका रचनाहरूमा पात्र वा चरित्रका रूपमा उपस्थापित हुन्छन् । समाजवादी यथार्थवादमा सौन्दर्यशास्त्रीय कला स्वाभाविक र अयान्त्रिक रूपमा प्रयुक्त हुन्छ । लेखक वा स्रष्टा आफूले आत्मसात् गरेका सचेतन एवम् ऐतिहासिकतावादी चिन्तनबाट कलाको सृजना गर्दछ, भने त्यस्ता कलामा समाजवादी यथार्थवाद प्रबल रूपमा देखापर्दछ ।^{५५}

नेपाली साहित्यमा अनौपचारिक र स्वतस्फूर्त रूपमा समाजवादी यथार्थवादी लेखनको प्रारम्भ वि.सं. २००७ सालअघि नै भएको पाइन्छ । औपचारिक रूपमा यस चिन्तनको प्रारम्भ २००७ सालपछि मात्र भएको पाइन्छ । कलात्मक मूल्य दृष्टिले नेपाली साहित्यमा आजसम्म पनि समाजवादी यथार्थवाद पूर्ण रूपमा स्थापित हुन सकेको छैन ।^{५६} नेपाली साहित्यमा समाजवादी यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा स्थापित हुन सकेको छैन । नेपाली साहित्यमा समाजवादी यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा लिन सकिने उपन्यासमा मुक्तिनाथ तिमल्सिनाको को अछूत ? (वि.सं. २०११), हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नीमान्छे (वि.सं. २०११), खड्गबहादुर सिंहको विद्रोह भाग १ (वि.सं. २०११), र विद्रोह भाग २ (वि.सं. २०१३), डी.पी. अधिकारीको आशमाया (वि.सं. २०२५) र धर्ती अर्धै बोल्दैछ (वि.सं. २०२७), खगेन्द्र सङ्गौलाको चेतनाको पहिलो डाक (वि.सं. २०२७), आमाको छटपटी (वि.सं. २०३४), पारिजातका तोरीबारी बाटा र सपनाहरू (वि.सं. २०३२), पर्खाल भित्र र बाहिर (वि.सं. २०३५), रमेश विकलको अबिरल बग्दछ इन्द्रावती (वि.सं. २०४०), भाष्करका बन्दी आवाज (वि.सं. २०४६), हाँडीका कनिका (वि.सं. २०४५) र अमरबस्ती (वि.सं. २०५३), घनश्याम ढकालका गाउँभित्र (वि.सं. २०४७), इफान अली (वि.सं. २०५१) आदिलाई लिन सकिन्छ । मान्छेका संस्कारमा जरा गाडेर बसेका विविध प्रकारका विसङ्गतिहरूलाई समाजवादी यथार्थवादी रचनाले उखेलेर फ्याक्नुपर्ने वस्तुका रूपमा ठम्याएको हुन्छ । रूढि र भ्रमजाललाई चिर्न सक्ने वैज्ञानिक विचारको व्याख्या र विश्लेषण, जीवन र जगत्लाई हेर्ने द्वन्द्वात्मक दृष्टि र विवेचनाजस्ता कामको थालनी हुनु पर्ने कुरामा

^{५५}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १८४ ।

^{५६}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. ४२२ ।

यसले जोड दिएको छ । समाजवादी यथार्थवाद संस्कार, धर्म र विश्वासप्रतिको जातिपाती र छुवाछुतका भेदभावप्रतिको, परिमार्जनवादी चिन्तन पद्धति हो ।^{५७}

३.१.४.३.१० नवचेतनामूलक उपन्यास

आधुनिक युगको महाकाव्य भनिने उपन्यासमा महाख्यानको समाप्तिको घोषणासँगै परिवर्तनशील रूप र सन्दर्भ देखिन थालेको पाइन्छ । त्यसैले समकालीन उपन्यासमा आजको मानिसले जसरी जीवनयापन गर्दछ त्यस्तै किसिमको वस्तु तथा काव्यिक सौन्दर्यको निर्माण हुन थालेको पाइन्छ । महाआख्यानको अन्तको घोषणासँगै आख्यानतन्त्र र आख्यानप्रबन्ध क्षीण तथा विभग्न अवस्थामा रूपान्तरित हुन थालेको पाइन्छ । त्यसकारण अहिले आख्यानका ठोस र छोटो ढाँचा प्रायः समाप्त भएको पाइन्छ । वर्तमान सन्दर्भमा विवस्तुता, विपात्रता, विकथानात्मकता, विपरिवेशात्मकता, विवैचारिकता, विसांस्कृतिकता र विमिथकीयताजस्ता मूल्यहरूको समायोजन भएको सृजनात्मक लेखनलाई अपेक्षित सत्य बनाइएको छ ।^{५८} अहिले साहित्यसिद्धान्तसम्बन्धी पूर्वधारणामा परिवर्तन आइरहेको पाइन्छ । आजको साहित्यसिद्धान्त भनेको विविध प्रकारका चिन्तनले बनेको इन्द्रेणीवृत्त हो । त्यहाँ भाषाको, मस्तिष्कको, इतिहासको, संस्कृतिको, समाजको विश्लेषण गर्ने वा हेर्ने नयाँ दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । आज नेपाली साहित्यका अनेकखाले पूर्वधारणामा परिवर्तन आइरहेको पाइन्छ । आजका धेरै रचनामा विषयवस्तु, शैली, संरचना र सार अपरिचित तत्त्व जस्तै भएर आउन सक्छन् । त्यसैले अहिलेको एउटा उपन्यासभित्र कुनै चरित्रले गीत गाउन सक्छ, कविता रचन सक्छ । नाटकीयता प्रस्तुत गर्न सक्छ । अझ चिठीपत्र नलेखेर इमेल पठाउन सक्छ, एसएमएस पठाउँछ । अधिका वाराणसी, कलकत्ता, दार्जिलिङ्ग, सिलगढीजस्ता सयौं स्थापित साहित्यिक केन्द्रहरू आज टाढाटाढाका अमेरिका, बेलायत, जापान, रसिया, हङ्कङ्गलगायत संसारका अनेक मुलुकतिर सर्दै छन् । अहिलेको समालोचकले परम्परागत साहित्यसिद्धान्त हेरेर मात्र नपुग्ने देखिन्छ । प्रायजसो कृतिहरूमा अन्तर्विषयक प्रवृत्ति वा बहुलवादी प्रवृत्ति देखिने गरेको हुँदा समालोचक पनि बहुआयामिक हुनु पर्ने देखिन्छ । अहिलेको कृतिलाई परम्परागत

^{५७}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १८४ ।

^{५८}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १८४ ।

साहित्यसिद्धान्त हेरेर मात्र पुग्दैन किनभने साहित्यसिद्धान्त नै अहिले हजार आँखा भएको डोको जस्तो भएको छ । जसमा एउटा प्वालबाट हेर्दा आंशिकता मात्र फेला पर्दछ । त्यसकाण प्रत्येक प्वालबाट हेरिसकेपछि मात्र कृतिका बारेमा ठहर गर्न सकिन्छ । त्यसकारण अहिलेको समालोचक बहुआयामिक हुनु पर्ने देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यमा यसखाले नवीन लेखनप्रवृत्तिलाई नवचेतनामूलक प्रवृत्ति^{४९} वा उत्तरआधुनिकता पनि भनिएको पाइन्छ । उत्तरआधुनिकता भनेको एउटा खास प्रवृत्तिविशेष मात्र नभएर हामी बाँचेको सिङ्गो समयको लक्षण वा वर्तमान काललाई बुझ्न सकिन्छ । उत्तर आधुनिकतावादले बहुकेन्द्रवादलाई मान्यता दिने हुँदा यस प्रकारका सिर्जनाहरूमा हेपिएका, छुट्याइएका, सीमान्तीकृत तथा आजसम्म नसोचेका कतिपय सन्दर्भहरूलाई उधिन्ने काम गरेको पाइन्छ ।

नेपाली उपन्यास परम्परामा ध्रुवचन्द्र गौतमका **फूलको आतङ्क** (वि.सं. २०५५), **जेलिएको** (वि.सं. २०६२), तेजराज खतिवडाको **सर्वजा** (वि.सं. २०६०) र नारायण वाग्लेको **पल्पसा क्याफे** (वि.सं. २०६१), गोविन्दराज भट्टराईको **सुकरातका पाइला** (२०६३) र **सुकरातको डायरी** (२०६८) जस्ता उपन्यासहरूलाई नवचेतनामूलक वा उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तनमा आधारित रहेर सृजना गरिएका प्रतिनिधि उपन्यासका रूपमा लिन सकिन्छ । नेपाली साहित्यको उपन्यासयात्रा यहाँसम्म आइपुग्दा अर्को उत्तरआधुनिक नवचेतनामूलक उपन्यासको पूर्ण स्वरूप लिएर गोविन्दराज भट्टराई यस धारामा देखा परेका छन् । भट्टराईको **सुकरातको डायरी** उपन्यास नवचेतनामूलक मूल्य-मान्यतालाई लिएर इतिहासको साहित्यिक धरातलका यथार्थतालाई केलाउने मजबुद प्रयास गरिएको एक उत्कृष्ट रचनाका रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

नेपाली उपन्यासलेखनपरम्परामा शक्तिबल्लभ अर्यालको **महाभारत विराटपर्वदेखि** सुरु भएको लामो आख्यानलेखनको परम्पराले रूद्रराज पाण्डेको **रूपमती**मा निहित आधुनिक पक्षहरूको स्पर्श गर्दै अघि बढी वर्तमान अवस्थामा विश्वपरिवेशमा देखिने

^{४९}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. ४९७-४९८ ।

नवीनचिन्तन प्रणालीहरूलाई आत्मसात् गर्दै नेपाली उपन्यास साहित्य जीवन्त एवम् गतिशील अवस्थामा अघि बढिरहेको छ ।

३.१.४.३.११ विनिर्माणवादी उपन्यास

विनिर्माणवादको प्रवर्तन सन् १९६६ मा भएको हो ।^{६०} यसका प्रवर्तक फ्रान्सेली विद्वान् ज्याक डेरिडा हुन् । विनिर्माण शब्द अंग्रेजी deconstruction को नेपाली रुमान्तर हो । यससँग सम्बद्ध अन्य शब्द विनिर्माणवाद (deconstructionism) र विनिर्माणवादी (deconstructionist) हुन् । नेपालीमा विनिर्माणवादलाई विसंरचनावाद, विरचनावाद, विसंघटनावाद, विनिर्मितवाद आदि पनि भनिएको पाइन्छ । ज्याक डेरिडाले विनिर्माण सम्बन्धी चिन्तनको प्रारम्भिक बीज पूर्ववर्ती दार्शनिक एवं चिन्तक फ्रेडरिक नित्से तथा मार्तिन हाइडेगरबाट प्राप्त गरेका मानिन्छ । नित्सेको यस जगत्मा निर्विकल्प सत्य केही छैन, तसर्थ कुनै पनि व्याख्या अन्तिम हुन सक्दैन भन्ने धारणा तथा हाइडेगरको भाषाले वस्तुको प्रकृतिबारे अनेक कुराको बोध गराउँछ भन्ने धारणाबाट डेरिडा प्रभावित भएको देखिन्छन् । यही आधारशिलामा उभिएर डेरिडाले विनिर्माणवाद सम्बन्धी अत्यन्त नवीन तथा क्रान्तिकारी चिन्तन अघि सारेका हुन् । विनिर्माणवाद सम्बन्धी उनको चिन्तनले विभिन्न विषय तथा विद्वान्हरूमा अत्याधिक प्रभाव पारेको छ । यसवादलाई अघि बढाउने अन्य प्रखर चिन्तकहरूमा पौल डी म्यान, जेफ्री हार्टम्यान, जे. हिलिस मिलर र हाराल्ड ब्लुम हुन् । अन्य विशिष्ट विद्वान्हरूमा युजिनियो डुनेटो, जोसेफ रिडेल, सोसना फेलम्यान, बार्बरा जोन्सन, जेफ्री मेहलम्यान, गायत्री चक्रवर्ती, स्पिभाक आदि हुन् ।

डेरिडाले पश्चिमी परम्परामा शब्द केन्द्रवादको प्रभुत्व छ भन्ने देखाउँदै यसको विरोध गरेका छन् । शब्द केन्द्रवाद भनेको शब्दले आफूभन्दा बाहिरको अर्थ दिन्छ भन्ने धारणा हो । पश्चिमेली सम्पूर्ण विचारधारा, मान्यता, वाद र सिद्धान्तले यस कुरालाई मान्ने हुँदा यी सबै एउटै व्यवस्था अर्थात् शब्द केन्द्रवादमा बाँधिएका छन् । शब्द केन्द्रवाद अर्थात् शब्दका पछाडि भाव, विचार वा अर्थ छ भन्नु उपस्थितिलाई स्वीकार्नु हो । यसलाई

^{६०}. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल 'पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त', (काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार दो. सं. २०६३) पृ. ३५९ ।

उपस्थितिको अध्यात्मवाद भनिन्छ । डेरिडाले यस शब्द केन्द्रवादवादी अर्थात् उपस्थितिको धारणालाई उल्टाएर अनुपस्थिति वा भिन्नताको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।^{६१}

उपस्थितिको धारणालाई डेरिडाका बिचारमा भाषिक चिन्हका पछाडि भाव वा अर्थको उपस्थिति नभएर अनुपस्थिति रहेको हुन्छ । भाषिक चिन्हको निश्चित अर्थ नहुने हुँदा कुनै पनि पाठको एकदमै मिलेर आएको अर्थ हुँदैन भन्दै यिनले अनिश्चितता देखाई अनुपस्थितिलाई महत्व दिएका छन् । उपस्थितिको अभाव अर्थात् अनुपस्थितिलाई व्यक्त गर्न यिनले नयाँ शब्द विभेद शब्दको निर्माण गरेका छन् । यो विभेद सिद्धान्तको प्रतिपादन अन्तर्गत राखिएको पाइन्छ ।^{६२}

भाषाको क्षेत्रमा शब्द केन्द्रवादको ज्वलन्त उदाहरण कथ्य केन्द्रवाद हो । कथ्य केन्द्रवाद भनेको भाषाको कथ्य वा उच्चार्य रूपलाई प्रामाणिक, मूल, महत्वपूर्ण रूप मान्ने धारणा हो । भाषाको अर्को प्रकार लेख्यरूप हो र परम्परित धारणामा यसलाई गौण, अवास्तविक, अपूर्ण र छाँया रूप मानिन्छ र डेरिडाले यस मान्यतलाई उल्टाएर कथ्यभन्दा लेख्य रूपलाई बढी महत्व दिई लेख्यकेन्द्रवादको स्थापना गरेका छन् ।^{६३}

डेरिडाले भाषाका सबै रूपलाई आलङ्कारिक मानेका छन् । साहित्य मात्र हैन दर्शन, इतिहास, विज्ञान आदिमा प्रयुक्त भाषा पनि वस्तुपरक तथा निश्चयात्मक अर्थ दिने भाषा नभई तिनमा पनि अर्थगत अनिश्चय रहने हुँदा अलङ्कारमय हुन्छ ।^{६४}

कुनै पाठको समालोचना गर्दा दोहोरो पठन प्रक्रिया अंगाल्ने अवधारणा यस वादमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । पहिलो पठन कृतिको वाच्यतल्लिम पठन हो । यसमा कृति जस्तो छ त्यसको यथारूप पठन गरिन्छ । दोश्रो पठन प्रक्रिया कृतिका मुख्य तत्वलाई यताउता सारी त्यसको आधारशिला बदलेर पढिन्छ भन्ने मान्यता डेरिडाले प्रस्तुत गरेका छन् । पाठको प्रत्येक पठन वा समालोचना अपव्याख्या हुने हुँदा विनिर्माणवादीहरूले प्रत्येक पठन

६१. पूर्ववत्, २०६३, पृ. ३६० ।

६२. पूर्ववत्, २०६३, पृ. ३६० ।

६३. पूर्ववत्, २०६३, पृ. ३६१ ।

६४. पूर्ववत्, २०६३, पृ. ३६२ ।

अनिवार्यतः अपठन हुन्छ भन्ने मान्यता अधि सारेका छन् । यसको तात्पर्य अशुद्ध वा बेठिक पाठ गर्नु नभएर पठन क्रममा अनिश्चितता र विचलनलाई स्वीकार गर्नु हो । पाठ र समालोचनाका बीचमा आलङ्कारिता पस्ने हुँदा पाठात्मकताका दृष्टिले साहित्यिक कृति र समालोचनामा कुनै अन्तर हुँदैन, दुवै अपठन हुन्छन् भन्ने यिनीहरूको मान्यता रहेको पाइन्छ ।^{६५}

विनिर्माणवादले कृति विश्लेषणमा सबै परम्परित दृष्टिकोणलाई उल्टाएर सर्वथा नयाँ दृष्टिकोण सामुन्ने ल्याएको देखिन्छ । एउटै पाठकको अनेक पठन र व्याख्या हुन सक्ने मार्ग प्रसस्त गरेको छ । पाठकभन्दा बढी पाठ र त्यसको पठनतर्फ ध्यानाकर्षण गरिएको पाइन्छ । विनिर्माणवादी दृष्टिकोण पूरै वस्तुवादी भएकाले यसले विषय वा व्यक्तिको महत्व घटाइ पठनको महत्व बढाएको छ । त्यसै गरी पाठको संरचनालाई विखण्डित गर्दै न बरु यसको संरचना स्वतः विखण्डित छ भन्ने प्रदर्शित गर्छ । यसले अर्थ पाठबाहिर नभएर पाठभित्रै हुन्छ र त्यो अनिर्धारित, अनिश्चयात्मक तथा अनुपस्थित वा स्थगित हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ । सुकरातको डायरी उपन्यास यो विनिर्माणवादको मान्यता निकट भएकाले गोविन्दराज भट्टराईको यो कृतिलाई विनिर्माणवादी कृति भन्न सकिन्छ ।

३.१. ५ उपन्यासका तत्वहरू

उपन्यासका तत्वहरू केकति रहेका हुन्छन् भन्ने बारेमा विद्वानहरूको एकमत देखिँदैन । कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले कथानक, चरित्र, कथोपकथन शैली, भाषा, उद्देश्य र वातावरणलाई उपन्यासका आधारभूत तत्व भनी निर्धारण गरेका छन् ।^{६६} त्यस्तै राजेन्द्र सुवेदीले कथानक, चरित्र, कथोपकथन, द्वन्द्व, परिवेश, विचार र कौतुहल भनी निर्धारण गरेका छन् ।^{६७} ऋषिराज बरालले कथानक, चरित्रहरू, सारतत्व, दृष्टिबिन्दु, भाषाशैली र कार्यपीठिकालाई उपन्यासका तत्व मानेका छन् । कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले कथानक, चरित्र र चरित्रचित्रण, पर्यावरण, दृष्टिबिन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब तथा गति र

^{६५}. पूर्ववत्, २०६३, पृ. ३६३ ।

^{६६}. पूर्ववत्, २०६१, पृ. ७ ।

^{६७}. पूर्ववत्, २०५३, पृ. १२ ।

लय भनी निर्धारण गरका छन्।^{६८} यी विभिन्न उपन्यासका तत्वहरूबाट मुख्य तत्वहरू निम्नानुसार निर्धारण गर्न सकिन्छ।

३.१. ५.१ कथानक

घटनाको व्यवस्थित विन्यास कथानक हो। यो उपन्यासको महत्वपूर्ण तत्व हो। यसलाई कार्यकारणको तारतम्यपूर्ण सूत्रबद्धस्वरूप अथवा घटनाहरूको सङ्गठन भन्न सकिन्छ, जसको जम्माजम्मीमा उपन्यासको आकृति खडा हुन्छ।^{६९} कथानकको भूमिका चरित्रप्रधान उपन्यासमा कम जस्तो लागे पनि घटनाप्रधान उपन्यासमा त अत्याधिक रहन्छ। कथानकमा पात्र तथा घटनाहरू रोचक तथा रहस्यमय ढङ्गले एकअर्कालाई गाँस्दै अगाडि बढ्दछन्। यसमा घटनाहरू कथात्मक रूपमा स्वितर उधारेभै सरर नभनेर एकअर्कासँग सम्बन्धित तुल्याउँदै घटनासँग कारण जोड्ने हुनाले यसले पाठकमा पर्ने जिज्ञासालाई शान्त गर्दै लैजान्छ। कथानकलाई अगाडि बढाउन पात्रहरूबीच हुने स्वाभाविक खालका बाह्य तथा आन्तरिक द्वन्द्व र क्रियाकलापले भूमिका खेल्छन्। उपन्यास लेखनका क्रममा लेखकले कुनै न कुनै श्रोतबाट कथानक ल्याएको हुन्छ। यस्ता श्रोतहरू सामान्यतः इतिहास, यथार्थमूलक अनुभव, मिथक, रागात्मक सौन्दर्य र स्वैरकल्पना हुन सक्छन्।^{७०} शुरुदेखि अन्त्यसम्म कथाले मूलतः पाँचवटा तह पार गर्दछ, जसलाई कथानकको आङ्गिक विकास भनिन्छ। ती आरम्भ, सङ्घर्षविकास, चरम, सङ्घर्षह्रास र उपसंहार हुन्।

३.१. ५.२ सहभागी

चरित्र उपन्यासको अर्को अभिन्न अङ्ग हो जसले कथानकलाई बोकेर अगाडि बढ्दछ। यसलाई पात्र, भोक्ता वा सहभागी पनि भनिन्छ। चरित्रबाट नै घटना जन्मन्छन् र यथार्थको समेत उद्घाटन हुन्छ।^{७१} उपन्यासमा मानवजीवनको व्यापकता झल्काउने

^{६८}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. २२।

^{६९}. पूर्ववत्, २०६१, पृ. ७।

^{७०}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. २५।

^{७१}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. २७।

बहुल पात्रको प्रयोग हुन्छ, जसका माध्यमबाट उपन्यासकारले आफ्ना विचार पाठकसमक्ष पुऱ्याउँछ । उपन्यासकारले उपन्यासमा के भन्न चाहन्छ, उसको दृष्टिकोण कस्तो छ, भन्ने कुरा चरित्र र तिनबाट प्रस्तुत हुने निष्कर्षबाट थाहा पाउन सकिन्छ । चरित्रहरूको संवादकार्य र गतिमा कथावस्तु, तथा उद्देश्यको पनि विस्तार हुन्छ ।^{७२} उपन्यासमा मानवीय तथा मानवेतर दुवै प्रकारका पात्रहरूको प्रयोग गरिएका हुन्छन् । उपन्यासका मानवीय पात्रहरू कुनै खास वर्ग, प्रवृत्तिका आधारमा विविध प्रकारका हुन्छन् । कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले उपन्यासमा प्रयोग हुन सक्ने पात्रहरूलाई छ, जोडीका प्रकारमा बाँडेका छन् । जस्तै : गतिशील र गतिहीन, यथार्थ र आदर्श, अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी, गोला र च्याप्टा, सार्वभौम र आञ्चलिक, पारम्परिक र मौलिक^{७३} यस्तै मोहनराज शर्माले लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, असन्नता र आवद्धताका आधारमा पनि चरित्रका विविध प्रकार बताएका छन् ।

३.१. ५.३ पर्यावरण

उपन्यासमा पात्रहरूका क्रियाकलापहरू जहाँ सञ्चालन हुन्छन् वा घटनाहरू जहाँ घट्छन् त्यो ठाउँ उपन्यासले लिएको समय र उपन्यास पढ्दै जाँदा पाठकमा पर्न सक्ने मानसिक प्रभावलाई पर्यावरण भनिन्छ । यसरी हेर्दा पर्यावरणभित्र देशकाल र वातावरण पर्न सक्छन् ।^{७४}

३.१. ५.३.१ देशकाल

देशकालभित्र उपन्यासले लिएको कुनै निश्चित समय र उपन्यासमा पात्र र घटनामार्फत बुझिने अर्थात् सिधै वर्णित स्थानविशेष पर्दछन् । देशकाल कथानकसँगै जोडिएर आउने आधारभूमि हो । कुनै उपन्यासमा उपन्यासकारले भूगोल, संस्कृति, जाति, समयको सपाट चित्रण र वर्णन गर्छ । कुनैमा भने पात्र र घटनाको प्रकृति हेरेर वा तिनको रीतिरिवाज, चालचलन, भेषभूषा, बोलीचाली आदिमार्फत् पनि बुझ्न सकिन्छ । आञ्चलिक

^{७२}. पूर्ववत्, २०५३, पृ. १७ ।

^{७३}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ३० ।

^{७४}. पूर्ववत्, २०५०, पृ. १७४-१७५ ।

उपन्यासमा देशकालको महत्व बढी हुन्छ । आज उत्तरआधुनिकतावादी उपन्यासकारहरूले भने देशकाललाई कम महत्व दिएको पाइन्छ । विश्वजनीन प्रवृत्तिका उपन्यास लेखिने यो समयमा देशकाल स्वतः गौण हुँदै गएको छ ।

३.१. ५.३.२ वातावरण

उपन्यास पढ्दा त्यसले पैदा गर्ने मानसिक स्थितिलाई वातावरण भनिन्छ । घटना तथा पात्रहरूको जीवन्त र सजीव प्रस्तुति भएका उपन्यासले पाठकमा रोचक तथा घोचक खालको वातावरण सिर्जना गर्न सक्छन् । यो मानसिक अवस्थसँग सम्बद्ध हुने हुँदा भाव पनि भनिन्छ । उपन्यासको कथानक पढ्दै जाँदा पाठकमा उत्पन्न हुने दुःख सुख, घृणा, क्रोध, करुणा, प्रेम, नैराश्य, हर्ष, आशक्ति आदि भावनाको उद्बोधन र तिनको परिवृत्ति नै वातावरण हो ।

३.१. ५.४ उद्देश्य

सारवस्तु उपन्यासको महत्वपूर्ण पाटो हो । यो उपन्यासलेखनको उद्देश्य तथा परिणति हो । यसलाई उद्देश्य तथा विचार पनि भनिन्छ । उपन्यासले निचोडमा भन्न खोजेको अर्थात् समाख्याताबाट सम्प्रेषण गर्दा चाहेको गुदी कुरालाई सारवस्तु मान्न सकिन्छ । लेखकको जीवनको दर्शनको भारवहन गर्ने सारवस्तु उपन्यासको अर्थ हो । यो उपन्यासमा कोरा उपदेशात्मक वा घोषणात्मक रूपमा भन्दा कलात्मक रूपमा आएर अन्त्यमा पाठकलाई तत्त्वबोध गराउँछ । उपन्यासमा विचारको संवहन कुनै बिम्ब प्रतीक तथा भाषिक विचलन, लक्षण, व्यञ्जनाजस्ता कुनै पद्धतिद्वारा अभिव्यक्त गर्न सकिन्छ ।^{७५}

३.१.५.५ दृष्टिबिन्दु

दृष्टिबिन्दु त्यो स्थिति, स्थान वा सीमा हो जसका माध्यमबाट कथाकारले आफ्नो धारणा वा अनुभूति पाठकवर्गसमक्ष पुऱ्याउँछ, अर्थात् कथाकार र पाठकवर्गबीचको सम्बन्धसूच नै दृष्टिबिन्दु हो ।^{७६} प्रस्तुतीकरणसँग सम्बन्धित दृष्टिबिन्दु उपन्यासमा कथावाचकले लिने ठाउँ हो । यसबाट कथानक कसले र कसरी भनेको छ भन्ने कुरा ज्ञात हुन्छ । कुनै उपन्यासमा कथयिता स्वयम् सहभागी भएको हुन्छ । कुनैमा अरूलाई नै

^{७५}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ४२ ।

^{७६}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ३६ ।

पात्रको रूपमा खेलाडीभैँ खेलाएर आफू परै बसेर त्यसको वर्णन गर्ने गर्छ । दृष्टिबिन्दु बाह्य तथा तृतीय पुरुष र आन्तरिक तथा प्रथम पुरुष गरी २ प्रकारका हुन्छन् ।

३.१.५.५.१ बाह्य तथा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु

कथयिता कथानकभित्र सहभागी नभई बाहिरै बसेर अन्य पात्रहरूको उपस्थितिमा घटना घटाउँदै त्यसको वर्णन गरेको हुन्छ भने त्यो बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु हो । यो पनि दुई प्रकारको हुन्छ । सर्वज्ञ र सीमित ।

सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुलाई सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दु पनि भनिन्छ । यसमा कथाकारले प्रायः सबै पात्रका भावना, प्रतिक्रिया, विचार आदि समविष्ट गर्दै ती पात्रको आन्तरिक जीवनको चिनारी दिइन्छ ।^{७९}कथानक बाहिर बसेर पनि सम्पूर्ण घटना तथा यसको कुरा नियाली विस्तारपूर्वक बयान गर्दै जान्छ ।

सीमित दृष्टिबिन्दुमा भने कथावाचकको भूमिका सीमित हुन्छ । कुनै खास वर्ग, विचार भिन्न रही सीमित पक्षबाट कुराको चर्चा गर्छ ।

३.१.५.५.२ आन्तरिक तथा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु

यसमा कथयिता नै 'म' पात्र तथा नायकको रूपमा आएर अन्य पात्र तथा घटनाको बारेमा वर्णन गर्छ । प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु पनि केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई प्रकारको हुन्छ ।

कथयिताको कथानकभित्र आफ्नो महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ र आफ्नै आत्मकथाका रूपमा सरसरती बताउँछ भने त्यो केन्द्रीय आन्तरिक दृष्टिबिन्दु हुन्छ ।

परिधीय दृष्टिबिन्दुमा भने कथयिताको उपस्थिति कथानकमा 'म' पात्रकै रूपमा भएपनि ऊ अलिपर रहन्छ, अर्थात् चित्रणको केन्द्रीय पात्र अर्को नै हुन्छ ।

३.१.६ भाषाशैलीय विन्यास

यस अन्तर्गत भाषिक तथा शैलीय बनोट अर्थात् भाषा, शैली, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, गति, लय आदि पर्दछन् । उपन्यास पाठ्यप्रधान साहित्यिक विधा हो । यसमा भाषाको सर्वोपरि स्थान रहन्छ । भाषाका माध्यमबाट मात्र लेखकले उपन्यासको आकृति खडा गरी आफ्ना विचार सशक्त र जीवन्त रूपमा संवहन गराउँछ । उपन्यासमा कथ्य,

^{७९}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ३६ ।

लेख्य दुवै खाले भाषाप्रयोग हुन्छन् । पात्र, घटना, परिवेशअनुरूप स्वाभाविक भाषा उपन्यासमा प्रयोग हुन्छ र भाषामा रोचकता तथा कलात्मकताको अपेक्षा उपन्यासले गरेको हुन्छ । साहित्यिक भाषामा रोचकता तथा कलात्मकताको अपेक्षा उपन्यासले गरेको हुन्छ । साहित्यिक भाषामा सामान्य नियमहरूको अतिक्रमण गरी विशिष्टताको निर्माण गरिन्छ । साहित्यिक कृतिमा पाइने सौन्दर्यचेतना भाषिक कलाको आधारमा खडा भएको हुन्छ ।^{५८} भाषामा परम्परित नियमले बोकेको भन्दा भिन्नै अर्थ खोज्दै व्याकरणिक विचलन, बिम्ब प्रतीक, लक्षणा, व्यञ्जनाबाट भाषिक सौन्दर्य खोजिनु आजका उपन्यासका भाषिक विशेषता बनेका छन् ।

शैली भाषालाई प्रस्तुत गर्ने तौरतरिकासँग सम्बन्धित कुरा हो । उपन्यासमा भाषालाई कुन विधिद्वारा प्रयोग गर्ने र बढी रोचक एवम् सजीव बनाउने भन्ने कुरा यसले बुझाउँछ । उपन्यासलेखनको क्रममा प्रयोग गरिने वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, संस्मरणात्मक, पत्रात्मक आदि शैलीले सीपसौन्दर्यलाई बुझाउँछन् ।

उपन्यासलाई मिठासपूर्ण बनाउनको लागि प्रतीक तथा बिम्बको प्रयोग गरिन्छ । कुनै पनि मूर्त वस्तुको प्रयोगद्वारा अमूर्त वा भावको उल्लेख गर्न प्रयोग गरिने वस्तु वा घटना नै प्रतीक हो । प्रतीकले एकातिर अमूर्त र अव्यक्त भावलाई भिन्न ढाँचाले मूर्तता र अभिव्यक्ति दिने काम गर्छ भने अर्कातिर धेरै शब्द खर्च गरेर भन्नुपर्ने कुरा थोरै शब्दमा मीठोसँग भन्दछ ।^{५९} उपन्यासमा प्रयोग गरिने प्रतीकहरू वैयक्तिक र सार्वभौमिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । वैयक्तिक प्रतीक लेखकको मौलिक सिर्जना हो । यसलाई बुझ्न लेखकीय सिर्जनाको परिवेश, अनुभूति, विचारधारालाई बुझ्नुपर्ने हुन्छ भने सार्वभौमिक प्रतीक चाहिँ सर्वत्र लगभग एउटै अर्थमा प्रयोग गरिन्छन् ।^{६०}

उपन्यासमा गति भनेको कथानकको विकासमा रहेको वेग हो ।^{६१} कुनै उपन्यासमा कथानकको विकासको वेग तीब्र हुन्छ भने कुनैमा मन्द हुने गर्छ । वर्णनात्मक शैली र

^{५८}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. ३७ ।

^{५९}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ३६ ।

^{६०}. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ४४ ।

^{६१}. पूर्ववत्, २०६४, पृ. १२ ।

लामा संवाद तथा वाक्यमा उपन्यासको गति कम हुन्छ । वास्तवमा औपन्यासिक गति लेखनको पद्धतिमा निर्भर गर्दछ । ती पद्धति दृश्यात्मक र सङ्क्षेप पद्धति हुन् ।^{८२}

दृश्यात्मक पद्धतिमा उपन्यासकारले सम्पूर्ण सानातिना घटना तथा गौण पात्रको पनि रूचि लिएर विस्तारपूर्वक दृश्यका रूपमा प्रदर्शन गर्दै कथानक अगाडि बढाउँछ । दृश्यात्मक पद्धतिमा कथानकको गति मन्द हुन्छ । पात्रहरूको संवाद, कार्यपीठिका, पात्रको मनोद्वन्द्व, गतिविधि आदि समाहित पार्ने काम यसमा हुन्छ ।^{८३}

सङ्क्षेप पद्धतिमा छोटोछरितो रूपमा मसिना कुराहरूलाई काट्दै कथानक अगाडि बढ्छ । पात्रका कतिपय क्रियाकलाप र सानातिना घटनाहरू सूचनाको भरमा अगाडि बढ्दछन् । भएगरेका सम्पूर्ण घटना र कार्यहरूको सार खिचिन्छ र समयको पनि खासै महत्त्व नहुने पद्धति सङ्क्षेप पद्धति हो ।^{८४} कम आवश्यक कुराहरूको बिम्ब चित्र प्रस्तुत नगर्नाले यसमा औपन्यासिक गति तीव्र हुन्छ ।

उपन्यास गद्यमा लेखिए पनि यसको आफ्नै किसिमको ढाँचा र छन्द हुन्छ । भाषिक ध्वनिबाट उत्पन्न हुने साङ्गीतिकताभिन्न निहित मूर्च्छनालाई गद्य भाषामा लय भनिन्छ ।^{८५} विचलनयुक्त शब्दहरूबाट, ध्वनिको पुनरावृत्तिबाट तथा आलङ्कारिक बिम्बात्मक भाषा आदिबाट लय उत्पन्न हुन्छ । लयको माध्यमबाट यो अपरिहार्य तत्त्व बनेको छ ।

यी तत्त्वहरूका आधारमा उपन्यासलाई विश्लेषण गरिन्छ र उपन्यास कतिको प्रभावकारी छ वा मूल्यवान् छ भन्ने कुरा ठम्याइन्छ । यहाँ विभिन्न विद्वान्का विचारहरूलाई तुलनात्मक रूपमा उल्लेख गर्दै विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

८२. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ४२ ।

८३. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ४२ ।

८४. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ४२ ।

८५. पूर्ववत्, २०५६, पृ. ४२ ।

३.२ गोविन्दराज भट्टराईको औपन्यासिक यात्रा

३.२.१ उपन्यास यात्रा

गोविन्दराज भट्टराईको कृतिलेखन व्यक्तित्व नेपाली साहित्य र अंग्रेजी साहित्य दुवैतर्फ रहेको छ । भट्टराईका नेपाली एवम् अंग्रेजी साहित्यका पुस्तकाकार कृति तथा फुटकर लेखरचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । उनले नेपाली साहित्यमा पनि कथा, उपन्यास, निबन्ध, समालोचना र अनुवादका क्षेत्रमा आफ्नो स्रष्टा र द्रष्टा व्यक्तित्वलाई उजागर गरेका छन् । यहाँ भट्टराईको नेपाली भाषामा प्रकाशित उपन्यासका आधारमा उपन्यास यात्राको निरूपण गरिएको छ । यसका साथै उपन्यासका प्रवृत्तिका आधारमा चरण विभाजन गरी सम्बन्धित चरणमा प्रकाशित उपन्यासहरूका आधारमा उनको औपन्यासिक व्यक्तित्वलाई स्पष्ट पारिएको छ ।

नेपाली साहित्यका धेरै विधामा कलम चलाएका भट्टराईले २०३१ साल साउन १५ को गोरखापत्रमा नदीका दुई किनारा शीर्षकको कथाबाट सिर्जन कलालाई निरन्तरता दिएका हुन् । उनका उपन्यासका क्षेत्रमा हालसम्ममा मुगलान (२०३१), मणिपुरको चिठी (२०३४), सुकरातका पाइला (२०६३) र सुकरातको डायरी (२०६८) गरी चार कृति प्रकाशित भएका छन् । उपन्यासका माध्यमबाट नेपाली साहित्यमा सामाजिक यथार्थवाद, ऐतिहासिक यथार्थवाद, उत्तरआधुनिकतावाद एवम् नारीवाद, विनिर्माणवाद आदि साहित्यिक मान्यतलाई सफल र उदाहरणीय रूपमा प्रस्तुत गर्दै आफ्नो उपन्यासकारितालाई भट्टराईले वर्तमान समयका युगीन अपेक्षासम्म प्रवाहशील, आकर्षक र प्रभावकारी बनाइसकेका छन् ।

३.२.२ गोविन्दराज भट्टराईको उपन्यास यात्राको चरणविभाजन

२०३१ सालदेखि सार्वजनिक लेखनयात्रा प्रारम्भ गरेका गोविन्दराज भट्टराईको नेपाली साहित्यिक यात्रा वर्तमानसम्म आइपुग्दा साढे तीनदशक लामो समयवाधि नेपाली साहित्यको उन्नति र श्रीवृद्धिमा समर्पित भएको देखिन्छ । साहित्यसिर्जना भट्टराईको अतुलनीय प्रतिभा, पेशा, विज्ञता र अध्ययनशील व्यक्तित्वले जेजति सहयोग पुग्यो; त्यसको विपरित अनेक क्षेत्रसँगको सम्बद्धताले उनी जीवनमा अत्यन्तै व्यस्त रहेका देखिन्छन् ।

व्यस्त जीवनमा पनि साहित्यसिर्जनामा आफ्नो प्रतिभा र विज्ञतालाई प्रदर्शन गराउन पछि परेका छैनन् । उनले साढे तीन दशक लामो आफ्नो सार्वजनिक लेखनयात्रामा चार वटा उपन्यासहरू लेख्न र प्रकाशन गर्न सफल भइसकेका छन् । उनको उपन्यास लेखनकार्य नियमित र निरन्तर हुन नसक्दा चालीस र पचासको दशकमा शृङ्खलाबद्धता पाइँदैन । २०३१ सालदेखि आजसम्ममा साढे तीन दशक लामो अवधिमा गोविन्दराज भट्टराईले चार वटा उपन्यासहरू प्रकाशन गरेका छन् । यी उपन्यासहरूको विषयवस्तु र प्रवृत्तिका आधारमा उनको उपन्यास यात्रालाई दुई चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :

१. पहिलो चरण : २०३१ - २०३४ सम्म ।

२. दोस्रो चरण : २०३५ - २०६८ सम्म ।

३.२.२.१ पहिलो चरण (२०३१-२०३४ सम्म) ।

गोविन्दराज भट्टराईको उपन्यास यात्राको पहिलो चरण २०३१ देखि २०३४ सम्मलाई मान्न सकिन्छ । भट्टराईको यस चरणमा उपन्यास विधाका पुस्तकाकार कृतिका रूपमा **मुगलान** (२०३१) र **मणिपुरको चिठी** (२०३४) प्रकाशित भएका छन् ।

अध्यापनका सिलसिलामा भुटान पुगेका भट्टराईले प्रवासमा नेपालीहरूले केकस्तो जीवन बिताइराखेका छन् भनेर नजिकबाट अध्ययन गर्न पाए । त्यतिखेर समाजमा देखिएका विकृति र विसङ्गति एवम् प्रवासका क्षेत्रमा नेपाली युवाजमातले भोग्नु परेका पीडा, नेपाली समाजमा देखिएका अन्धविश्वास परम्परा, नेपाली समाजका यथार्थ छविलाई उनको यस चरणको **मुगलान** उपन्यासले समेटेको छ ।

सामाजिक यथार्थको छविलाई खिचेर प्रवासमा नेपालीहरू कसरी जीवन बिताइराखेका छन्; उनीहरूले के-कस्तो दुःखकष्ट भोग्नु परेको यथार्थ छ, प्रवास क्षेत्रका विभिन्न परिस्थितिलाई दृश्यबिम्बका रूपमा खिचेर उपन्यासमा उपन्यासकारले यस उपन्यासमा स्थापना गरेका छन् । नेपालीहरूलाई शोषण गरिरहेको कारुणिक कथालाई यथार्थ रूपमा यस उपन्यासमा देख्न पाइन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने कतिपय नेपाली युवाहरूले मुगलानको सुख मात्र सुनेका भए ती युवाहरूलाई यो उपन्यासबाट चेतनाको

विकास हुन्छ र उनीहरूले प्रवासको दुःखलाई आफूले भोगेकै रूपमा पाएर स्वदेशप्रति प्रेम जाग्छ भन्ने विचार नै उपन्यासको केन्द्रीय विचार हो ।^{५६}

यस चरणको दोस्रो कृति **मणिपुरको चिठी** उपन्यास पनि २०१६ सालदेखि २०३१ सालको समयको सामाजिक यथार्थको प्रकटीकरण गरेर लेखिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा हाम्रो समाजका पुरुषवर्गले सधैँ नारीमाथि शोषण गरिरहेका छन् । यस शोषणको अन्त्य गर्नुपर्दछ । नारीहरूमा कुनै कमजोरी नहुँदा नहुँदै पनि उनीहरूमा कमजोरी देखाएर उनीहरूलाई केवल वासनापूर्ति या भोग्याका रूपमा मात्र हेर्ने कुसंस्कारको अन्त्य गर्नु पर्दछ । आफ्नो कमजोरी भए तापनि आफ्नो कमजोरीलाई ढाकेर केवल आदर्शको खोक्रो दर्शनको व्याख्या गर्ने दुष्प्रवृत्तिहरूका चरित्रको भण्डाफोर गरी यस्ता चरित्र भएका व्यक्तिहरूलाई चुनौती दिएर वा दण्ड दिएर भए पनि समाज सुधार्नु पर्दछ । नारीहरूको आमा बन्ने रहर उनीहरूले पूरा गर्न पाउनु पर्दछ । हाम्रो समाजको परिवर्तन हुनुपर्दछ । निर्दोषलाई सम्मान गरेर दोषीमाथि कारवाही हुनुपर्दछ भन्ने धारणा उनले यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् ।^{५७}

यी कृतिहरूमा जति वैचारिकता छ, त्यतिकै मात्रामा सौन्दर्यशक्ति पनि प्रचुर छ । यिनका रचनाहरूले त्यतिखेरको समाजको चित्र कोर्न समर्थ छन् । उनका रचनाहरू भावको विपुलता र कल्पनाको प्रचुरताले स्वच्छन्द बनेका छन् । यिनका रचनाहरू विचार र सौन्दर्यशक्तिको सम्मिश्रणबाट समीकृत बन्न पुगेका छन् । यस चरणका उनका रचनाहरूमा शिल्पशैली, साङ्गठनिक पूर्ति, बौद्धिक परिपक्वता जस्ता विशेषताहरू रहेका छन् । सरल शैली र औपन्यासिक तत्वहरूलाई यथास्थानमा राखेर भट्टराईले समाजको बिम्ब कोर्न सफल भएकाले उनले यी उपन्यासहरूमाफत आफूलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकारका रूपमा उभ्याउन सफल भएका छन् ।^{५८}

^{५६}. ईश्वर लुईटेल 'सुकरातका पाइला उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन' (अप्रकाशित, स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली विभाग इलाम, २०६७) पृ. ५७ ।

^{५७}. पूर्ववत्, २०६७, ५७ ।

^{५८}. पूर्ववत्, २०६७, ५७ ।

३.२.२.२ दोस्रो चरण (२०३४ - हालसम्म)

गोविन्दराज भट्टराईको उपन्यासयात्राको दोस्रो चरण २०३५-२०६८ हो । यस चरणमा उनले दुईवटा उपन्यास सुकरातका पाइला (२०६३) र सुकरातको डायरी (२०६८) लेखेका छन् ।

यस चरणको पहिलो कृति सुकरातका पाइला (२०६३) उपन्यास २०५२ सालदेखि २०६२ सालसम्मको नेपालमा भएको द्वन्द्वले आम जनतामा सृजना गरेका समस्यालाई छुने प्रयत्न गरिएको उपन्यास हो । तत्कालीन द्वन्द्वका कारण गाउँबस्तीदेखि शहरसम्म, जनताका भुपडीदेखि महलसम्म र विद्यालय तहदेखि विश्वविद्यालयसम्म उब्जिएका समस्यालाई भट्टराईले यथार्थ रूपमा चित्रण गरेका छन् । नेपालमा राजनीतिको चपेटाले सर्वसाधारण जनताले भोगेका समस्या, पीडा, कष्ट देशको राजनीतिक यथार्थता आदि पक्षलाई समावेश गरी लेखिएको उक्त उपन्यास भट्टराईको उपन्यासयात्राको दोस्रो चरणको एक महत्वपूर्ण उपन्यास हो । दशवर्षे जनयुद्धको यथार्थतालाई वृत्तकारीय रूपमा उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ ।

तत्कालीन नेपालको परिप्रेक्ष्यमा शिक्षामा हुन थालेको विद्यार्थी राजनीतिलाई पनि उपन्यासमा यथार्थरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । विश्वविद्यालयको नियमको उल्लङ्घन गर्दै विद्यार्थीहरूले विश्वविद्यालयलाई राजनीति गर्ने थलोका रूपमा विकास गरिरहेको यथार्थतालाई पनि उपन्यासमा देखाइएको छ । प्राध्यापकहरूका विवशता र बाध्यताका बाबजुद विद्यार्थीको भविष्य अन्धकारतर्फ धकेलिन लागेको र स्वयं प्राध्यापकले पनि आफ्नो जीवन सुनिश्चित गर्न नसकेको अवस्थालाई स्पष्ट रूपमा उतारिएको छ । विशेषतः द्वन्द्वकालीन भय, त्रास, हिंसा, आतङ्क युद्धजनित घटनाहरू प्रस्तुत उपन्यासमा वर्णित छन् । यसरी मार्मिकताले भरिएको सुकरातका पाइला एक यथार्थवादी उपन्यास हो ।

सुकरातका पाइलाले उत्तर-आधुनिक चिन्तन विनिर्माणवादी शैलीका नमुना बोकेको छ । उपन्यासलेखनको दोस्रो चरणको यथार्थवादी उत्तरआधुनिकवादी प्रवृत्ति बोकेको उपन्यास सुकरातका पाइला (२०६३) हो र गोविन्दराज भट्टराईलाई उपन्यासयात्रामा दोस्रो चरणको उपन्यासयात्रा सुरुवात गराउने महत्वपूर्ण कृति पनि हो ।

दोस्रो चरणकै अर्को महत्वपूर्ण कृति हो **सुकरातको डायरी** (२०६८), । **सुकरातको डायरी** (२०६८) गोविन्दराज भट्टराईलाई नेपाली साहित्यमा मात्र नभएर विश्वसाहित्यसम्म पुऱ्याउने कृति हो । उपन्याससिद्धान्तको कला, उपन्यासलेखनका प्राचीन तथा नवीन ऐतिहासिक मान्यता, विश्वसाहित्यका विभिन्न भाषाका कालजयी कृति, विश्वसाहित्यका विभिन्न भाषाका कालजयी स्रष्टा, साहित्यका उपन्यास, निबन्ध, नाटक, कविता आदि विधाका विश्वविख्यात कृतिका उदाहरण, चिन्तक, स्रष्टा, दार्शनिक समालोचक आदिका विचार प्रस्तुत उपन्यासमा समावेश भएका छन् ।

उत्तरआधुनिकतावादी, विनिर्माणवादी शैलीमा विधाभञ्जन र विधामिश्रण गरिएको **सुकरातको डायरी** यस चरणको भट्टराईको उपन्यासयात्राको उत्कृष्ट रचना हो । प्रस्तुत उपन्यास नेपाली साहित्यकै एक उत्कृष्ट उत्तरआधुनिक रचना पनि हो । नारीवादी दृष्टि ओतप्रोत भएको **सुकरातको डायरी**को अर्को पहिचान नारीवादी उपन्यास पनि हो । विश्वमा र नेपालमा नारीस्रष्टाले दिएको योगदानको सम्मान गर्ने यो उपन्यास नारीवादी स्वरले घनीभूत भएको नारीवादी स्रष्टाको नारीवादी उपन्यास हो।

उपन्यासका घटना, पात्र र परिवेश नेपाली साहित्यदेखि विश्वसाहित्यसम्मका सेरोफेरो वरिपरि संरचित भई उपन्यास प्रस्तुत भएकाले, विश्वसाहित्यको इतिहासलाई सानो भ्यालबाट संसार देख्ने प्रयत्न गरिएकाले यो एक ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासका श्रेणीमा राख्नै पर्ने उपन्यास हो । नारीस्रष्टाले र समग्र नारीले स्वतन्त्र भएर आवाज उठाउन सकून् पुरुषले नारीको सम्मान गरून् भन्ने भावका साथै समयानुकूल साहित्य र सिर्जनामा पनि परिवर्तन आउन सक्नुपर्ने आजको भर्चुअल जगत्को यथार्थता हो भन्ने विचार यसले बोकेको छ ।

उपन्यासमा साहित्यिक मान्यता र सिद्धान्त, उपन्यासलेखनको कला, दर्शन, इतिहास, विज्ञान, कला आदिलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर प्रस्तुत गरिएको **सुकरातको डायरी** (२०६८) आजका युगको नवीन प्राप्ति र उपलब्धी पनि हो ।

यसरी भट्टराईलाई उपन्यासलेखनमा सर्वत्र चिनाउने अमूल्य कृति **सुकरातको डायरी** (२०६८) भट्टराईको दोस्रो चरणको प्रमुख प्राप्ति र उपलब्धी हो । ऐतिहासिक

यथार्थवादी, उत्तरआधुनिकतावादी, विनिर्माणवादी, नारीवादी उपन्यासकारका रूपमा भट्टराई यस चरणमा उत्कृष्ट कृति लिएर देखिएका छन् । उच्च बौद्धिक प्रतिभाको प्रदर्शन गर्दै अनुसन्धानमूलक कृति जन्माउने भट्टराईले सुकरातको डायरी उपन्यासमा स्तरीय नेपाली, अंग्रेजी भाषाको प्रयोग गरेका छन् । यसले भट्टराईलाई उच्च बौद्धिक उपन्यासकारका रूपमा स्थापित गरेको छ । भट्टराईको यो चरणको अर्को प्रमुख प्राप्ति पनि यही हो ।

भट्टराईले हालसम्ममा संख्यात्मक दृष्टिले नेपाली साहित्यको उपन्यास विधालाई चार वटा कृति सुम्पिएका छन् । मुगलान (२०३१), मणिपुरको चिठी (२०३४), सुकरातका पाइला (२०६३) र सुकरातको डायरी (२०६८) उपन्यासका आधारमा गोविन्दराज भट्टराई एक सफल उपन्यासकार हुन् । उनका उपन्यासहरू गुणात्मक दृष्टिले पनि नेपाली उपन्यास परम्परामा उल्लेख्य कृतिका रूपमा आएका छन् । भट्टराईको उपन्यासयात्राको दोस्रो चरणमा आएको सुकरातको डायरी उपन्यासले उनलाई विश्वसाहित्यका अन्य साहित्यिक स्रष्टा र पाठक समक्ष स्थापित गराउने काम गरेको छ । यसरी राष्ट्रिय एवम् अन्तराष्ट्रिय साहित्यजगत्मा गोविन्दराज भट्टराई स्थापित भएका छन् । प्रवृत्तिगत रूपमा गोविन्दराज भट्टराई सामाजिक यथार्थवादी, ऐतिहासिक यथार्थवादी र उत्तरआधुनिकतावादी उपन्यासकारका रूपमा स्थापित भएका छन् । विशेषतः उपन्यासलेखनमा तल्लीन भएर निरन्तरको साधनाबाट अनुसन्धानमूलक, तथ्यपरक कथालाई टिपेर उपन्यासका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्नु भट्टराईको अर्को मूल प्रवृत्ति हो । नेपाली उपन्यास जगतमा विश्वको साहित्यिक इतिहास केलाउने प्रयास मजबूद रूपमा गरिएको सुकरातको डायरी (२०६८) कृतिको जन्म दिने उपन्यासकार गोविन्दराज भट्टराई हुन् ।

चौथो परिच्छेद

सुकरातको डायरी उपन्यासको विश्लेषण

४.१ पृष्ठभूमि

नेपाली साहित्यमा २०३१ सालदेखि कलम चलाउन प्रारम्भ गरेका गोविन्दराज भट्टराईले नेपाली साहित्यका कथा, उपन्यास, निबन्ध, समालोचना क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । उपन्यासका क्षेत्रमा उनका मुगलान (२०३१), मणिपुरको चिठी (२०३४), सुकरातका पाइला (२०६३) र सुकरातको डायरी (२०६८) गरी चारवटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । यी उपन्यासहरू मध्ये सुकरातको डायरी उपन्यासको विश्लेषण निम्नलिखित रूपमा गरिएको छः

४.२ उत्तरआधुनिक वादको पृष्ठभूमि

ई. सन् १९६०/०७० को दशकदेखि पाश्चात्य साहित्यमा उत्तरआधुनिकता सुरु भएको हो । आधुनिकवादबाट उत्तरआधुनिक सुरु भएकाले यस वादका केही प्रवृत्तिहरू आधुनिकवादका छन् भने केही नवीन प्रवृत्तिलाई आत्मसात गरेर उत्तरआधुनिकवाद पाश्चात्य साहित्यमा क्रियाशील भएको हो । आधुनिकतामाथिको विजय र विस्तार उत्तरआधुनिकतावाद हो भन्न सकिन्छ । हिजोभन्दा आज क्रमशः नयाँनयाँ मूल्य, मान्यता र नयाँ वस्तुको आविष्कार र चाहना बढ्दै गएको छ । यही चाहनाको बोध नै आधुनिकता र अत्याधुनिकता हो । पाश्चात्य साहित्यमा विम्बवाद, संरचनावाद, भाषाकेन्द्रवादको प्रारम्भ भएपछि आधुनिकता सुरु भयो । तर सन् १९१४ पछि घटेको राजनीतिक घटना प्रथम विश्वयुद्धपछि मानव जीवन सडकटग्रस्त बन्दै निस्सारता, मृत्युबोध, विसङ्गतिबोध तथा शून्यता अनुभव गर्न थाल्यो । पूँजीवादको विकास र साम्राज्यवादी नीतिले उपनिवेश विस्तार र राज्यका सीमा विस्तारमा विविध घटनाहरू देखापरे । स्वतन्त्रताको चाहना राख्ने राष्ट्र र जनतामाथि बम, बारुद र गोली खन्याइयो । यी र यस्तै घटनाबाट मानिसले आफूलाई निरीह, निस्सार र असहाय अनुभव गर्‍यो । विज्ञानको चमत्कारीपूर्ण हातहतियारको उत्पादनलगायत विद्युतीय माध्यमको सञ्चार अनमत्त तुल्याएको थियो । यस्तो स्थितिले गर्दा मानिस अन्तर्मुखी बन्न थाल्यो । आधुनिकताका नामले भन्नु

सङ्कटग्रस्त जीवन गुजार्न बाध्य भएपछि शान्तिको श्वास फेर्न हीनताबोध र लघुताबोध गरिरहेको मान्छेले पुनः पुराना मान्यता तथा चिन्तनको खोजी गर्ने काम गर्‍यो । यस क्रममा कान्ट, हेगेल र नित्सेका दार्शनिक चिन्तनले साहित्यमा नयाँनयाँ किसिमको व्याख्यालाई अगाडि प्रस्तुत गरे । बिम्बवादले पाश्चात्य साहित्यमा आधुनिकताको बोध गरायो । टी. एस् एलियटका कविताले आधुनिकतामा अझ नवीनता थप्ने काम गरे । दोस्रो विश्वयुद्धपछि पाश्चात्य साहित्यमा आधुनिकता उग्र रूपमा विकसित भएको पाइन्छ । ईश्वरको मृत्युको घोषणासँगै नित्सेले मान्छे नै संसारको कर्ता हो र मान्छेको अस्तित्व छ भन्ने आदर्शको प्रतिपादन गरे । साहित्यले बाह्य वस्तुजगत्लाई भन्दा आन्तरिक रूप तथा आत्मिक भावनालाई ज्यादा महत्त्व दिन थाल्यो । सन् १९५० को दशकपछि अमेरिकामा नव अरिस्टोटलवादीहरू देखा परे र नव अरिस्टोटलवादको विकास भयो । यसकै समवर्ती रूपमा आदिमतापरक समालोचना देखापर्‍यो । उता फ्रान्सेली साहित्यमा संरचनावादी सिद्धान्त प्रकट भयो । यसरी १९५० को दशक पाश्चात्य साहित्यमा एउटा सङ्क्रमणका रूपमा देखापर्छ । हिटलर र स्तालिनको मृत्यु भएपछि त भन् तत्कालीन मान्यताको नै अन्त्य भयो भन्ने धारणा मानिसमा विकसित भई १९६० पछिको दशक सञ्चार, प्रविधि र कम्प्यूटरको युग हो भन्ने अनुभूत गरियो । अन्य पुराना मान्यता र वादहरू सेलाउँदै र निष्क्रिय बन्दै गएपछि नारीवादी आन्दोलन देखापर्‍यो । जो १९६० मा प्रारम्भ भयो । १९६० को दशकदेखि पश्चिमीहरूले समाज, दर्शन, इतिहास र चिन्तनलाई परम्परागत र प्रचलित धारणामै केन्द्रित रहेर अगाडि बढिँदै भन्ने अनुभव गरी सूचना, साम्राज्य, सांस्कृतिक साम्राज्य, व्यापारिक साम्राज्य र भूमण्डलीकरण लगायत विज्ञानका नयाँ आविष्कारको नारालाई अगाडि बढाएको पाइन्छ । यस्तै अवस्थामा सन् १९७० को दशकमा समाजशास्त्रको विकाससँगै यसका माध्यमबाट जातीय, क्षेत्रीय, रङ्गभेद तथा विभिन्न असमानताको समाधान गर्ने काम सुरु भयो । यसरी नयाँनयाँ अवधारणालाई अगाडि सारेर पुराना मूल्यमान्यता छोडेपछिको समयावधि सन् १९६० भन्दा अगाडि आधुनिक युग र १९६० भन्दा पछाडिको समयावधिलाई उत्तरआधुनिकताको युग मानिएको पाइन्छ ।

४.२.१ उत्तरआधुनिक वादको विकास

अङ्ग्रेजीमा पोस्टमोडोनिज्म भनेर चिनिने शब्द नै उत्तरआधुनिकतावाद हो । पाश्चात्य साहित्यमा संरचनावादोत्तर साहित्य चिन्तनका केन्द्रीयतामा सञ्चालित उत्तर संरचनावाद र नारीवादी समालोचना चिन्तन, पाठकीय अनुक्रियापरक समालोचना, विनिर्माणवाद र उत्तर औपनिवेशिक समालोचनाका चिन्तनधाराहरू सबै संरचनामाथि विश्वास गर्दै कृतिको एउटा संरचनाको परिकल्पना गर्दछ भने उत्तरआधुनिकतावाद ठीक त्यसको विपरित रहेको अनुभव हुन्छ । उत्तरसंरचनावादले कृतिका अनेकौं अर्थहरूको अनिश्चित स्वरूपलाई सङ्केत गर्दछ भने उत्तरआधुनिकतावाद पनि कृतिको अनिश्चिततामा विश्वास गर्ने हुँदा यी दुई बीचको समानता टड्कारो देखापर्दछ । आर्थिक र सांस्कृतिक अवस्थाका माध्यमबाट हेर्ने मार्क्सवादी समालोचकहरूका दृष्टिमा उत्तरआधुनिकता स्वयम्मा समस्यामूलक देखापर्दछ । जसले गर्दा मार्क्सवादी र गैरमार्क्सवादीका बीच उत्तरआधुनिकताका बारेमा लामो विवाद र चर्चा चलेको पनि पाइन्छ । यो प्रसङ्गलाई हेर्दा उत्तरआधुनिकतावाद स्थापित शास्त्रीय मान्यता र सिद्धान्तको विपरित एउटा भाषिक खेलको सिद्धान्त लाग्ने यो वाद सन् १९७५ देखि समालोचनाका क्षेत्रमा स्पष्ट देखिएको हो भनी विज्ञहरूले औँल्याएका छन् । जोन म्याक गौवनले **Post modernism and its critics** भन्ने ग्रन्थमा उत्तर संरचनावाद, नव-मार्क्सवाद, नव्यव्यवहारवाद, नारीवाद आदिबाट आएको उत्तरआधुनिकतालाई अस्थिर सिद्धान्तका रूपमा व्याख्या गर्दै उत्तरआधुनिकतावादका मूलभूत तीन मान्यताहरू रहेको औँल्याएका छन् । त्यसअनुरूप यस वादले तर्कवादको अस्वीकार, समग्रतावादी सार्वभौम सत्यको अस्वीकार र स्वयं उत्तरआधुनिकतावादको सक्षमताको अस्वीकार गर्दछ भनिएको छ ।

आजको साहित्य र समालोचना सिद्धान्त आधुनिकोत्तर चिन्तनबाट प्रेरित र प्रभावित छ । कृतिको यो अर्थ हो भन्नु र अर्थको ठोकुवा तथा निश्चितता गर्नु आधुनिकतावादी समालोचना हुन जान्छ तर उत्तर आधुनिक समालोचनले कृतिको अर्थको ठोकुवा गर्दैन । आजको समालोचनामा पाठभित्र र पाठबाहिर मात्र केन्द्रित नभई पाठलाई एउटा महत्त्वपूर्ण एकाइ मानेर अध्ययन गर्ने जमर्को गर्दछ । त्यसैले साहित्य सिर्जना र समालोचनाका सन्दर्भमा पुराना स्थापित र प्रचलित मान्यताहरूको विघटन स्वरूप नयाँनयाँ आधुनिकोत्तर मान्यता र मूल्यहरूको स्थापना भएपछि उत्तरआधुनिकतावाद

भिन्निएको हो भन्न सकिन्छ । त्यसैले मानव सभ्यताको विकास यात्रामा पछिल्लो चरणमा देखिएको यो एउटा नवीन चिन्तन हो भन्न सकिन्छ । यसले आधुनिकतावादका कतिपय मान्यतालाई विस्थापन गरेको छ, भने कतिपय मान्यतामा समानता प्रकट गरेको छ । त्यसकारण पाश्चात्य मुलुकमा सन् १९४५ तिरको आसपासको समयमा आधुनिकता शिथिल र कमजोर बन्दै गएपछि उत्तरआधुनिकताको चिन्तन प्रफुटन भई विकसित भएको देखिन्छ ।

साहित्य सिर्जना र समालोचनाका क्षेत्रमा देखिएको उत्तरआधुनिकतावादलाई इतिहास, दर्शन, विज्ञान, समाजशास्त्र जस्ता क्षेत्रबाट उत्प्रेरणा र प्रभाव परेको छ । यसका साथै समाज भाषाविज्ञानले पनि यसलाई अर्को आधार प्रदान गरेको पाइन्छ । आजको साहित्यले सञ्चार सम्पर्क र इन्टरनेटमा प्रवेश पाउनु पनि उत्तरआधुनिकताको अवधारणा हो जसले गर्दा साहित्य अत्यन्त गतिशील बनेको छ । स्पष्ट शब्दमा भन्नुपर्दा कुनै मूल्य र सिद्धान्तको उन्मुक्ति उत्तरआधुनिक चिन्तन हो । त्यसो भएकाले अनौपचारिक र परम्परित भाषामा यसलाई विनिर्माणवादी र अराजकतावादी लेखन पनि भन्ने गरिन्छ । भाषा चिन्तन र सांस्कृतिक चिन्तनका गतिहरूलाई समातेर युगीन विचारधाराबाट दर्शन आदिलाई पचाएर विश्वजनीन चेतनालाई बुझेर लेख्नु नै वास्तवमा उत्तरआधुनिकवादी सिर्जनाको मूल उद्देश्य रहेको छ । यो चिन्तन र अवधारणा विभिन्न आधुनिक र आधुनिकोत्तर शास्त्रीय स्रोत र सन्दर्भबाट प्रभावित र अभिप्रेरित छ । यसका शास्त्रीय स्रोतहरूमा अन्तर पाठ, कृति बहुलता, भाषिक अवचेतनवाद, नवमनोविश्लेषणवाद, विसंरचना सङ्कलन र विकथन, शक्तिवाद, नव-इतिहासवाद, नव-मार्क्सवाद, उपनिवेशवाद र नारीवाद जस्ता साहित्य चिन्तनहरू देखापर्दछन् ।

४.२.२ उत्तरआधुनिकतावादका मान्यता

यस वादले परम्परित सौन्दर्यशास्त्री चिन्तनलाई अस्वीकार गर्दै अर्थको अनिश्चिततामा जोड दिन्छ । यस वादले वस्तुता, स्थूलता र मूर्ततामा विश्वास नगरी पाठलाई अर्थहरूको खेलका रूपमा स्वीकार गर्दछ । कृतिको जटिल सङ्घटना र परम्परित बिम्ब आयोजनामा असहमति प्रकट गर्दै अगाडि बढ्ने आकाङ्क्षा राख्दछ । यस वादले बहुअर्थको माध्यमबाट पाठकलाई यादृच्छिक विचरण गर्न लगाउँछ । कृतिभिन्नका उपकरणमाथि भाषिक र आर्थी नृत्यका साथै अर्थका अनिश्चितता पनि प्रकट गर्दछ ।

दार्शनिक सैद्धान्तिक दुवै पक्षमा यस वादले प्रतिनिधित्व गर्दछ । शून्यवादी चिन्तनलाई कलाको रूप दिँदै कुनै पनि कृतिको प्रामाणिक अर्थको निषेध र इतिहास एवम् सामाजिक सन्दर्भको परित्याग गर्दछ । विनिर्माणवादमा जस्तै विधाहरूका बीच अन्तर्मिश्रण र विधाभञ्जनका साथै विपठन र भाषिक खेल उत्तर आधुनिकवादका मूलभूत विशेषता हुन् । गम्भीरताप्रतिको निष्कर्षण, सङ्गतियुक्त लेखनको अभाव र विधागत अनिश्चितता यस वादका मूल स्थापना हुन् । उत्तरआधुनिकतावादले एकाकीपनलाई बढी विश्वास गर्दछ । व्याख्या र विस्तारमा यस वादले रूचि देखाउँदैन । यो वाद उच्च र निम्न संस्कृतिका बीच भिन्नता राख्दैन । खास किसिमको रूपरचना, मिथक, प्रतीक, योजना, बिम्ब निर्माणमा यिनीहरू पटककै रूचि राख्दैनन् । सामाजिक व्यवस्था अतीतलाई बोक्न अनिच्छुक छ भन्ने मान्यताका साथ यो वाद इतिहासको कुनै महत्व देख्दैन । यस वादले धर्तीलाई विमानवीकृत गरेर देखाउने गर्दछ । मूल रूपमा उत्तरआधुनिकवादका विशेषता यिनै रहेका छन् ।

४.३ सुकरातको डायरी उपन्यासको विश्लेषण

४.३.१ लेखनगत सन्दर्भ

सुकरातको डायरी ओरिएन्टल पब्लिकेशन काठमाडौँबाट वि.सं. २०६८ साल चैत्रमा प्रथम पटक प्रकाशित उपन्यास हो । आकार प्रकारका दृष्टिले यस उपन्यासमा जम्मा ३२६ पृष्ठ छन् । यस उपन्यासको आवरण पृष्ठमा हरिया रङका वृक्षहरूका तस्वीर, हरियालीयुक्त जङ्गल जस्तो देखिने, पाश्चात्य जगत्कै कुनै एउटा विशाल र सुन्दर जङ्गलको आकृतिभिन्न अनेकौँ जङ्गलको आकृतिजस्तो देखिने आवरण पृष्ठको सुरुमा सेता अक्षरमा कृतिकारको नाम लेखिएको छ । मध्य भागमा गोल्ड कलरमा वृक्षहरूको आकृतिमाथि खप्ट्याएर तोरीको बोटको आकृतिजस्तो देखिने, त्यसको टुप्पो बायाँतर्फ नुहेको, फुलेको, फुल्न लागेको, फल लागेको पुष्प जस्तो देखिने विरुवाको चित्र छ । त्यसमा जरा नदेखिएकाले कुनै कलात्मक कृत्रिम चित्रजस्तो पनि उक्त विरुवा देखिन्छ । सोही आवरण पृष्ठको अन्त्य भागमा विनाडिकमा सेतो अक्षरमा 'सु' लेखिएको छ । 'करातको' एकै डिकमा सुन्तला रङले लेखिएको छ । 'डायरी' अर्को डिकमा सुन्तला रङले नै लेखिएको छ । सोही पृष्ठको दायाँतर्फको केही भाग फोल्ड गरी कृतिकारको रङ्गीन

तस्वीर राखिएको छ । त्यसपछि अर्को पृष्ठमा कृतिको नाम लेखिएको छ । त्यसपछि अर्को पृष्ठको सुरुमा कृतिको नाम मध्यमा कृतिकारको नाम अन्त्यमा ओरिएन्टल पब्लिकेशन लेखिएको छ । त्यसपछि अर्को पृष्ठको बायाँ भागमा लेखक, प्रकाशकको नाम दिइएको छ । अर्को पृष्ठमा पुस्तकजस्तो देखिने छायाँचित्रभित्र समर्पण नयाँ समयका आख्यान सर्जकलाई आख्यान पाठकलाई लेखिएको छ । अर्को पृष्ठमा भ्लादिमिर नवकोभको उद्गार राखिएको छ । अर्को पृष्ठमा आवरण पृष्ठकै छायाँचित्र राखिएको छ र अर्को पृष्ठबाट उपन्यासको एक खण्ड सुरु भएको छ । यस उपन्यासको सुरुमा भूमिका र मन्तव्य समावेश गरिएको छैन । त्यसो त यही उपन्यासको परिशिष्ट- 'ख'मा 'अन्तिम तयारीका बेला' शीर्षकमा म पात्रले नै उपन्यास लेखनमा २०६४ देखि लगातार ४ वर्ष लेखक आफूले लेखनमा बिताएको र प्रकाशन पूर्व ४ महिना प्रकाशनको तयारीमा लागेको, लेखकले आफ्नै घरमा नै पाठक/प्रेमीलाई निम्ता दिएर त्यो महत्वपूर्ण उपस्थितिमा ६ जना प्रस्तोता (डा. कुमार, डा. ज्ञानु, धर्मेन्द्र, एम पी, बलराम, टेकनारायण) ले पालैपालो आ-आफ्नो धारणा राखेको कुरा उल्लेख छ । उपन्यासमा खण्ड गणनाका लागि एक, दुई, तीन गर्दै क्रमशः पैँतीससम्म राखिएको छ । पैँतीसको परिशिष्ट- 'क' मा 'यो देशमा लोकप्रियतालाई मृत्युको चुम्बन ठाने हुन्छ' शीर्षक राखिएको छ । परिशिष्ट- 'ख' मा 'अन्तिम तयारीको बेला' शीर्षक राखिएको छ । परिशिष्ट- 'ग' मा 'भर्चुअल भेटघाट' शीर्षक राखिएको छ । परिशिष्ट- 'घ' मा 'रडगमञ्चमा रोदाँको विचारक' शीर्षक राखिएको छ । परिशिष्ट 'ङ' मा सन्दर्भग्रन्थ सूची शीर्षक राखिएको छ । परिशिष्ट- 'च' मा 'विदाइका शब्द' शीर्षक राखिएको छ । यसरी लामा र छोटो गरी पैँतीसवटा खण्ड राखिएको यस उपन्यासमा पैँतीसौं खण्डभित्र नै ६ वटा शीर्षक राखिएको छ । पृष्ठ ३२० मा चिन्तक जस्तो देखिने एक मानिस बसेको छायाँचित्र राखिएको छ । खण्डहरू तीन पृष्ठदेखि बाइस पृष्ठसम्म विस्तारित भएका छन् । प्रत्येक खण्डको अन्त्यमा वनस्पतिका दुईवटा पातको आकार राखिएका छन् भने प्रत्येक बाँया पृष्ठको अन्त्यमा क्रमशः पृष्ठ संख्या, कृतिको नाम र तेर्सो धर्को र प्रत्येक दायाँ पृष्ठको अन्त्यमा क्रमशः तेर्सो धर्को, कृतिकारको नाम र पृष्ठ संख्या राखिएको छ । यसरी संरचित भएको उपन्यासको मूल्य रु. ३५०।- रहेको छ ।

४.३.२ कथावस्तु

सुकरातको डायरी पढनुभन्दा पहिले सुकरातका पाइला पढ्नै पर्छ।^{५९} लेखकको यो भनाइबाट सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ कि सुकरातको डायरी उपन्यासको कथावस्तु सुकरातका पाइला उपन्यासको कथावस्तुसँग पूर्वापर सम्बन्ध गाँसिएको छ। सुकरातको डायरी उपन्यासमा सुकरातका पाइला उपन्यासकै पात्रहरू सुकरात, अनन्त, नीलिमा, पूर्णिमा मध्ये सुकरातको डायरी उपन्यासमा सुकरात, अनन्त, नीलिमा, पूर्णिमा प्रमुख र सहायक पात्रकै रूपमा उपस्थित हुनु र पहिलेकै कथावस्तुको निरन्तरताबाट सुकरातको डायरी उपन्यासको कथावस्तुको सुरुवात हुनुबाट प्रष्ट हुन्छ कि सुकरातको डायरी पढनुपूर्व सुकरातका पाइला पढ्नै पर्छ।

सुकरातका पाइला उपन्यासको संक्षिप्त कथावस्तुलाई नियाल्दा अनन्तले नफोर्क गाउँबाट बी.ए. उत्तीर्ण गरी काठमाडौं जाने निधो गरी मनमा अनेक प्रकारका योजना बनाएर काठमाडौंतर्फ जान्छ। अनन्त काठमाडौं गएर डुल्दै जाँदा आफ्नै गाउँको हरूवा संसद विक्रमसित उसको भेट हुन्छ। अनन्तले आफ्नो भर्ना त्रि.वि.ले नलिएकोमा आफ्नो विवशता विक्रमसित पोच्छ। विक्रमले राजनीतिको प्रक्रियाबाट भर्ना गरिदिन्छ। अनन्त पढ्न सुरु गरेपछि देशमा आन्दोलन चर्किन्छ। अनन्त पनि त्यस आन्दोलनमा सहभागी हुन्छ। आन्दोलनपछि लगत्तै अनन्तको परीक्षा आउँछ। परीक्षामा अनन्त अनुत्तीर्ण हुन्छ। राजनीतिमा लागेको अनन्त धेरैवटा क्रान्तिमा सामेल हुन्छ। राजनीतिले पनि उसको जीवनमा कुनै प्रकारको सहयोग गर्दैन त्यसै समयमा पूर्णिमाले गाउँबाट चिठी पठाउँछे। चिठीमा उसको परीक्षा र गाउँमा माओवादी आतङ्क चलेको कुरा अनन्तले पत्रमा पढ्छ। अब अनन्तको गाउँ जाने बाटो पनि माओवादी आतङ्कले गर्दा बन्द भैसकेको हुन्छ। अध्ययन गर्न नसकेको अनन्तले राजनीतिबाट पनि केही नहुने थाहा पाएपछि विदेश जाने निधो गर्छ। विक्रम काकाको म्यानपावर र सुकरातका पैसाबाट विदेश जाने निधो गरेको अनन्तले विदेश जाने तरखरमा विक्रमलाई सुकरातबाट मागेर पैसा दिन्छ। यसैबेला इराक काण्ड मच्चिन्छ र नेपालका सबै म्यानपावर खरानीमा परिणत हुन्छन्। उसको विदेश जाने सपना पनि चकनाचुर हुन्छ। यसरी चारैतिरबाट हार खाएको अनन्तले एकदिन पत्रिकामा **विकट पहाडमा सैन्य गतिविधि** नामक लेखमा आफ्नी प्रेमिका पूर्णिमाको मृत तस्वीर देख्छ र अनन्त बौलाहाजस्तो हुन्छ। अब उसलाई यस संसारमा बसेर केही गर्ने आशा

^{५९}. २०६९।०७।३ गतेको लेखकसँगको मौखिक अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी।

पलाउँदैन । ऊ निराशावादतिर आकर्षित हुन्छ र अनन्तले सुकरातलाई आफूले आत्महत्या गर्ने कुरो बताउँछ । निशालाई डरलाग्दो कोठामा सार्दैछु भन्छ भने गोपीलाई संसारमा बाँचेर केही नहुने रहेछ भन्दै संसारका आत्महत्या गर्ने प्रसिद्ध व्यक्तिहरूको कहानीका अनेकौं पुस्तक पढ्न थाल्छ । एक दिन अनन्तले आत्महत्या गर्छ । अनन्तको आत्महत्यालाई उपन्यासमा मञ्चमा प्रस्तुत नगरेर सुकरातमार्फत् सङ्केत दिँदै उपन्यास समाप्त हुन्छ ।

सुकरातको डायरी उपन्यासमा **खण्ड एक**मा 'जीवन र मृत्युको बीचमा अनन्त नै भुन्डिएको देखें, भन्ने वाक्यांशबाट उपन्यासको कथा सुरु भएको छ । उपन्यासकारले अनन्त पात्रको स्मृतिमा हराएको बेला नीलिमासँग दूध लिन गएको कुरा बताउँछन् । आत्महत्यातर्फ तत्पर भएको अनन्तलाई मृत्युचिन्तन गर्नुभन्दा जीवनचिन्तन गर्नुपर्छ, जीवन उज्यालो छ भन्ने आशावादी दृष्टिकोण अघि सार्दै सम्झिएका छन् । अनन्तको अनुपस्थिति सर्वत्र सुसाएका बेला सुकरात कीर्तिपुरको परिसरलाई विर्सिएर कतै बाहिर जान तत्पर देखिन्छन् ।

खण्ड दुई मा देवता र मानव सँगै कुदेको, अनेकौं चिन्तक र दार्शनिक उदाएको, सृष्टिको रहस्यलाई छुने प्रयत्न गरिएको सुकरातको अथेन्स नगरी ग्रीसमा म पात्र (सुकरात) त्यो चिन्तन र दर्शन परम्पराको अग्लो प्रकाशमान पर्वततर्फको यात्रामा निस्कने निधो गर्छन् । यात्राका क्रममा प्लेटो र अरस्तु पनि भेटिने आशाका साथ एउटा यात्रा वर्णन गर्ने धोको म पात्रको रहेको छ, र त्यो यात्रावर्णन उपन्यास जस्तो बन्न सक्ने कुरा अभिव्यक्त छ । पश्चिमी ग्रीस दर्शन, साहित्य, कलाका दृष्टिले धनी भएको र नेपालमा पनि त्यो दर्शन, साहित्य, कला आदिलाई भित्र्याउनु पर्नेतर्फ सङ्केत गरिएको छ । पश्चिमी यात्रामा सुकरात निस्कन लाग्दा नीलिमाले सुकरातलाई सम्झाएकी छिन् । सुकरातले नीलिमालाई एक शब्द पनि नसोधी निस्कन लाग्दा सुकरात र नीलिमाका बीचमा नारीको अर्थ र महत्वका बारेमा नीलिमाले सुकरातलाई पढ्न आग्रह गरेको प्रसङ्गबाट कथावस्तु अगाडि बढेको छ । प्रथम पटक म पात्र (सुकरात) कतार एयरको जेट विमानबाट युरोप यात्रामा निस्किएको, विमानमा आरोहित रहँदा नेपाली वाङ्मयको विकास कसरी गर्न सकिएला भन्ने सन्दर्भमा नेपाली लेखकसँगै कुराकानी भएको, यात्रुवाहक विमान ग्रीस पुगेको र ग्रीसबाट एथेन्स नगरीतर्फ कतार एयरको विमानबाट म पात्र उडेको प्रसङ्ग छ ।

खण्ड तीनमा म पात्र (सुकरात) एथेन्सनगरी पुगेको, एथेन्सनगरीको सामान्य बयान गरिएको, नीलिमाले आफूलाई भनेका नारीको अर्थ पढ्न र बुझ्न आग्रह गरेको कुराको स्मरण म पात्रले गरेका छन् । एथेन्सबाट पुनः अर्को विमानमा चढी सेमस शहरतिर म पात्र हिंडेको कथा छ ।

खण्ड चारमा सेमस शहर पुगेपछि होटल एजिअनमा म पात्र वास बसेका छन् । म पात्रसँगै काठमाडौंबाट सोही विमानमा आएका निर्मल तुलाधर, बेलायत जान हिंडेका जगत नवोदित पनि यात्रामा सँगै रहेको र एजिअन होटलमा बसेको रात नीलिमासँग ल्यापटपमा इमेलमार्फत म्यासेज सेन्ड गरेर म पात्रले आफू ग्रीसमा आइपुगेको चर्चा गरेका छन् । मेथ्यु अर्नोल्डले लेखेको 'डभर बीच' कविताको वर्णन गरिएको छ, एजिअन समुद्र अत्यन्त सुन्दर रहेको वर्णन छ ।

खण्ड पाँचमा जुलाई ४, स्याटर्डे लेखेर डायरी शैलीमा नीलिमालाई पाश्चात्य मुलुक ग्रीकको संस्कृति चालचलनको बारेमा जानकारी दिन नोटप्याडमा ग्रीसका केही संस्कृति, चालचलन आदिको टिपोट गरेको कुरा उल्लेख छ ।

खण्ड छमा म पात्र र उनका साथीहरूले घुमेको, सेमस बजारको निकटमा रहेको समुद्रको वर्णन गरिएको छ । बाल्यकालमा आफू पनि त्यस्ता किसिमका दहमा पौडिन सक्ने तर अब त्यसरी पौडिन नसक्ने म पात्रको अतीतप्रतिको मोह व्यक्त भएको छ । त्यसै रातमा नीलिमाले नेपालका विश्वविद्यालयहरूमा डाडडुङ्ग, तोडफोड र आन्दोलन चलेको कुरा इमेलमार्फत पठाउँछिन् । नीलिमाले पठाएको इमेल हेरेपछि पुनः अर्को इमेल हेर्छन् अर्को इमेल थियो-

सुकरात गुरु

तपाईं ग्रीस पुगेको सुनें । म पनि तपाईंसँगै छु । जीवित या मृत म तपाईंकै भक्त हुँ । पछ्याइरहेको छुः पछ्याइरहनेछु ।

अनन्त ।

अनन्तले पठाएको इमेल हेरेपछि सुकरात भयभीत भएका छन् । अनन्त साच्चै उही अनन्त हो कि अरु कुनै अनन्त हो ? भन्ने द्विविधामा सुकरात परेका छन् र सेमसद्वीपको वर्णन र प्रशंसा गरिएको छ ।

खण्ड सातमा नीलिमालाई इमेल लेखिरहेको सुकरात अचानक इमेलमा अनन्त आउँदा छक्क पऱ्यो । अनन्तले सुकरातलाई गुरु नमस्कार ! भनेपछि उही पहिलेकै आफ्नो शिष्य हराएको वा आत्महत्या गरेको अनन्त उही हाँसो उही मुखाकृति लिएर आएपछि अनन्त र सुकरातका बीचमा इमेलमा कुराकानी हुन्छ । इमेलमार्फत सोही कुराकानीमा अनन्तले उपन्यास लेख्न चाहेको कुरा गुरु (सुकरात)लाई अनुरोध गरेपछि **सुकरातका पाइला** उपन्यासमा पात्रता खेल्सकेको अनन्त उपन्यास लेखनको चाहनामा दौडिएको छ । ऊ आफ्नो उपन्यासमा **सुकरातका पाइला** उपन्यासमा जस्तो भूमिकामा देखा पर्न चाहँदैन । आफूलाई मानिसहरूले **सुकरातका पाइला** उपन्यासको पात्र भनेर चिनेकामा ऊ रुष्ट छ । ऊ नयाँ पात्रता नयाँ जीवन लिएर उदाउने सपनामा छ । यसरी अनन्त र सुकरात बीचमा भर्चुअल जगत्को कुरकानी छ । अनन्त (शिष्य) ले सुकरात (गुरु) सँग उपन्यास लेख्न सिक्न खोजेको र अनन्तले उपन्यास लेखनका लागि विभिन्न विश्वसाहित्य र नेपाली साहित्यका कृतिको उदाहरण दिँदै उपन्यास, उपन्यासिका र आख्यान लेख्न सकिने त्यसका लागि प्लट, क्यारेक्टर, सेटिङ, स्टाइल र थीम हुनुपर्ने बताएका छन् ।

खण्ड आठमा अनन्तले आफूले लेखेका उपन्यासबाट निस्केका झिल्लाले जीवनभरी देखिने उज्यालो फ्याँकन नसक्ने महसुस गरी सुकरात गुरुलाई अनुरोध गर्छ ऊ उपन्यास लेख्न नसक्ने अवस्थामा पुग्छ र आफ्नो बाल्यकालतर्फ फर्कन्छ । सम्भन्ध, एक दिन उसले उपन्यास लेखनका बारेमा गुरुआमा नीलिमासँग कुरा गरेको थियो त्यसपटक उसले आदर्शवादी र शान्तिको खोजी गर्ने उपन्यास लेख्ने इच्छा गरेको थियो । सुकरात भने अनन्तले बाल्यकालको कुरा गर्दा आफू पनि बाल्यकालको नफोर्क गाउँतिर फर्किएको छ । इमेलमा अनन्त र सुकरातको कुराकानी भइरहन्छ । तिमी कहाँ छौं ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा अनन्त 'म नन् प्लेसेजमा छु' भन्दछ । विज्ञानले आविष्कार गरेको कृत्रिमताभित्र पसेर एकातिर अनन्त उपन्यास लेख्न खोज्छ भने अर्कातिर ऊ बाल्यकालका स्मृतिमा डुबेर प्राकृतिक जगत्कै छविमा भिजेर उपन्यास लेख्ने धोकोमा लागेको छ । अनन्तको दोधारे मनस्थितिको चित्रण पनि यस खण्डमा उल्लेख छ ।

खण्ड नौमा अनन्तले आफ्नै बारेमा उपन्यास लेख्न चाहेकाले सुकरातले जीवनीपरक उपन्यासको उदाहरण दिँदै जीवनीपरक र आत्मजीवनीपरक उपन्यास लेख्न सिकाएका छन् । जीवनीपरक उपन्यास लेखनका क्रममा पनि विश्वसाहित्य र नेपाली

साहित्यका केही सुप्रसिद्ध कृतिहरूको संक्षिप्त परिचय दिइएको छ । कुनै पात्रको परिस्थितिमा पसेर पनि आफूलाई लेख्न सकिन्छ भन्ने टेक्निक पनि यस खण्डमा सिकाइएको छ । यस खण्डको अन्त्य भागमा अभ्यास खण्ड राखिएको छ । जम्मा ८ वटा प्रश्नहरूलाई समेटिएको यो अभ्यासको प्रश्न नं. ७ अनिवार्य छ । प्रत्येक प्रश्नको जवाफ पाठकले खोज्नु पर्नेछ, त्यसैले यो उपन्यासको कथावस्तुले ती प्रश्नको जवाफको अपेक्षा पनि गरेको छ ।

‘ **खण्ड दशमा** पटक-पटक उपन्यास सिद्धान्त, उपन्यासलेखन अनन्तलाई घोकाइरहेको सुकरातलाई नीलिमाले सुकरातको प्रतिवाद गर्दछिन् । अनन्त विश्वविद्यालयमा दशौं वर्ष पढाइरहेको, अंग्रेजी साहित्यका बारेमा प्रशस्त ज्ञान हासिल गरेको पात्र हो तर पनि उपन्यास सिद्धान्तको साङ्गलामा बाँधेर विभिन्न कृति घोकू र उपन्यास लेख्नु भनी अनन्तलाई ठूलो पोखरीमा हाम फाल्न विवश बनाएकोप्रति नीलिमा खेद प्रकट गर्छिन् । बरू सिर्जना भनेको कुनै नियम र सिद्धान्त घोकेर लेखिने तत्त्व होइन त्यो अन्तः प्रेरणा हो । अनन्तले अंग्रेजी साहित्यका विभिन्न सिद्धान्त निलिसकेको छ । उसलाई कुनै नियम र सिद्धान्तको शिक्षा दिन आवश्यक छैन । तिमी चाँहि यत्रो वर्ष विश्वविद्यालयमा पढाएका नियम र सिद्धान्त कण्ठ पारेका पात्र हौ बरू एउटा कृति तिमी आफै लेख । कैयौं प्राध्यापकहरू, लक्षण, मान्यता आदि सिकाउँछन् तर कतिपय मानिसहरू अध्यापनमा संलग्न नभएरै पनि ठूला र महान् कृतिको जन्म दिन्छन् भनेर सुकरातलाई नै सिर्जनाका लागि प्रेरित गर्छिन् । देशमा सल्किएको क्रान्तिको आगो अबै पनि निम्न नसकेको तर नीलिमाले आफ्ना आँखा खुलाइदिएको प्रसङ्ग छ । त्यसैगरी अनन्त र सुकरातको भने भर्चुअल भेटघाट भइरहन्छ । उपन्यासलेख्ने चाहना अनन्तको मरेको छैन ऊ बाल्यकालकी सखी पूर्णिमालाई प्रधान पात्र बनाएर उपन्यास लेख्न चाहन्छ र गुरुसँग थीमको बारेमा केही बताइदिन आग्रह गर्दछ । प्लट र थीमको बारेमा गुरुबाट केही ज्ञान लिएको अनन्त क्यारेक्टर र सेटिङका बारेमा पुनः जानकारी प्राप्त गर्न खोज्छ । यस खण्डमा नीलिमाले सुकरातलाई सम्झाएकी छिन् ।

खण्ड एघारमा सुकरातले अनन्तलाई रोमान्स उपन्यास लेख्न सिकाएका छन् । उपन्यासका क्यारेक्टर र थीम तत्त्वको चर्चा चर्चित औपन्यासिक कृतिकै मार्फत दिएका छन् । सेटिड (परिवेश)को पनि चर्चा गरिएको छ ।

खण्ड बाह्रमा देशरहितताको स्थिति माथि औपन्यासिक कृतिकै माध्यमबाट दृष्टान्त दिइएको छ । यसरी प्लट, सेटिड, थीम आदिको ज्ञान सुकरात गुरूबाट पाएपछि अनन्त पुनः उपन्यास लेख्न सक्ने हुन्छ । “सिर्जना भनेको हृदयको निवेदन हो, पुकार हो । कलाको आविष्कार पनि ।” भनेर अनन्तलाई उपन्यास सिर्जना गर्न प्रेरित गरिएको छ । नियम र सिद्धान्तको घेराभित्र रहँदा कसैले कुनै सफलता प्राप्त गर्न सक्दैन मानिस स्वतन्त्र भएर अगाडि बढ्न सकेमा उसले सफलता पाउँछ । त्यसैले सुकरातको नियम र सिद्धान्तको घेरा नीलिमाका लागि अमान्य छन् । नीलिमाले स्वतन्त्र जीवनको पक्षमा वकालत गरेकी छन् । अनन्त र सुकरातको भर्चुअल भेटघाट भइरहन्छ अनन्तले गुरूले भनेका ग्रन्थहरू पढ्दै प्रतिक्रिया पठाउँदै गर्दछ । सुकरातले नेपालमा विश्वसाहित्यको वासना आएको तर विश्वसाहित्यमा नेपाली साहित्यको वासना पुग्न नसकेको हुनाले विश्वसाहित्यमा नेपाली साहित्यलाई पुऱ्याउने महान लक्ष्य राखेको कुरालाई यसरी अभिव्यक्त गरेका छन् - “*हाम्रोमा विश्वसाहित्यको जति वासना आइपुगको छ, त्यो केवल अनुवादले हो । हाम्रो नेपाली स्रोतको साहित्य लगेर विश्वलाई उपहार चढाउन सक्ने पनि कोही छैन ।*”

खण्ड तेह्रमा कृतिलाई विभिन्न भाषामा अनुवाद गरेर लेख्न सकिएमा विश्वका साहित्य र साहित्येतर ज्ञान र विज्ञान आदिलाई सहज रूपमा प्राप्त गर्न सकिने कुराको उल्लेख गर्दै अनुवादको महत्त्वलाई विश्वसाहित्यकै कृतिको दृष्टान्त दिँदै प्रष्ट्याइएको छ । अनुवादकै कारणबाट विश्वसाहित्यमा साहित्यिक कृतिहरू विश्वविख्यात बनेको चर्चा गरिएको छ । आख्यानात्मक कृतिबाट विज्ञानले चमत्कार गरेको कुरा एच.जी. वेल्सका कृतिलाई उदाहरण दिएर वर्णन गरिएको छ । त्यसै गरी जर्ज अर्वेलका कृतिको उदाहरण प्रस्तुत गर्दै उपन्यासलेखनको कला सिकाइएको छ ।

खण्ड चौधमा मनोवादात्मक शैलीबाट अनन्तको मनोवाद प्रस्तुत गरिएको छ । आफ्ना गुरूले दिएको प्लट, क्यारेक्टर र सेटिडका खुराकबाट आफू उपन्यास लेख्न सक्षम भएको विचार गरी अनन्त उपन्यासको कल्पनात्मक स्वरूप मनमनै तयार गर्छ । अनन्तले तयार गरेको उसको मनोलोकको उपन्यासमा आफ्नै गाउँका साथीभाइ, बाल्यकाल र

विद्यार्थी जीवन, मेलापात, घाँसदाउरा, देउसी भैलो, दसैं तिहार, वन पाखा, गाउँका विभिन्न सांस्कृतिक चालचलन, भेषभूषा, नाच गान आदिमा आधारित भएर औपन्यासिक बिम्ब तयार पाछै । पुनः अनन्त आफू अतीतमा नभएकाले त्यो के हो भनी प्रश्न गर्दै गुरुलाई सोध्छ । यसरी कहिले उपन्यास लेख्न जोश र जाँगर लिएर उपन्यासका विविध पक्षमाथि साक्षात्कार हुँदै अनन्त तत्पर हुन्छ भने कहिले आफूले उपन्यास लेख्न नसक्ने बरू गुरुबाट उपन्यासलेखका सम्बन्धमा नियम, सिद्धान्त सिक्न अनन्त उद्यत् हुन्छ । खण्ड चौधसम्म आइपुग्दा उपन्यासकार बन्न नसकेको अनन्तले सुकरातबाट उपन्यासका प्लट, क्यारेक्टर र सेटिङ बारे खुराक पाइसकेको कुरा उल्लेख छ ।

खण्ड पन्ध्रमा कालजयी कृतिको रचनाका लागि स्रष्टाले त्याग, ध्यान, अध्ययन, चिन्तन र मनन गर्नुपर्ने कुरा विश्वविख्यात कालजयी कृतिको वर्णनका क्रममा आएको छ ।

खण्ड सोह्रमा उपन्यासको अर्को तत्त्व स्टाइल (शैली) का बारेमा चर्चा गरिएको छ । स्टाइलको जानकारी गुरुबाट पाएको अनन्तले पुनः बाल्यकालको स्मरण गरेको छ । यसै क्रममा बाल्यकालमा पूर्णिमासँग आफ्नो विवाह भएको, वर्तमान नै नगरी आफ्नो विवाह भएको सुवेदी काकाले देखेपछि आफू लज्जित भएको कल्पना गर्छ र पूर्णिमाको मायाको विरूवा पलाउने आशमा डुबिरहन्छ । गरीबीको पीडामा जीवन बाँच्न विवश मानिसहरूको जीवनको यथार्थता, गाउँको अभाव र शहरको कहिल्यै नरित्तिने सुपमार्केटको दृष्टान्त दिँदै आफ्नो गाउँको वर्णन अनन्तले गरेको छ ।

खण्ड सत्रमा अनन्तको मनोवाद गुरुसँग भएको छ । आज अनन्त नन, प्लेसेजमा छ, विज्ञानको चमत्कारले विश्व छपक्कै छोपिएको छ प्राकृतिकता हराउँदै गएको यस घडीमा विगत र वर्तमानमा ठूलो अन्तर देखिएको छ भन्ने कुरा अभिव्यक्त छ ।

खण्ड अठारमा द्वन्द्वकालमा डाँडैडाँडा उकालो लागेपछि अनन्तका बा घर नफर्किएकाले अनन्तकी आमा बर्बराएको, प्रसङ्ग उद्घाटन गरिएको छ । सशस्त्र द्वन्द्वकालमा युद्धका भयभीत घटनाले गर्दा जताततै लडाईं भएको सो लडाईंमा निर्दोष नागरिक पनि मारिएका थिए । अनन्तकी आमा आफ्ना मृत श्रीमानकै सम्झनामा डुबेर दिनरात बिताउँन बाध्य भएकी छिन् । बा को मृत शरिरको अवशेष खोतल्ने निर्णयमा अनन्त पुगेको छ । धान लहलह पाकेर पहेंलो भएको धर्तीमाथि जुनेली छायाँमा मध्यरातमा अनन्त र भाइ चिहान खन्छन् । अनन्तकी आमा सुस्केरामा डुब्छिन् । पतिवियोगको पीडा र

वेदनाले आहत भएकी उनले मृत पतिले पानी ! भनेको सुन्छिन् । अनन्त र भाइले चिहानहरू खोजिरहन्छन् । आमा बर्बराउँछिन् वा आए भन्दै । तर कहीं पनि आफ्ना वा नभेटेपछि घर फर्किन अनन्तले आमालाई आग्रह गर्छ । घरमा पनि वा आए भन्दै आमा बर्बराइरहन्छिन् । भोलिपल्ट पनि जुनेली रातमा बालाई खोज्दा वा नभेटिएको तर घरमा वा आएको भक्तिको सबैलाई महसुस भइरह्यो । बाको सास र लास दुवैमध्ये कुनै चीज फेला नपरेपछि, आमाको शब्दमा अनन्तले **तिमी हराएदेखि म** भन्ने शीर्षकमा कविता लेखेको छ । उक्त कवितामा वा हराएदेखि आमा भावविह्वल भएर बाँच्न विवश भएकी छिन् । बालाई संसारभर खोज्दा पनि नपाइएको भाव छ । त्यसपछि अनन्त नन् प्लेसेजमा पुगेको छ । अनन्तले आफ्नो उपन्यासमा यस्ता कथा राख्न खोजेको छ ।

खण्ड उन्नाइसमा थिम अर्थात् उपन्यासको अन्तिम तत्त्वको चर्चा सुकरातले गरेका छन् । उपन्यास पूरा भइसकेपछि देखिने त्यो धारणा, अर्थात् तिम्रो आकाङ्क्षा नै थिम हो । पात्रले, विषयले, सेटिङले, स्टाइलले थिम आफै बोलोस् । ती तत्त्वको अन्तक्रियाबाट उत्पन्न हुने अर्थ नै थिम हो । थिम भनेको सम्पूर्ण तत्त्वको योगले बल्ने एउटा स सानो बत्ती हो । यहाँ पनि अनन्तले आफ्ना गुरू सुकरातबाट थिमका बारेमा जानकारी पाएको छ ।

खण्ड बीसमा थिमको वर्णनसँगै उपन्यास लेख्ने ढ़िमले अनन्तको मेमोरी कार्ड फूल भइसकेको छ ।

खण्ड एक्काइसमा अनन्तलाई पूर्णमाले काठमाडौं जाने दिन लेखेको चिठीको सम्भना गर्दछ । पूर्णमालाई एक दिन अचानक कीर्तिपुरको परिसरमा देख्दा छक्क परेको अनन्तलाई पूर्णमाले आफ्नो जीवन सुम्पेकी छिन् । त्यसैले ऊ पूर्णमालाई मूल पात्र बनाएर उपन्यास लेख्न चाहन्छ । अनन्त र पूर्णमाको गहिरो सम्बन्धको बयान छ ।

खण्ड तेइसमा अनन्तलाई गहिरो भाषतर्फ पठाएको सुकरातले दिएका उपन्यास सिद्धान्त र तत्त्वले अनन्तले उपन्यास लेख्न नसकेको महसुस गरी नीलिमाले हस्तक्षेप गर्छिन् । अब भने नीलिमाले अनन्तलाई उपन्यास लेख्न सिकाउँछिन् । सुकरात र नीलिमा बीचमा आख्यानका बारेमा संवाद हुन्छ, अनन्त भने गुरू सुकरात र म्याडम नीलिमाका कुरामा मग्छ पछि । आत्मजीवनीपरक आख्यान लेख्न प्लट, क्यारेक्टर, सेटिङ, स्टाइल र थीम पूर्ण रूपमा तयार परिसकेको अनन्त पुनः नीलिमाको नयाँ स्वरूपको उपन्यास लेखनको मान्यताले परिवर्तित हुन्छ । सुकरात अनन्तलाई नियम र सिद्धान्तद्वारा

अनुप्राणित उपन्यास लेखन सिकाउन खोज्छन् भने नीलिमा चाँहि नारी स्वतन्त्रताको वकालत गर्दै सुकरातका सोच र चिन्तनले म्याद नाघिसकेकाले नयाँ समयको खोजीमा नयाँ सोच र विचारले भरिएको नयाँ स्वरूपको उपन्यास लेखन प्रेरित गर्छिन् ।

खण्ड चौबीसमा नीलिमाको उपदेशबाट प्रभावित भएको अनन्तले आफ्नो उपन्यासमा पूर्णिमालाई प्रमुख पात्र बनाएर पूर्णिमाका ठाउँमा नीलिमालाई प्रमुख पात्र बनाउने निर्णय गरेपछि, पूर्णिमाको मन खिन्न भएको छ । नीलिमाका विचार र भावनाबाट प्रेरित भएको अनन्तले कतै सुकरातकी श्रीमती नीलिमालाई नै पो बिहे गर्छ कि ! मैले उसलाई सारा जीवन अर्पण गरिसकेकी थिएँ मैले भनेकी थिएँ “यो दृश्यको बगैँचामा तिमी पहिलो र अन्तिम फूल हो ।” भन्दै आफूलाई भूमिकामुक्त बनाएकामा पूर्णिमा प्रेमरूपी बहकाइमा बहकिएकी छिन् । पूर्णिमासँगको भेटमा ‘संसार नाटकघर जस्तै हो त्यसैले विश्वसामु गर्ने नाटकमा तिमीलाई नराखेर नीलिमालाई राखेको केवल अभिनय हो’ भनेर अनन्तले पूर्णिमालाई पनि आफूसँग मृत्युको अधिल्लो दिनसम्म अभिनय गर भन्ने आग्रह गरेको छ । तर पूर्णिमा भने साँघु खसेर भरेजस्तै भएकी छे ।

खण्ड पच्चीसमा नीलिमाले आफूसँग पात्रता खेलौं भन्ने प्रस्ताव अनन्तलाई राखेपछि नीलिमा र अनन्तको पात्रता सुरु हुन्छ । नीलिमाले नारीवादी स्वर ओकलेकी छिन् । नीलिमाका विचारबाट प्रभावित भएको अनन्त आफ्नो विचारमा परिवर्तन गरी आख्यानको आरम्भपृष्ठ लेख्छ । जसमा नारीमहिमा बयान गरिएको छ । नारीस्वतन्त्रता र नारी स्वनिर्णयको पक्ष लिइएको छ । आफ्नो उपन्यासमा नीलिमा र गाढा अँध्यारो, नीलिमा र नयाँ आँधी, शीर्षक राख्न अनुमति माग्दा नीलिमाले प्राचीन बतास जस्तो शीर्षक राख्न बरू उचित हुन्छ भन्छिन् । फेरि अनन्त उपन्यास परिवर्तन गरि नयाँ आँधी शीर्षक राख्न खोज्छ त्यसमा पनि असफल हुन्छ । अनन्त यसरी परिवर्तित भएकामा नीलिमा खुशी हुन्छिन् । उपन्यासका अनन्त प्रकार हुने त्यसमा पनि नयाँ शैलीमा उपन्यास लेख्नुपर्ने आजको आवश्यकता बताउँछिन् ।

खण्ड छब्बीसमा आफूले उपन्यास लेख्न पाँच वर्ष उपन्यासको सिद्धान्त पढ्दा पाँच सय लेक्चर सुकरात गुरूले दिएकामा अनन्त निराश भएको छ । ऊ आत्मजीवनीपरक उपन्यास लेख्न चाहन्थ्यो तर सुकरातले रोमान्सतर्फ ढल्काइदिए । बरू नीलिमाले सिकाएको सिद्धान्त वर्तमान समयमा लेखिने आख्यानको स्वरूप र संरचनाले नयाँ

गन्तव्यतिर लाने महसुस गर्छ । पुराना, खिया, लागेका, मक्कएका नियम र सिद्धान्त प्रोफेसर शर्माका प्रतिकृति जस्तै मात्र हुन् । नयाँ समयका नयाँ आख्यान सृजना गर्नुपर्छ भन्दै प्रोफेसर शर्माको डायरी पल्टाउँछ । उता सुकरात भने आफ्ना नियम र सिद्धान्तका आधारमा अनन्तले आख्यान लेख्न नसक्ने छनक पाएपछि आफै आफ्ना नियम र सिद्धान्तका आधारमा उपन्यास लेख्न तत्पर हुन्छन् । नीलिमा भने नारीस्वतन्त्रताका पक्षमा वकालत गरिरहन्छिन् ।

खण्ड सत्ताइसमा नीलिमाको विचारबाट प्रभावित अनन्त उत्तरआधुनिक उपन्यास लेख्न उद्यत हुन्छ । उत्तरआधुनिकतावादी उपन्यासको खुराक पनि नीलिमाबाट पाउँछ र उत्तरआधुनिकतावादी उपन्यास लेखनको धोको यसरी व्यक्त गर्दछ : *एक टूली पोष्टमोर्डन नोभेल नलेखिन्जेल प्रशान्त महासागरको सबै पानी छ्याप्ता पनि मभित्र बलिरहेको त्यो आगो निभ्ने छैन ननिभोस् पनि नीलिमा ।*

खण्ड अट्ठाईसमा उत्तरआधुनिकतावादी उपन्यासलेखन सिकाउन नीलिमाले विश्वसाहित्य र नेपाली साहित्यका उत्तर आधुनिकतावादी कृतिको उदाहरण अनन्तलाई दिएकी छिन् । यसमा पनि उपन्यास लेखनकै सन्दर्भ जोडिएको छ । पहिले सुकरातले अर्ति, उपदेश, नियम र सिद्धान्त सिकाउँदै गरेको पात्र अनन्तलाई सुकरातले भैं नीलिमाले सिकाएकी छिन् ! तर नीलिमाको नियम र सिद्धान्त नयाँ छ सुकरातको नियम र सिद्धान्त पुरानो थियो । यस खण्डमा उत्तर आधुनिकतावादी आख्यान र अधिआख्यानको चर्चा छ ।

खण्ड उन्तीसमा काल्पनिक उपन्यास, यथार्थवादी उपन्यासका उपभेदहरू; परोक्ष, यथार्थता (भर्चुअल रियालिटी) भएका उपन्यास, अतियथार्थता (हाइपररियालिटी) भएका उपन्यास र मायिक यथार्थता (म्याजिक (ल) रियालिटी) भएका उपन्यासका बारेमा नीलिमाले अनन्तलाई विश्वसाहित्यका आख्यानको उदाहरण दिँदै बताएकी छिन् ।

खण्ड तीसमा अनन्तलाई नीलिमाले दिएका उत्तरआधुनिक उपन्यासका नमूना र प्रयोगको उदाहरणले रिंगटा चलिस्केको छ । तर नीलिमाले अनन्तलाई उपन्यासलेखनका कला सिकाइरहन्छिन् । सम्झाइरहन्छिन् । पूर्णिमा, सोफिया जस्ता पात्र विर्सिदेऊ द्वन्द्व र युद्धका कथा भुलिदेऊ । “अनन्त ! वरू नयाँ यथार्थतामा आऊ” भनेर सम्झाएपछि केवल पूर्णिमा, सोफिया, द्वन्द्व, युद्ध, भय, आतङ्क आदिलाई विर्सिएर अनन्तलाई नयाँ संसारमा पाइला टेकेजस्तै हुन्छ ।

खण्ड एकतीसमा पनि उपन्यासलेखनकै कला सिकाइएको छ ।

खण्ड बत्तीसमा डायरी शैलीमै उपन्यास अगाडि बढेको छ । कुनै दिन प्रोफेसरले विश्वविद्यालयमा पढाउँदा त्यो डायरी छोडेको हुनसक्ने कुनै गुरुको डायरी हो कि भन्ने अभिव्यक्तिबाट कथा अगाडि बढेको छ । विश्वविद्यालयमा दिनानुदिन मच्चिरहने आन्दोलनहरूले विश्वविद्यालयको परिसरमा जताजतै शैक्षिक प्रदूषण भएको सुकरातका माध्यमबाट बताइएको छ । राजनीतिले प्राज्ञिक जगत्लाई छताछुल्ला र बर्बर बनाएको नेपालको शैक्षिक अवन्नतिको प्रसङ्ग छ । उपन्यास लेख्न कस्सिएको अनन्त भने नीलिमाको अन्तर्वार्ता लिएर उपन्यास लेख्न तयार हुन्छ । यस खण्डमा नीलिमासँग लिइएको अन्तर्वार्ताको १६ प्रश्नको जवाफ राखिएको छ जसमा बाल्यकाल तारूण्य, यौवन, विवाह, दाम्पत्य जीवन, उपन्यासका शीर्षक, ईश्वर, नेपाली आख्यानको भविष्य, नीलिमाको पात्रता आदि विषयमा अनन्तले नीलिमासँग लिएको अन्तर्वार्ता उल्लेख छ । सो अन्तर्वार्तामा नीलिमाले नारीको पक्षमा विद्रोहको आवाज उठाएकी छिन् ।

खण्ड तेत्तीसमा अनन्तले आफ्नो ग्राम्यचित्र नफोँकको स्मरण गरेको छ अनन्त र नीलिमाको संवाद लेखनका सन्दर्भमा चलिरहन्छ । अब उपन्यासमा नाटक सुरु हुन्छ । यो सारा विश्व एक रङ्गमञ्च हो भन्ने शेक्सपियरको भनाइका समीपमा रहेर सुकरात अनन्त, नीलिमा, पूर्णिमा नाटक मञ्चन गर्ने पात्र बन्छन् । हामीले बाँचेको जीवन त एउटा नाटक जस्तै मात्र हो जुन रङ्गमञ्चमा मञ्चन गरेका हुन्छौं । विश्वमा नारीहरूका पीडा बेदना, स्वतन्त्रताका पक्षमा कति सम्बोधन भए । नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण माथि उठाउनुपर्ने हो । तर नेपालमा नारीलाई अझै हेर्ने दृष्टिले हेर्न खोजिन्छ । यो पुरुषहरूको सत्ता साम्राज्य सकिइसक्यो पुरुषहरूको सत्ता त अर्धवृत्त जस्तो मात्र हो । यस्ता नारीवादी विचारको वकालत गर्दै पूर्णिमा र नीलिमा नारीका पक्षमा रङ्गमञ्चमा नाटक खेल्निरहन्छन् । उता अनन्त र सुकरात पनि रङ्गमञ्चमा नाटक प्रस्तुत गर्ने पात्र बन्छन् । अनन्तले लामो समय अगाडिदेखि लेख्न चाहेको उपन्यासमा चौध वटा खण्ड रहने अनन्तबाट अनुमति गरिएको छ । ती चौध खण्डका शीर्षक पनि समावेश गरिएका छन् । तर ती चौध खण्डको बारेमा सुकरातको डायरी उपन्यासमा नै छोटो कथावस्तु आइसकेका छन् । यस उपन्यासभित्रका पात्रका भाषामा ती चौध वटा खण्ड चौध वटा उपन्यासिकाका रूपमा प्रस्तुत भएको महशुस हुन्छ ।

ती चौध खण्डले सजिएको ग्रामीण परिवेशले युक्त भएको र गुरूआमाले सिकाएका ज्ञान र सिद्धान्तका खुराकबाट उपन्यासको भोक मेटाउन खोज्ने अनन्तले नजन्माएको उपन्यासको कथावस्तुको सांकेतिक अपेक्षा पाठकलाई यहाँनेर अवश्य पर्नेछ ।

खण्ड चौँतीसमा सिर्जना त्यति सहज नहुने सृजनाका लागि निर्माण चाहिने म पात्रले बताएका छन् । नेपालका र विश्वका नारीस्रष्टाले भोगेका समस्याप्रति सङ्केत गर्दै आफै यो कृति रचना गरे भनी नेपाली नारी स्रष्टालाई भन्न लेखकलाई शरम लागेको छ । जुन नारी स्रष्टाप्रति लेखकले व्यक्त गरेको सम्मान हो । स्रष्टालाई सम्मान गर्न राजनीति र राजनीतिक दलले ध्यान दिनुपर्ने कुरा दर्शाउँदै म पात्रको स्रष्टाप्रति समर्पित विचार यस्तो छ; “एउटा निष्ठावान स्रष्टा सधैं देशको हुन्छ, तर ऊ राज्यको कहिल्यै हुँदैन ।” सुकरातले धेरै समय लगाएर अनन्तलाई आख्यान लेख्न सिकाउँदा पनि नीलिमाले दुई वर्ष लगाएर आख्यान लेख्न सिकाउँदा पनि अनन्त सफल भएको छैन । त्यसैले सिर्जना त्यति सहज कुरा होइन भन्ने अभिव्यक्ति आएका छन् । लेखकका प्रेरणापात्र, कृतिसम्पादनमा सहयोग पुऱ्याउने पब्लिकेशनका सदस्य, मित्रजन, आफन्तजन र प्रकाशक सबैलाई लेखकले सम्झिदै उनीहरूले दिएको सर-सल्लाह र सहयोगप्रति खुशी व्यक्त गरेका छन् । आफ्नी जीवनसँगिनी अञ्जनाप्रति महान् श्रद्धा व्यक्त गरेका छन् । छोरीहरू ऋचा र सेवाप्रति पनि खुशी व्यक्त गरेका छन् ! लेखककी जीवनसँगिनी अञ्जना भट्टराई- वस्तीका यस उपन्यासप्रतिको दृष्टिकोण राखिएका छन् । साथै आफूलाई गोविन्दराज भट्टराईले वैवाहिक बन्धनमा बाँधिएको तीसौँ वर्षको उपलक्ष्यमा यो कृति सुम्पिएकामा अञ्जनाले गोविन्दराजप्रति हार्दिक खुशी व्यक्त गरेकी छिन् । “ईश्वरले गोविन्दराजलाई ठूला-ठूला हुरी, बतास, आँधीले छुन, हल्लाउन नसक्ने दृढ इच्छाशक्ति र परिश्रमले नथाक्ने जाँगर तथा आँट दिएका छन् ” भनेकी छिन् ।

खण्ड पैंतीसमा ‘क’ देखि ‘च’ सम्मका छ वटा परिशिष्ट राखिएका छन् ।

परिशिष्ट ‘क’ मा यो देशमा लोकप्रियतलाई मृत्युको ठाने हुन्छ भन्ने शीर्षक राखी नोवेम्बर २००५ को विलिभर मा प्रकाशित विलियम ग्याँससँग नीलिमाले लिएको अन्तर्वार्ता प्रस्तुत गरिएको छ । अन्तर्वार्ता पढेर त्यस परिशिष्टको अभ्यास गरेपछि मात्र तिमीले उपन्यास लेख्न सक्नेछौ भनेर अनन्तलाई पुनः उपन्यास लेख्न आह्वान गरिएको छ ।

परिशिष्ट 'ख' मा अन्तिम तयारीको बेला शीर्षक राखी लेखकले आफ्नो उपन्यास लेखनमा परिवारको निरन्तरको सहयोगले यस्तो कृति नेपाली साहित्यलाई सुम्पिन पाएकामा आफूलाई धन्य ठानेका छन् । यस कृतिका लागि आफू ४ वर्ष निरन्तर लेखनमा खटेको र प्रकाशनपूर्व ४ महिना प्रकाशनमा निरन्तर समय दिएको लेखकको आफ्नै वास्तविक जीवनको कथा छ । आफ्नी जीवनसंगिनी अञ्जना, छोरीहरू, दाई, भाइ आदिप्रति आभार प्रकट गरिएको छ । आफ्नी धर्मपत्नीले आफूलाई तीसौं वर्षसम्म समय उपलब्ध गराइदिएको तर आफूले जीवनसंगिनीलाई समय र सहयोग उपलब्ध गराउन नसकेको, आफ्नो उपन्यास साथीभाई, विद्वत वर्ग तथा साहित्यानुरागी पाठकसँग प्रकाशन पूर्व देखाएका कुराको चर्चा छ । जसमा यस उपन्यासका बारेमा छ जना प्रस्तोता (कुमार, ज्ञानु, धर्मेन्द्र, एमपी, बलराम, टेकनारायण) ले राखेका धारणा समावेश गरिएको छ ।

परिशिष्ट 'ग' मा भर्चुअल भेटघाट शीर्षक राखी साइबरको संसारले आख्यानलेखनलाई सहयोग मिल्नेतर्फ संकेत गर्दै आफ्नी छोरी सेवासँग भएका मार्च २५ देखि अप्रिल १ सम्म लगातार आठ दिन भएका इमेलका कुराकानी तथा एस. एम. एस. समावेश छन् । ती कुराकानी अंग्रेजी भाषामा लेखिएका छन् ।

परिशिष्ट 'घ' मा रङ्गमञ्चमा रोदाँको विचारक शीर्षक राखिएको छ । पुनः रङ्गमञ्चको पर्दामा सुकरात, नीलिमा, अनन्त, पूर्णिमा र दर्शक जस्ता पात्र नाटक खेल्छन् । आख्यान एउटा नाटक जस्तै हो भन्ने आख्यानसम्बन्धी नयाँ शताब्दीका स्वतन्त्रता विचारहरू व्यक्त गरिएका छन् ।

परिशिष्ट 'ङ' मा सन्दर्भग्रन्थसूची शीर्षक राखी उनन्तीस वटा सन्दर्भग्रन्थ राखिएका छन् ।

परिशिष्ट 'च' मा विदाइका शब्द भन्ने शीर्षक राखी सुकरात, अनन्त, नीलिमा र पूर्णिमाका संवाद राखिएका छन् । स्वतन्त्रताका पक्षमा विभिन्न विचार, भावना व्यक्त गरिएका छन् । विभिन्न तवरले उपन्यास लेख्न सकिने विचारका साथ यो परिशिष्ट टुङ्गिएको छ ।

साङ्केतिक रूपमा नीलिमाको डायरी शीर्षकको अर्को उपन्यास, अनन्तले लेख्न चाहेको १४ खण्डसम्मको अर्को उपन्यासको माग गर्दै कथावस्तु टुङ्गिएको छ ।

कथावस्तुको आङ्गिक विकासका दृष्टिले आदि, मध्य र अन्त्यको ढाँचामा कथावस्तु आवद्ध भएको छ । आदि, मध्य र अन्त्यको दृष्टिले प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तुलाई निम्नबमोजिम विश्लेषण गरेर देखाउन सकिन्छः

(क) आदिभाग

अनन्तको अनुपस्थिति सर्वत्र सुसाएका बेला नीलिमालाई केही नसोधी सुकरात ग्रीसयात्रामा निस्किएका छन् । आफ्नो यात्राका क्रममा केही कुरा लेख्ने धोको सुकरातको रहेको छ । ग्रीसयात्रामा सुकरात निस्कन लाग्दा नीलिमालाई नसोधेकामा नीलिमा सुकरातप्रति रूष्ट हुन्छिन् । ग्रीसका बसाइमा अनन्त र नीलिमासँग भएका इमेलका कुराकानीमा अनन्तले आफू उपन्यास लेख्ने धोकोमा धेरै पहिलेदेखि रूमल्लिएको बताउँछ । अनन्तको उपन्यास लेख्ने प्यासलाई सुकरातले उपन्यासलेखनका लागि प्रेरित गरेका छन् । विश्वसाहित्य र नेपाली साहित्यका विभिन्न कृतिको उदाहरण दिँदै उपन्यासको प्राचीन मान्यतालाई सुकरातले स्पष्ट व्याख्या दिनु, तिनै मान्यतामा अडेर उपन्यास लेख्न प्रेरित गर्नु कथावस्तुको आदिभाग हो । अनन्तले पूर्णिमालाई प्रमुख पात्र बनाएर उपन्यास लेख्न खोज्छ । यो नै कथावस्तुको आदिभाग हो ।

(ख) मध्यभाग

आफ्ना गुरू (सुकरात)बाट उपन्यासलेखनका मान्यता र सिद्धान्त प्रशस्त पाएको शिष्य (अनन्त)ले पटक-पटक उपन्यास लेख्न खोज्नु अनन्तको उपन्यासलेख्ने तीव्र आकाङ्क्षा हो । 'सुकरातले सिकाएका नियम र सिद्धान्त पुराना भइसकेकाले नयाँ युगको नयाँ धरातलमा उभिएर उपन्यास लेख्नु आजको आवश्यकता हो' भन्ने नीलिमाका विचारबाट अनन्त प्रभावित हुन्छ । अब नीलिमाले अनन्तलाई नयाँ मान्यताबाट प्रेरित गराएर उपन्यास लेख्न सिकाउँछिन् । नारीको पक्षधर बनी उपन्यास लेख्न अनन्त पुनः उक्सिन्छ । त्यसैगरी नवीन मान्यतालाई उपन्यासमा भित्र्याउन पनि उक्सिन्छ । आफ्नै ग्रामीण परिवेशको रहनसहनमा रूमल्लिएर तिनै चित्र बिम्बलाई उपन्यासमा उतार्ने कोशिस गरेको अनन्त अचानक आफ्नो कल्पित उपन्यासकी प्रमुख पात्र पूर्णिमालाई हटाएर नीलिमालाई प्रमुख पात्रको भूमिकामा राख्न खोज्छ ।

पूर्णिमा भने आफ्नो पात्रतालाई अनन्तले हटाएको प्रति खिन्न र रूष्ट हुँदा पनि अनन्तप्रति प्रेमका भावनाहरू बाँड्दछिन् । नारीका पक्षमा बोल्दछिन् । विश्वमा पुरुषको

मात्र अधिकार छैन नारीको पनि पुरुषसरहको अधिकार छ भन्ने मान्यता राख्दछिन् । सुकरात भने उपन्यासलेखनका सिद्धान्त र मान्यता अनन्तलाई सिकाइरहन्छन् । अनन्त चाँहि उपन्यास लेख्न नसक्ने दोधारे मनस्थितिमा पुग्दछ । आफ्नो गाउँघरतिर फर्किएर ग्रामीण नफोकीय परिवेशका वरिपरि नवीन मान्यताका उपन्यासको तानामाना बुन्दछ । कथावस्तुको मध्यभाग यहीनेर मान्न सकिन्छ ।

(ग) अन्त्यभाग

विश्वसाहित्यका र नेपाली साहित्यका सुप्रसिद्ध कृति अध्ययन गरिसकेको अनन्त अन्त्यमा उपन्यास लेख्न नसक्ने अवस्थामा पुग्दछ र आखिर यो संसार नाटकजस्तो मात्र रहेको सम्झन्छ । नीलिमा, पूर्णिमा र सुकरात पनि नाटकका पात्रको भूमिकामा उपस्थित हुन्छन् । उपन्यासकारले यस उपन्यासका बारेमा पाएका सरसल्लाह साथीभाइ र शुभचिन्तकका यस उपन्यास सम्बन्धीका दृष्टिकोण समावेश छन् । नीलिमाले गरेको परिवर्तनप्रतिको चर्को स्वर आएको छ । संसारमा पुरुषहरू कैँचीको एउटा फक्लैटो जस्तो मात्र हुन् । उनीहरू अर्धवृत्त भै अपूर्ण छन् त्यसैले पुरुष सरह महिलालाई पनि अधिकार र सम्मान चाहिन्छ भन्ने दृष्टिकोण आएको छ । सुकरातले दिएका नियम र सिद्धान्तको पुनराविष्कार गरिएका प्रसङ्गहरू छन् । अनन्त र सुकरात नीलिमाका भनाईसँग र पूर्णिमाका विचारसँग एकाकार भएर नाटक मञ्चनमा समावेश भएका छन् । स्वतन्त्रताप्रतिको आह्वान गर्दै, नवीन मूल्य र मान्यताको शङ्खघोष गर्दै, युगीन चाहना र अपेक्षाको प्रयोगपरक रूपमा चर्चा गर्दै उपन्यासको कथावस्तु अन्त्यतिर पुगेको छ । यसलाई नै कथावस्तुको अन्त्यभाग मान्न सकिन्छ ।

४.३.३ सहभागी

सहभागीका दृष्टिले सुकरातको डायरी उपन्यासलाई हेर्दा कार्यभूमिका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण गरी हेर्न सकिन्छ । यस क्रममा यस उपन्यासमा सुकरात, अनन्त र नीलिमा प्रमुख पात्रको भूमिकामा छन् । सहायक पात्रका रूपमा पूर्णिमा छिन् । अन्य गौण पात्रहरूमा नफोकीय परिवेशका अनन्तका आमा, बा छन् । त्यसैगरी अन्य गौण पात्रहरूमा अञ्जना, कुमार, बलराम, सोफिया, गोपी, युवायुवती, दाजु, भाउजु, स्कूले विद्यार्थी, नेम्बाङ, सुम्निमा, पाउलो कोलो, प्लेटो, अरस्तु, डिमोक्रिटस, देवता, मानव, चिन्तक, हेलेन, डिकार्टे, ह्युम, लक, किर्केगाड, कान्ट, डार्विन, मार्क्स, फ्राइड, सोक्रेटस,

ह्वेनसाड, फाहियान, शङ्कराचार्य, चङ्गेज खाँ, अशोक, राहुल, जहाजका सयौं यात्री, निर्मल तुलाधर, गोर्खाली सेनाका परिवारजन, जगत नवोदित, परिचारकहरू, सोफी, सार्त्र, जोआन, डिकार्टे, स्पिनोजा, पाइलट, लुमिनिता, कविशिरोमणि, हकिङ्ग, रविन कुक, बेलब्वाइ, अतिथि, अतिथेय १२ जना, पहाडका दुःखीहरू, मालिक, बेयरा, मेथ्यु आर्नोल्ड, मान्छेहरू, सुभद्रा पितापुर्खा, हेलेनिका, मानिस, मोटी बूढी, हेमसिड, गोरा गोरेनी, आसाड सर, रोदन सर, इसप, पाइथागोरस, एपिक्चुरस, एरिस्टार्कस, क्यानन, मेलिसस, भूमिराज, धर्मेन्द्र, कुन्ती, कर्ण, इयागो, ओलिभर, सिरजर, पारूहाड, सुम्निमा, नाम्मासी, केम्मासी, हजुरबा, सुयोगवीर, सकम्बरी, सोमदत्त, सुतार कान्छो, ठूलेहरू, बाजे, बज्यै, बुद्ध, जिसस, गान्धी, जोन लेलन, टोल्सटोइ, स्टन्डाल, केटाकेटी, म, चेतचन्द्र, मणिराम, गोपाल, शङ्कर, शरतचन्द्र, रविन्द्रनाथ, टमस पिन्चन, हारूकी मुराकामी, बब डायलन, ज्याफी राइडर, कविहरू, उपन्यासकारहरू, निबन्धकारहरू, समालोचकहरू, नाटककारहरू, भ्लदिमिर नवकोभ, चार्ल्स किम्बोट, बालक, बहिनी, रूखा बाबु, बिरामी आमा, माया एन्जेलु, निग्रो यात्रीहरू फ्रान्सेली युवती, बूढो चिनियाँ, चन्द्रा, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, भ्रमक घिमिरे, प्राध्यापक, वेदान्ती पात्र, जनता, वेन्जु शेर्मा, पुलिस, विष्णु विभु, सञ्जीव उप्रेती, निर्दोष मानिस, विश्वका नारीहरू, लोलिता, हर्नर, लाखौं युवती, कालीकेटी, जेके रौलीड, आयन प्याड, केइट सोप्यान, जर्ज स्ट्याण्ड, मिरसोल, मीतआमा, कान्छो, नाङ्गा केटाकेटी, मीतबा, तुले, बेघा काका, सर्दाम फिजाएर बसेकाहरू, खेतमा काम गर्ने मानिस, भारी बोक्ने, लिम्बूनी माइजू, सुवेदी काका, खरेलनी दिदी, उप्रेती भिनाजु, पोल सेजाँ । ब्राक, भ्यानग, शशी शाह, विक्रम श्रेष्ठ, तिब्बती, यहूदी, कम्ब्याड ड्रेसका नरनारी, इन्जिनियर, धाइआमा, मेरी शेली, हेनरी फिल्लिड, स्यामुअल जोन्सन, चार्ल्स डिकेन्स, डेनअल डिफो, जेन आस्टिन, इलोइ, मोर्लक्स फूपू, ठूला केटा, रउसेहरू, भार्तिवाले, राधिका, पार्वती, विद्या, पूर्णिमा, देविका, लोजिमा, रम्बी, रमेश, तिलक, रङ्गे, पुष्प सर, राई सर, माभीहरू, थारू, सतार, शेर्पा, राउटे, कुसुण्डा, विजुवा काका, फेदाड्वा, अकाल, ललिता, ललिताको भाइ, बूढो, पौलो कोएलो, हार्पर ली, जेम्स ज्वाएस, भर्जिनियाँ उल्फ, टोमस हार्डी, समरसेट मम, लैनसिंह वाङ्गदेल, ठूलीआमा, नन्दु, मेरिना, प्रणय, बमे गोबर्धन, रूबिन, मृगकेशर, विन्टरसन, गोजिकट्टा, बाटो ढुकुवा, हरिबहादुर, महात्मा गान्धी आदि रहेका छन् ।

उल्लेखित पात्रहरू प्रमुख पात्रहरू र गौण पात्रहरू उत्तरआधुनिकतावादी विनिर्माणवादी संरचनामा संरचित छन् । एउटै पात्रले विभिन्न परिवेशमा विभिन्न रूपमा प्रस्तुत भई उभिएका छन् । यी पात्रका अलवा विश्वविख्यात कृतिका केही लेखक, समालोचक केही नेपाली साहित्यका, लेखक, समालोचक विश्वसाहित्यका तिनै कृतिभिन्नका पात्र, परिवेश, नेपाली साहित्यका तिनै कृतिभिन्नका पात्र, परिवेश, तिनै कृतिका तिनै पात्रले बोकेर आएका छन् । यी पात्रहरूले कथावस्तुलाई दोहोर्‍याउन सहयोग गरेका छन् । उपन्यासमा रोचकता, मार्मिकता, बौद्धिकता, ऐतिहासिकता झल्काउने कार्यमा सहयोग गरेका छन् ।

उल्लेखित पात्रहरूमध्ये यहाँ प्रमुख र सहायक पात्रको मात्रै चरित्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. सुकरात

पात्रहरूमध्ये यस उपन्यासको प्रमुख पात्र सुकरात हो । सुकरातले इतिहासका यथार्थतालाई विश्वसाहित्यका नामी कृतिका उदाहरण दिँदै विश्वसाहित्यको ऐतिहासिक यथार्थतालाई प्रष्ट्याउन खोजेको छ । त्यसैगरी नेपाली साहित्यका कृतिका उदाहरण दिँदै नेपाली साहित्यका ऐतिहासिक यथार्थतालाई प्रष्ट्याउन खोजेको छ । नारीस्रष्टा र नारीहरूका पीडा, वेदनालाई प्रयोगपरक रूपमा त्यही ऐतिहासिक यथार्थताको जगमा बसेर परिवर्तनकामी सोच र विचारहरू दिएको छ । विश्रुद्धखलित, विनिर्माणवादी उत्तरआधुनिक शैली अपनाई लेखकले उभ्याएको सुकरात पात्र अर्थहीनतामा अर्थको खोजी गर्ने अर्थभिन्नको अर्थ खोजी गर्ने, नारीवादी दर्शन र विचारबाट प्रभावित, पूर्वी पहाडदेखि यूरोप, अमेरिका, ग्रीस, इटाली, फ्रान्स, बेलायत आदि विश्वका विभिन्न मुलुकका भ्रमणमा विचरण गरेको परिवेश बोकेर हिड्ने पात्र हो । अनन्तलाई उपन्यास सिद्धान्त सिकाउने सुकरात अन्त्यमा नीलिमा पात्रका विचारसँग सहमत हुनाले ऊ यस उपन्यासको गतिशील पात्र हो ।

आफ्नो शिष्य अनन्तलाई उपन्यासलेखन र सिद्धान्तको ज्ञान दिन सुकरातले दैनिकी, मनोवाद, कविता, नाटक आदि साहित्यिक माध्यमबाट उपन्यासमा विधाभञ्जन गर्ने पात्र हो । यसका साथै विधामिश्रण गर्ने पात्र पनि हो । उच्च बौद्धिकताको प्रदर्शन गर्दै, दर्शन, इतिहास, चिन्तन, मनन, सृजना, साहित्य, कला, सभ्यता आदि कुरालाई उपन्यासमा

भिन्त्र्याउने सुकरात एक उच्च बौद्धिक पात्र हो । उपन्यासका परम्परित मान्यतालाई स्वीकार गर्दै पुनः परम्परित मान्यताको अस्वीकार गर्ने सुकरात स्तरीय नेपाली र अंग्रेजी भाषा प्रयोग गर्ने पात्र हो । सुकरात कहिले विश्वविख्यात कृतिका र नेपाली साहित्यका कृतिका कथाभिन्न पाठक उपदेशक बनेर देखा पर्दछ, कहिले नेपालको रमणीयतामा विचरण गर्दछ, कहिले शान्तिका पक्षमा बोल्छ, कहिले परिवर्तनका पक्षमा बोल्छ । कहिले सृजनाको उत्कृष्ट सर्जक बनेर सिर्जना सम्बन्धि परिभाषा आफै दिन्छ, कहिले खोज र अनुसन्धानमा लीन रहन्छ । विश्वका विभिन्न मुलुकका साहित्य र सृजनाका यथार्थपरक रूपमा खोजी गरी डायरी लेख्ने सुकरात इतिहासकै एक चिन्तक र स्रष्टा बनेर उभिएको छ ।

ऐतिहासिक यथार्थताको साहित्यिक धरातलमा साहित्य दर्शन इतिहास आदिको कथावस्तु च्याप्प समातेर हिँड्ने सुकरात एक ऐतिहासिक उत्तरआधुनिक नारीवादी पात्र हो । व्यापक कथावस्तुको व्यापक परिवेशमा, इतिहासभिन्नको इतिहास यसले खोजेको छ ।

२. नीलिमा

यस उपन्यासको अर्को प्रमुख पात्र नीलिमा हुन्, कथाको सुरुदेखि अन्त्यसम्म कथावस्तु डोहोच्याएर हिँड्ने नीलिमा एक परिवर्तनशील नारी पात्र हुन् । विश्वसाहित्यको सेरोफेरोमा विचरण गरी उत्तरआधुनिक उपन्यास लेखन अनन्तलाई प्रेरित गर्ने यी पात्र उत्तरआधुनिक चिन्तनलाई उपन्यासभरी छताछुल्ल बनाएर पोख्ने पात्र हुन् । सुकरातकी जीवनसँगिनी बनेर उपन्यासमा भूमिका निर्वाह गरेकी यिनी पनि विनिर्माणवादी उत्तरआधुनिक शैलीमा उपस्थापन गरेकी पात्र हुन् । विश्वसाहित्य र नेपाली साहित्यको ऐतिहासिक यथार्थतालाई देखाउने यिनी क्यानाडा यूरोप, कीर्तिपुर आदि ठाउँको परिवेश बोकेर हिँड्ने पात्र हुन् । उपन्यासको कथाभरी नै नारीवादी दृष्टिकोण, भावना, विचार साथै परिवर्तनको आह्वान यिनले गरेकी छिन् ।

उपन्यासमा समालोचक, विश्लेषक, स्रष्टा, पाठक आदि रूपमा उपस्थित भएकी नीलिमा उच्च बौद्धिक पात्र हुन् । विश्वजनीन नारीका जीवन, नारीस्रष्टाका स्थिति नेपाली नारीका यथार्थतालाई झल्काउने नीलिमा परिवर्तनको ठूलो पहाड बोकेर उर्लिएकी उत्तरआधुनिक युगकी नारीका रूपमा आएकी छिन् ।

नीलिमा विश्वसाहित्यका विभिन्न साहित्यिक कृतिको उदाहरणमार्फत् सुकरातका विचार र भावनालाई नयाँ आधुनिक युगका विचार र भावनासँग परिवर्तित गर्न खोज्ने, पात्र हुन् । अनन्तका उपन्यासमा प्रमुख भूमिकामा नारीलाई महत्त्व दिनुपर्छ, नारीका इच्छा माथि आश्रित भएर उपन्यास लेखिनुपर्छ, भन्ने विचार राख्ने पात्र हुन् । नेपाली साहित्य र अंग्रेजी साहित्यको राम्रो अध्ययन गरेकी यिनी एक समालोचक पनि हुन् । सुकरातका विचार भावनामा विमति राख्ने नीलिमा उत्तरआधुनिक मान्यतालाई प्रश्रय दिन उद्यत् पात्र हुन् । नारीको सम्मान नभएकाले नारीको सम्मान हुनुपर्ने विचार र धारणा राख्न आफ्नै पात्रतासम्म विक्रिमा राख्ने यी नीलिमा उपन्यासभरी नारीवादी विचार व्यक्त गर्ने पात्र हुन् ।

यिनी पनि ऐतिहासिक यथार्थवादी धरातलमा उभिएर उत्तरआधुनिक, विनिर्माणवादी, नारीवादी स्वर ओकल्ने पात्र हुन् ।

३. अनन्त

यस उपन्यासको अर्को प्रमुख पात्र हो अनन्त । अनन्त यस उपन्यासको विनिर्मित विश्रृङ्खलित शैलीमा अपनाइएको पात्र हो । सुकरातका पाइला उपन्यासमा सांङ्केतिक मृत्युवरण गरेको पात्र अनन्त आफ्ना गुरु (सुकरात) को आज्ञानुचारी शिष्य हो । गुरुले दिएका नियम र सिद्धान्तको आधारमा उपन्यास लेख्ने फेरि आफ्ना उपन्यासमा नीलिमाका सिद्धान्तद्वारा उपन्यासको प्लट, क्यारेक्टर, सेटिङ स्टाइल, थिम आदि तयार गर्ने अनन्तले पनि विश्वसाहित्यको इतिहासका र नेपाली साहित्यका इतिहासका विभिन्न कृति पढेको छ । जसबाट ऐतिहासिक यथार्थता झल्काउने पात्रका रूपमा यो पात्र आएको छ । नारीस्रष्टा र नारीको सम्मान गर्ने यो पात्र एक नारीवादी विचार र परिवर्तनको आह्वान गर्ने पात्र पनि हो । उपन्यासमा लेखककल्पित नफोकीय परिवेशको बयान गर्ने यो पात्र ग्रामीण धरातलको द्वन्द्वकालीन समयमा विस्थापित नन् प्लेसेज (स्थानरहितता) मा पुगेको पात्र हो । अनन्त पनि ऐतिहासिक साहित्यिक धरातलमा उडेर इतिहासको यथार्थतामा हिंडेको, नारीवादी दृष्टि बोकेको, परिवर्तनकामी नवीन विचारधारको उत्तरआधुनिक नारीवादी पात्र हो । नफोकीय ग्रामीण परिवेशमा आफ्ना घर-परिवार, इष्टमित्र, दाजु-भाइ, दिदी-बैनी, ग्रामीण रहनसहन, चालचलन, भेषभूषा, संस्कृति, धर्म आदिलाई विषयवस्तु बनाएर कहिले ऊ उपन्यास लेख्न खोज्छ । कहिले विश्वसाहित्यका कृति पढेर तिनै कृतिको अनुवाद गरी

सुकरात गुरूलाई पठाउँछ । कहिले नीलिमाले दिएका नियम र सिद्धान्तका आधारमा उपन्यास लेख्न खोज्छ, त कहिले सुकरात गुरूले सिकाएका नियम र सिद्धान्तमा आधारित भएर उपन्यास लेख्न खोज्छ । पुनः एक टूली उत्तरआधुनिक उपन्यास लेख्ने प्यास आफूमा रहेको बताउने उपन्यासका नियम र सिद्धान्तको भारी बोक्न नसकेर रिंगटा चलेर लड्न खोज्छ । यसरी ऐतिहासिक यथार्थवादी शैलीले अपनाइएको उपन्यासको पात्र अनन्तले कविता, उपन्यास, मनोवाद, नाटक आदिको भुलभुलैयामा मायिक यथार्थको खेल खेलेको छ । अनन्तकी बाल्यकालकी सखी पूर्णिमालाई उपन्यासमा प्रमुख पात्रको भूमिकामा राख्न चाहने अनन्तले पछि गएर नीलिमालाई प्रमुख पात्रको भूमिकामा राख्छ । पुनः नाटकको पात्रको रूपमा उभिएर नाटक मञ्चनमा सहभागी हुन्छ र यो संसार एक नाट्यशाला हो भन्ने भावनामा सरिक हुन्छ । प्रस्तुत उपन्यासले माग गरेका कथावस्तु र पात्रहरु अनन्त जगत्को विचित्रतामा अडिएका छन् । त्यसैले उपन्यासको अनन्त पात्र पनि त्यसै विचित्रताको चित्रण माग गर्ने पात्र हो ।

आफ्नो काल्पनिक उपन्यासमा हराएका बाको लाश खोजि गर्दा पनि फेला पार्न नसकेको अनन्त गाउँबाट हिँडेको र नन् प्लेसेजमा पुगेको छ, पछि सुकरातको सम्पर्कमा पनि आफू नन् प्लेसेजमा पुगेको छ । यसरी विश्रृङ्खलित विनिर्मित पद्धतिमा उपस्थापन गरिएको अनन्त पात्र एक ऐतिहासिक यथार्थताको लगाममा स्वतन्त्र भएर विराजमान भई हिँड्ने उपन्यासको कथ्यमा नारीवादी स्वर ओकल्ने एक ऐतिहासिक यथार्थवादी उत्तरआधुनिकतावादी, नारीवादी पात्र हो ।

४. पूर्णिमा

पूर्णिमा सुकरातको डायरी उपन्यासकी सहायक पात्र हो । सुकरातका शिष्य अनन्तकी बाल्यकालकी सखी पूर्णिमा अनन्तसँग बाल्यकालमा सँगै हास्ने, खेल्ने, रमाउने, विद्यालय जाने पात्र हो । काठमाडौंको कीर्तिपुरमा पढ्न पुगेकी उनी अनन्तलाई सारा जीवन सुम्पने पात्र हुन् । आफ्नै गाउँघरमा मादलका तालमा दशैं-तिहार, देउसी-भैलोमा छम्छमी कम्मर मर्काइ-मर्काइ नाच्ने पूर्णिमा अनन्तकी प्रेमिकाका रूपमा पनि उपस्थित छिन् । अनन्तले लेख्न चाहेको उपन्यासमा आफूलाई मुख्य पात्रको भूमिकाबाट हटाएपछि रूष्ट भएकी पूर्णिमा तैपनि अनन्तको मायामा हराइरहन्छिन् । अन्त्यमा पुनः नाटकीय

शैलीमा संसार नाटकको रङ्गशाला मात्र रहेछ भनी नाटक मञ्चनमा पात्रको भूमिका खेल्ने पूर्णिमा विनिर्माणवादी संरचनामा स्थापन गरिएकी पात्र हुन् । नारीको पक्षमा स्वतन्त्रताको वकालत गर्न उपस्थित भएकी पूर्णिमाले निर्बाध रूपमा नारीस्वर उथलपुथल बनाएकी छिन् । लेखककल्पित नफोकीय परिवेशकी पूर्णिमा नेपालका प्राकृतिक हराभरामा रमाएकी, नेपाली धर्म संस्कृतिको अनुचर जस्ती पात्र हुन् । उपन्यासमा छुस्स-छुस्स कथाको श्रृङ्खलामा देखापर्ने पूर्णिमा अनन्तको उपन्यासको कथावस्तुलाई निरन्तर अगाडि लैजाने पात्र हुन् ।

५. आमा

आमा यस उपन्यासकी गौण पात्र हुन् । नफोकीय गाउँकी यी आमा छोराछोरी लालनपालनमा व्यस्त छिन् । युद्ध र द्वन्द्वको बेला आफ्ना श्रीमान् खाना खाने बेलामा खाना नखाइकनै कम्ब्याड ड्रेसका मानिससँग डाँडाको उकालै-उकालो लागेपछि कहिल्यै नफर्किएकाले पतिवियोगको विक्षिप्त वेदनाले आहात भएकी छिन् । युद्ध र भयले त्रसित उनको मानसिकतामा केवल श्रीमान्को तस्वीर मात्र आइरहन्छ । आफ्ना छोराहरू अनन्त र अनन्तको भाइलाई बाबुको शव खोज्न लगाउने उनले डाँडा, खोलाछेउमा, लाँकुरीको फेदमा, जताततै जुनेली रातमा जमिनमुनिका शव खन्न लगाउँछिन् । कतैबाट आफ्नो श्रीमान्को शव फेला नपरेपछि श्रीमान्ले 'पानी !' भनेको सुन्छिन् । श्रीमान् घरैमा आएको सम्झिन्छिन् । यसरी मायिक यथार्थताको भुलभुलैयामा इतिहासका युद्धजनीन यथार्थतालाई खोतल्ने पात्र हुन्; आमा ।

हजारौं नारीका पीर, वेदनालाई दुःखद रूपमा प्रस्तुत गर्ने आमा हजारौं पीडित-शोषित नारीकी प्रतिनिधि पात्र पनि हुन् ।

६. बा

बा यस उपन्यासका अर्का गौण पात्र हुन् । युद्ध र द्वन्द्वका समयमा अपहरणमा परेका यिनको लाश र सास केही भेटिएको छैन । कहिले 'पानी !' भनेर आवाज दिन्छन् उनी । कहिले आफ्नो घरमा उही लुगा, स्टकोट र जुता लगाएर पस्छन् तलामाथि जान्छन् । यसरी अप्रत्यक्ष स्वरूप लिएर हिंड्ने अनन्तका कल्पित उपन्यासका नफोकीका बा हुन् । जो युद्धजनीन बातावरणमा उभ्याइएका लेखकका एक पात्र ।

७. अञ्जना

अञ्जना यस उपन्यासकी अर्की गौण पात्र हुन् । आफ्ना श्रीमान्ले यत्रो उपन्यास आफ्ना लागि सुम्पदिएकोमा आभार प्रकट गर्ने यिनको भूमिका उपन्यासमा भूवास्स आएको छ । तीसौं वर्षसम्म घरका कामधन्दा गरेर क्याम्पस पनि पढाउन भ्याउने उनी लेखकले सम्मान गरेकी पात्रका रूपमा लेखकको नारीवादी विचारलाई सहयोग पुऱ्याउनका लागि टेवा दिने पात्र हुन । जीवनको यथार्थ भोगाइलाई चित्रण गर्ने उनी वास्तविक रूपमा लेखककै जीवनसँगिनी पनि हुन् ।

८. कुमार

सुकरातको डायरी उपन्यास पढेपछि आफ्नो मन्तव्य दिने कुमार यस उपन्यासका गौण पात्र हुन् । एक समीक्षकका रूपमा आफ्नो मन्तव्य प्रस्तुत गरेका उनले लेखकलाई हार्दिक प्रशंसा गरेका छन् ।

९. बलराम

यस उपन्यासका बारेमा ६ जना प्रस्तोताका धारणा राख्ने मौखिक वक्ताका रूपमा आएका बलराम पनि यस उपन्यासका गौण पात्र हुन् ।

माथि उल्लेख भएका ९ जना पात्रहरूलाई मात्र यहाँ चरित्र प्रस्तुत गरिएको हो । अन्य गौण पात्रहरूलाई चरित्रका आधारमा प्रस्तु गरिएको छैन केवल तिनीहरूको नाम मात्र उल्लेख गरिएको छ ।

यसका अतिरिक्त अन्य मानवेत्तर पात्रहरू पनि उपन्यासमा उपस्थित छन् जसको भूमिका पनि गौण छ । उपन्यासमा कथावस्तुको परिवेशलाई रोचक बनाउने भूमिकामा मानवेत्तर पात्रहरू आएका छन् ।

केही मानवेत्तर पात्रहरू :-

माली गाई, दामे गोरु, काली भैँसी, घोर्ली बाख्रो, मुजूर, जरायो, चौरी, तिल्काने पाठो, चितुवा, फ्याउरो, काग, मुसो, बाँदर, उपियाँ, उडुस, भुसुल्करा, पुतली, फट्याङ्ग्रा, दुम्सी, लोथर्के, बाघ, भालु, पंक्षीहरू अजिङ्गर आदि ।

समग्रमा हेर्दा सुकरातको डायरी उपन्यासमा प्रत्यक्ष रूपमा केही न केही भूमिकामा आएका पात्र नै दुई सय चौवालीस पात्र हुन् भने २४० भन्दा बढी कृतिका लेखक र ती कृतिका पात्र पनि यस उपन्यासमा गौण पात्रका रूपमा आएका छन् । चौवीसभन्दा बढी मानवेत्तर पात्रको पनि यस उपन्यासमा प्रयोग भएको देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा यस उपन्यासमा प्रयोग भएका भिन्ना भिन्नै भूमिकाका भिन्नाभिन्नै पात्र र एउटै पात्र भिन्नाभिन्नै भूमिकामा पनि उपस्थित भएका छन् । पात्रका विशाल कथावस्तुको संसारलाई नियाल्न खोज्ने उपन्यास बनेको छ सुकरातको डायरी । जसमा २४४ भन्दा बढी यस कृतिका पात्रमा २४० कृतिका लेखक पनि पात्रकै रूपमा आउँदा ४८४ पात्र स्पष्ट देखिएका छन् । त्यसमा पनि ती कृतिभिन्नका प्रत्येक कृतिका एक न एक पात्रको उपस्थिति उपन्यासमा आएकाले एक-एक जना जोड्दा २४० जना पुनः थप्नुपर्ने हुन्छ । यसका आधारमा ४८४ मा २४० जोड्दा ७२४ हुन आउँछ । त्यसमा पनि मानवेत्तर २४ भन्दा बढी पात्र आएका छन् । २४ लाई आधार मान्दा ७२४ मा २४ थप्दा ७४८ भन्दा बढी पात्रको प्रयोग यस उपन्यासमा भएको देखिन्छ ।

म पात्रलाई ग्रीस लैजाने विमान र ग्रीसबाट एथेन्स लाने विमानलाई पनि गन्न भुल्न मिल्दैन । उनलाई ग्रीसका विभिन्न ठाउँबाट ओहोरदोहोर गराउने बस (रेल) लाई त भन्नु भुल्ने कुरै भएन । यो शोधपत्रमा ७४८ पात्र भन्दा बढी भनेर पात्रको संख्या उल्लेख गरिएको छ ।

४.३.४ परिवेश

सुकरातको डायरी उपन्यासको स्थान नेपालको लेखककल्पित पूर्वी पहाडी भू-भागको नफोक गाउँदेखि लिएर काठमाडौंको कीर्तिपुर आसपासको क्षेत्र, काठमाडौंको एयरपोर्ट र अन्य नेपालका विभिन्न ठाउँहरू रहेका छन् । जसमध्ये नफोक गाउँका नजिकैको कालीखोला, कावेली खोला, अँधेरी खोला रातमाते डाँडो, नाकेडाँडा निगुरोधारी, सिस्नुधारी, गाइचरन आदि ठाउँ मुख्य स्थानका रूपमा रहेका छन् । त्यसै गरी, पाथीभरा स्वयम्भू आदि धार्मिक स्थलका ठाउँ नफोकीय परिवेशका वरिपरिका स्थल रहेका छन् । नेपालका पूर्वी पहाडदेखि काठमाडौंका विश्वविद्यालय वरपरसम्मका ठाउँहरू मुख्य रूपमा

उपन्यासका कार्यस्थल रहेका छन् । फेवाताल, कन्काइ, रतुवा गङ्गाजी आदि स्थल पनि आएका छन् ।

नेपालदेखि बाहिर अन्तराष्ट्रिय ठाउँहरू पनि मुख्य स्थानका रूपमा उपन्यासमा आएका हुन् । जसमध्ये ग्रीस र एथेन्सका सभ्यता संस्कृति झल्काउने म पात्रले घुमेका यथार्थ ठाउँहरू मुख्य स्थानका रूपमा आएका छन् । ग्रीसका एजिन होटल, एजिन समुद्र, सेमस द्वीप, सेमस शहर आदि त्यस वरपरका स्थान पनि उपन्यासको कार्यस्थल हुन् । युरोप, दोहा, कतार, ओलिभको जङ्गल, कोरोनाशन गार्डेन, एजिन विश्वविद्यालय पनि उपन्यासका पात्रको कार्यस्थलका रूपमा आएका छन् । रोमानियाँ, रसिया, बुल्गेरिया, फ्रान्स, अमेरिका, बेलायत, रुस, फ्रेन्च, जापान, जेनेभा आदि अन्तराष्ट्रिय ठाउँ पनि कार्यस्थलका रूपमा रहेका छन् । भारतको दार्जिलिङदेखि युरोप अमेरिकासम्म नेपालको नफोकीय पूर्वी पहाडबाट काठमाडौंसम्मको विराट विचित्रतामा यो उपन्यासका पात्रको कार्यस्थल आएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा उल्लेखित कार्यस्थलमध्ये नेपालको पूर्वी पहाडको लेखककल्पित नफोक् र अन्तराष्ट्रिय ग्रीस नै मुख्य कार्यस्थलका रूपमा आएका छन् । काठमाडौंको कीर्तिपुरका वरपरका स्थल पनि मुख्य कार्यस्थल हुन् ।

काठमाडौंको कीर्तिपुरबाट ग्रीसको यात्रामा निस्किएका सुकरातले २३२४ दिनको ग्रीसको यात्रा गरेका छन् । काठमाडौं बस्दा दिनानुदिन डायरी लेख्ने सुकरात ग्रीस बस्दा पनि डायरी लेख्छन् । ग्रीस बस्दा काठमाडौंकी नीलिमासँग ईमेलमा कुराकानी भइरहन्छ । आफ्नो ईमेलमा एकदिन हराएको अनन्त आएपछि अनन्त पात्रका मनोजगत्मा सुटुक्क पसेर नेपालको नफोकीय स्थलका खोलानाला ग्रामीण जनजीवन आदिको अभिव्यक्ति अनन्त मार्फत् दिन्छन् । अनन्तले लेख्न चाहेको उपन्यासमा पनि नफोक्की बालसखी पूर्णिमासँग अनन्त हराउँछ । नफोक् गाउँको दृश्य-परिदृश्यलाई आफ्ना उपन्यासमा उताउँछ । उपन्यास लेख्न ताम्बिसने अनन्त विश्वसाहित्यको यात्रामा विचरण गरे पनि गाउँ घर र साथीभाइको सम्झनामा घरी-घरी नफोक् नै सम्झन्छ । उता सुकरात पनि अनन्तको नफोक् गाउँलाई पटक-पटक उपन्यासमा कार्यस्थलका रूपमा प्रस्तुत गरिरहन्छन् । ग्रीसयात्रामा गएका बेला अन्तराष्ट्रिय साहित्य दर्शन, इतिहास सभ्यता आदि कुरालाई

उतार्न खोज्ने सुकरातको कार्यभूमि नेपालदेखि लिएर विदेशका विभिन्न ठाउँको रहेको छ । यता नफोँक गाउँका अनन्तका आमा, बा, अन्य साथीभाइ पनि नफोँकीय परिवेशका कार्यस्थलमा कथावस्तुको तानामाना बन्दछन् त्यसैले सुकरातको डायरी उपन्यासको मुख्य स्थान भनेको नेपालको नफोँक, कीर्तिपुर र विदेशको ग्रीस रहेको छ ।

समयका हिसाबले हेर्ने हो भने सुकरातको डायरी उपन्यास आदिम मानवीय सभ्यतादेखि वर्तमानसम्मको सेरोफेरोमा विचरण गरिएको एक्काइसौँ शताब्दीसम्म रहेको छ । भविष्यको समयलाई पनि यस उपन्यासले ओगट्ने कोशिस भने नगरेको छैन । प्राचीनकालका अस्तुदेखि आधुनिक कालका फ्रायडसम्म शङ्कराचार्यदेखि मार्क्ससम्मको समयलाई उन्न खोजिएको छ । ऐतिहासिक यथार्थताको जग बोकेर घर निर्माण गर्न खोजिएको सुकरातको डायरी उपन्यासमा विश्वासाहित्यको इतिहास, कला, दर्शन, चिन्तन आदि कुरालाई समेट्दै सभ्यता संस्कृति पनि समावेश गर्न खोजिएको छ । ती इतिहासका दार्शनिक, चिन्तक, स्रष्टा र तिनका समयलाई मुख्यतः सुकरातका माध्यमबाट प्रष्ट्याउन खोजिएको छ ।

परिवेशको अर्को पक्ष वातावरण पनि हो । वातावरणका दृष्टिले सुकरातको डायरी उपन्यासमा शान्त, क्लान्त, भयभीत, सुन्दर, मनोरम, ग्रामीण, शहरीया, अविकसित विकासोन्मुख, विकसित गाउँ-शहर, देश-विदेश, धर्म-संस्कार, सिद्धान्त, दर्शन, इतिहास, कला, सभ्यता संस्कृति आदि पक्षलाई सुहाउने वातावरणको सृजना गरिएको छ । अनन्त युद्धको पीडाबाट गाउँ छोडेर भाग्नु, नन्प्लेसेजमा पुग्नु, अनन्तकी आमा युद्धपीडित हुनु, अनन्तको बाबु मर्नु भनेका अशान्त, क्लान्त युद्धजनीन वातावरणका उपज हुन् । सुकरातले निरन्तर रुपमा अनन्तलाई उपन्यासलेखन र मान्यता कति पनि विचलित नभईकन सिकाउनु, विश्वका विभिन्न मुलुकका विभिन्न ठाउँका विभिन्न खालका परिवेश झल्काउनु शान्त वातावरणको प्रयोग हो ।

नीलिमाले परिवर्तनको पहाड बोक्न खोज्नु, पूर्णिमाले पनि अनन्तको लतलाई परिवर्तन गर्न खोज्नु, अनन्त पनि नयाँ विचार र समयको मागसँगै हिँड्न खोज्नु र सुकरातले पनि नारीका यावत् पक्षलाई बुलंद रुपमा आवाज उठाउन खोज्नु यो उपन्यासको साहसिक कदममा अगाडि बढेको परिवर्तनकामी वातावरणको सुन्दर प्रयोजन

हो । विभिन्न तवरले विश्वको परिवेशलाई प्राकृतिकताको यथार्थभिन्न रुमल्लिएर वैज्ञानिकताको विराट् विश्वलाई नियाल्न खोजिएको सुकरातको डायरी उपन्यासको परिवेश विश्वव्यापीकरण भएर छुटाछुल्ल रूपमा फैलिएको छ ।

यसरी यस उपन्यासको परिवेश शान्त, युद्धजनीन, ऐतिहासिक, सुन्दर, मनोरम, भाव प्रवाहमय, व्यापक भूगोलमा सुशोभित, प्रेम-युद्ध, सुन्दर-असुन्दर, शान्त-अशान्त रूपमा आएपनि मुख्य परिवेश चाँहि विश्वव्यापी रूपमा शान्तमय परिवर्तनमय छ । उपन्यासमा सुकरातले परम्परावादी रूपमा उपन्यासको एक तत्व सेटिड (समय, स्थान) लाई वर्णन गरेका छन् र नीलिमा चाँहि आधुनिक उत्तरआधुनिक मान्यताको सेटिडलाई चर्चा गर्छिन् अनन्त पनि उनीहरूको आज्ञाकारी अनुचर बनी सोही रूपमा प्रस्तुत हुन्छ । सेटिडको व्यापकतालाई विश्वसाहित्य र नेपाली साहित्यको सेटिडभिन्नै स्थापना गर्न खोजिएकाले उपन्यासमा वर्णित अन्य साहित्यिक कृतिको सेटिड (परिवेश)को सांकेतिक प्रदर्शन गरिएको छ भन्ने प्रतीत हुन्छ ।

४.३.५ उद्देश्य

आदर्शवाद, यथार्थवाद, मानवतावाद, प्रगतिवाद, प्रयोगवाद, विज्ञान, वैज्ञानिक, दर्शन, इतिहास, साहित्य, कला, सभ्यता प्राकृतिकता आदिका बीचमा ऐतिहासिक यथार्थताको साहित्यिक धरातलमा उभिएर उत्तरआधुनिकताको पराकाष्ठाई स्रष्टा -द्रष्टा, पाठक-प्रेमीका समीपमा विनिर्माणवादी नारीवादी स्वर आत्मसात गरी रचना गरिएको सुकरातको डायरी उपन्यासमा विश्वसाहित्य र नेपाली साहित्यका कृति र स्रष्टाका समीपमा रही तिनै कुरालाई वृत्तचित्रीय रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ । विश्वसाहित्यको अग्लो प्रकाशमान् पर्वतलाई नेपाली साहित्यमा भित्र्याउनु, नेपाली साहित्यको आख्यानकृतिका रूपमा सुकरातको डायरी उपन्यासलाई विश्वसाहित्यका बगैँचामा सुगन्धित बास्नाका साथमा पुऱ्याउनु, समयानुकुलका विचार र मान्यतालाई जोडदार रूपमा बुलंद आवाजका साथ विश्वव्यापीकरण गर्नु प्रस्तुत उपन्यासको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

विश्वविख्यात कृति र स्रष्टाको उपन्यासमा यथार्थपरक रूपमा वर्णन गरिनुले साहित्यको क्षेत्रको व्यापकता हुन्छ त्यसैले साहित्य र सिर्जना अनादि कालसम्म रहिरहने

तत्व हो भन्ने कुरालाई अनन्त, नीलिमा र सुकरातले बोल्दछन् । यस्तो समयको व्यापकतामा नेपाली साहित्यले पनि इतिहासको कालखण्डमा अमर नाम कमाउन सक्ने उद्देश्य प्रस्तुत उपन्यासले राखेको छ ।

मानिस समयको अनुचर हो: इतिहास हाम्रो पथप्रदर्शक हो ; विज्ञान हाम्रो उपज हो ; भन्ने महान् विचार सुकरातले दिएका छन् यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने इतिहासको शिष्य बनेर चलन सकेमा ठूला-ठूला सफलता हात पछिन् भन्ने अर्को उद्देश्य यस उपन्यासको रहेको छ ।

समय कहिल्यै नबदलिएको तर समयका माग, इच्छा-चाहना भिन्ना-भिन्नै रहेकाले समयानुकूल हुन सबै मानिसले परिवर्तन र विकासतर्फ ध्यान दिनुपर्छ भन्ने विचार सुकरात र नीलिमाबाट व्यक्तिएका छन् । त्यसैले नवीन इतिहासका परिवर्तित युगीन अपेक्षाको व्यापक उद्देश्यको माग गरिएको कृति हो; **सुकरातको डायरी** ।

जसरी आकाशमा उड्ने यायावर पक्षी स्वतन्त्र छ, त्यसैगरी नारी र पुरुष दुवै स्वतन्त्र हुनुपर्छ स्वतन्त्रता नै मानिसको प्राणवायु हो । नीलिमाले स्वतन्त्रताका पक्षमा खुलेर वकालत गरेकी छिन् र पूर्णिमाले पनि स्वतन्त्रताका पक्षमा धेरै आवाज उठाएकी छिन् । त्यसैले नारी र पुरुष एकै कैँचीका दुई फक्लैँटा जस्तै समान रूपमा जीवन भोगाइका यावत् पक्षमा सरिक हुनुपर्ने धारणा व्यक्त गरिएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासको अर्को उद्देश्य स्वतन्त्रता र समानताको लागि संसारका सबै नारी, पुरुष र नेपालका सबै नारी पुरुषलाई पनि आव्हान गर्नु हो ।

आफ्ना देशका रीतिरिवाज चालचलन धर्म-संस्कृति ग्रामीण जीवन, प्राकृतिक छटा र सुन्दरताको अनुपम स्थल नफोकको परिवेशलाई विश्वको ऐनामा साहित्यमार्फत सुकरातले र अनन्तले देखाउन खोज्नु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको प्रष्ट छ ।

पिँजडाभिन्नको सुँगा चरी पनि आफ्ना विवशता र पीडा बोकेर बाँच्छ । बाहिर उड्ने इच्छा हुँदा-हुँदै दमित भएर पखेटा फट-फटाए भैं मानिसलाई पनि कुनै नियम र परिधिमा मात्र सीमित गराइयो भने उसले पनि बाहिरी आकाश देख्न नपाउने भाव बोकेको उपन्यास स्वतन्त्रताको पूजारी भैं मानवीय स्वतन्त्रताको पक्षधर बन्ने उद्देश्यद्वारा प्रेरित रहेको छ ।

साहित्यका नवीन मान्यतालाई स्थापित गर्ने उद्देश्यले यस उपन्यासमा साहित्यको दर्शन, इतिहास र मान्यताको विशाल राज्यमा फराकिलो दृष्टिले सुकरात, अनन्त र नीलिमाले उपन्यासमा छलफल, अन्तर्वार्ता, गीत, कविता, नाटक, निबन्ध आदिका माध्यमबाट प्रष्ट्याउने वैज्ञानिक प्रयास गरेका छन् । यो उपन्यास साहित्यका मान्यतै मान्यता बोकेको उपन्यासका रूपमा उभ्याउने उद्देश्य बोकेको उपन्यास हो ।

प्रस्तुत उपन्यासले साना कुवा र खोल्सा-खोल्सीबाट विशाल यात्रा प्रारम्भ गरी ग्रीसको एजिअन समुद्रसम्म, कीटपतङ्गदेखि अजिङगरसम्म, हिमाल-पहाड र मैदानदेखि विश्वको व्यापकतालाई समेट्ने उद्देश्य राखेको छ ।

सुकरातको डायरी उपन्यास ज्ञानरूपी पारदर्शी चश्मा लगाएर विश्वको आख्यान श्रृङ्खलामा चिप्ली खेल्दै पहाड-पर्वत, खोला-नाला, दुःख-सुख, गाउँ-शहर आदि ठाउँबाट समयान्तरसम्म पनि नकुहिने जडिबुटी उपहार सुम्पने उद्देश्यले प्रेरित देखिन्छ । नारीशक्तिका अगाडि सृष्टिको रहस्य पनि ओभेलमा पर्नसक्ने तर्फ लक्षित विचारलाई मिथकीय पात्रको गर्भभित्र नारीरहस्यको रहस्योद्घाटन गर्न खोजिएकाले नारी स्वतन्त्रताको उद्देश्य लिएर उभिएको एक दह्रो उपन्यास बन्ने यसको उद्देश्य रहेको छ ।

४.३.६ दृष्टिविन्दु

यस उपन्यासका सम्पूर्ण कथानकको कथयिता स्वयम् लेखक हुन् । उनी उपन्यासभन्दा बाहिर बसेर दृष्य एवम् मानसिक जगतको विराटतामा विराजमान् भई विचरण गरिहेका देखिन्छन् । सबै पात्रका मनोभावना विचार, चाहना आदि कुरा उही रूपमा थाहा पाएभैं गरी प्रत्येक घटनालाई आफै टिप्पणी तथा विश्लेषण गर्ने भएकाले तृतीय पुरुष बाह्य अन्तर्गतको सर्वज्ञ (सर्वदर्शी) दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासका माध्यमबाट विश्वको ऐतिहासिक साहित्यिक यात्रालाई विशाल विमानबाट नेपाली साहित्यमा सकुशल अवतरण गर्ने, नेपाली साहित्यको स्वाद त्यहाँसम्म पुऱ्याउने, साहित्यिक मान्यता र सिद्धान्तलाई नवीन युगीन अपेक्षाका सामुमा उतार्ने, नारीस्वर र नारी स्रष्टाको सम्मान गर्नुपर्ने कुराको सफल र प्रभावकारी रूपमा चित्रण गर्नु नै यस उपन्यासको मूल कथ्य रहेको छ ।

४.३.७ भाषाशैलीय विन्यास

भाषाशैलीय विन्यास भनेको भाषा र शैलीको रखाइ एवम् प्रस्तुति हो । सुकरातको डायरी उपन्यासको भाषा शैलीय विन्यासलाई केलाउँदा उपन्यासको भाषा जटिल, उच्च-बौद्धिकताको रमरम र सरल तथा सपाट रूपमा प्रयोग भएको छ । सुकरात, र नीलिमाको भाषामा उच्च बौद्धिकताको रमरम पाइन्छ । अनन्त र पूर्णिमा पनि उच्च-बौद्धिक र सरल दुवै भाषाको प्रयोग गर्छन् । नफोकीय ग्रामीण परिवेशकी आमाको भाषा मार्मिक र हृदयस्पर्शी सरल रूपमा प्रस्तुत भएको छ । अनन्तले प्रयोग गरेको नफोकीय ग्रामीण भाषामा पनि सरलता, सरसता र सुबोधता पाइन्छ । यसैगरी उपन्यासका सम्बन्धमा आफ्ना भनाइ राख्ने अञ्जना, कुमार र बलरामको भाषामा समालोचकीय बौद्धिकताका साथै सरलता र सुबोधता पनि छ । त्यसैले प्रस्तुत उपन्यासको भाषा सामान्य पाठकका लागि जटिल बन्न गएको छ । यसरी जटिल र सरल भाषाको सम्मिश्रण पाइनु प्रस्तुत उपन्यासको महत्वपूर्ण भाषिक विशेषता हो ।

शैलीका दृष्टिले सुकरातको डायरी उपन्यासमा डायरी शैली, मनोवादात्मक शैली, कवितात्मक शैली, नाटकीय शैली उपदेशात्मक शैली आदि नै प्रमुख शैलीका रूपमा आएका छन् । यसरी हेर्दा सुकरातको डायरी उपन्यास विभिन्न विधाका शैलीको सम्मिश्रणबाट सृजित उपन्यासका रूपमा पाउन सकिन्छ । भाषा विचारको आभूषण हो त्यही विचारको आभूषणलाई भाषा प्रयोगमा व्यक्त गरी उच्च बौद्धिकताको प्रदर्शन गरिएको प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासका पात्र र कथाले मागे बमोजिमको भाषा झल्काउने सफल प्रयास गरिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा विभिन्न ठाउँमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक शब्दहरू प्रयोग गरिएको छ । चलनचल्तीमा रहेका यस्ता तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोगले उपन्यासको भाषिक उच्चताको समुच्चय प्राप्त गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा अगुल्टो, छाँगो, ठुटे सुरुवाल, खोल्सी, चुला, सईल्लानी, धुसा, थोप्लाथोप्ली, थकथके, थुम्की, दम्स्याइलो, थर, जस्ता भर्रा नेपाली शब्दको प्रयोग भएको छ । त्यसैगरी नै, यद्यपि, र, भैँ जस्ता संयोजक प्रयोग भएका छन् । नि, त, ता, जस्ता निपात प्रयोग भएका छन् । कैयौँ, दशकौँ, पचासौँ, सयौँ, करोडौँ अरबौँ जस्ता संख्याबोधक विशेषणको प्रयोग पनि पाइन्छ ।

अहा! जस्ता विषयमयादिबोधक शब्द पनि प्रयोग भएका छन् । छप्लाङ्ग, खुसुक्क, जुरुक्क, भुरुप्प, डगडगी, हुनुमुनु जस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले उपन्यासमा रोचकता थपेका छन् । ड्याम-ड्याम, रमरम, टड-टड, छप्ल्याड-छप्ल्याड, छिकेमिके, टाटेपाटे, हुईया-हुईयाँ, तिरमिर-तिरमिर जस्ता पूर्ण द्वित्व र आंशिक द्वित्वको प्रयोगले उपन्यासलाई बोधगम्यतामा बल पुऱ्याएका छन् । “अरुलाई पर्दा वेदान्त आफूलाई मरणान्त” भन्ने नेपाली उखानको प्रयोगले उपन्यासलाई व्यङ्ग्यात्मकता थपेको छ । इन्टरनेट, रोबोट, कम्प्युटर, ट्रयाजेक्टरी, इमेल, च्याटर, स्याटेलाइट, प्रकाशपिण्ड, मोबाइल, आइफोन, भिडियो, स्काइप ... जस्ता प्राविधिक शब्दले उपन्यासमा विज्ञानको उन्नति र प्रगतिको बयान गर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । उपन्यासमा प्यासिफिस्ट (शान्तिकामी), सिलुएट (पार्श्वचित्र) आर्किटाइपल (आद्यनायक) इक्विभ्यालेन्ट इफेक्ट (समतुल्यताको प्रभाव) डायामेटरिक (आप्रवासी), क्रिटिक (समालोचक), हेडोनिजम (सुखवाद) क्रोनोलोजी (कलानुक्रम), कोहरेन्स (सुसङ्गति), पोर्नोग्राफिक (यौनिक), अल्टर- इगो (अन्तरङ्गी), फिक्शनल फिक्शन राइटर (काल्पनिक आख्यान स्रष्टा), म्याजिकल रियालिजम (मायिक यथार्थवाद), भर्चुअल रियालिटी (परोक्ष यथार्थता), हाइपर रियालिटी (अति यथार्थता), म्याजिकल रियालिटी (मायिक यथार्थता) इफ्युजन (भ्रम), कमेन्ट्री (टिप्पणी) ट्रिलजी (आख्यानत्रय), रिमेक (पुनराविष्कार), हाइबर्नेसन (शीत निक्रियता), राइटिङ करियर (लेखकीय जिन्दगी), थ्योरापिटिक रोल (चिकित्सकीय भूमिका) जस्ता अङ्ग्रेजी शब्दको उत्तरआधुनिक साहित्यको व्याख्या विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याउनुका साथै भाषिक जटिलताका विशेषताले भरिपूर्ण उपन्यासका श्रेणीको उच्च बौद्धिक उपन्यास भन्न थप बल पुगेको छ । विश्व विख्यात व्यक्तिका सु-प्रसिद्ध केही भनाइहरु उपन्यासमा समावेश हुनु, विश्वसाहित्यका विभिन्न कालखण्डका कृतिका नाम र अनुवादका कलाले सुशोभित हुनु, नेपाली भाषाका साथै अङ्ग्रेजी भाषाको उच्च प्रदर्शन गर्नु यस उपन्यासको अर्को भाषाशैलीय विन्यासको महत्वपूर्ण पहिचान रहेको छ ।

नेपाली लोकगीतका छोइछिटाले उपन्यासलाई रोचक बनाएका छन् । उपन्यासका पात्रका परिवेश अनुकुलको मध्यम, उत्तम र उच्चतम, भाषा प्रयोगले कथावस्तुको मागलाई साकार रूप दिएका छन् । प्राकृतिकताको हराभराभिन्न रमाउने पात्रहरुले प्रयोग गरेका विभिन्न विम्ब र प्रतीकले उपन्यासलाई थप मनोरम बनाएका छन् । उपन्यासमा

आलङ्कारिकताका दृष्टिले अनुप्रासका आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रास भेदहरु, यमक, रूपक आदि अलङ्कार र रूपक, उपमा उत्प्रेक्षा आदि अर्थालङ्कारको संयोजन पनि भट्टराईले प्रशस्त प्रयोग गरेका छन् ।

व्याकरणिक कोटिका दृष्टिले लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, अर्थ वाच्य आदिको सुनियोजित एवम् सुसंगठित दखलताका साथ उच्च व्याकरणिक भाषाको स्तरीय मानक स्थापना गरिएको छ । यस आधारमा भट्टराई एक सशक्त उच्च-बौद्धिक भाषाका प्रयोक्ताका विशेषताले सुशोभित बनेका छन् । अल्पविराम (,), अर्धविराम (;), कोष्ठक चिन्ह (()), संयोजक (-), उद्धरण चिन्ह (“ ”) उद्गार चिन्ह (!) विसर्ग (:), प्रश्नवाचक चिन्ह (?), पूर्णविराम चिन्ह (।), निर्देशन चिन्ह (:), फुलस्टप (.) जस्ता चिन्ह नेपाली र अंग्रेजी भाषामा प्रयोग गरिनु पनि भाषिक विन्यासको प्रस्तुत उपन्यासको सफलता रहेको छ । कतै कतै क्रियारहित वाक्याको पनि प्रयोग भएको यस उपन्यासमा १ देखि ३२६ सम्मका गणितीय अंक क्रमशः पाइन्छन् भने २.५०, ५.०, १ जस्ता अन्य गणितीय अङ्क पनि समावेश छन् ।

माथि उल्लेखित भाषिक विन्यासका दृष्टिले सुकरातको डायरी उपन्यास सरल, मध्यम, उच्च भाषाको उच्च बौद्धिक भाषिक प्रयोग भएको उपन्यासका रूपमा चिनिएको छ । यस आधारमा गोविन्दराज भट्टराई एक उच्च बौद्धिक उपन्यासकारका रूपमा स्थापित भएका छन् ।

४.४ सुकरातको डायरी उपन्यासको प्रमुख पहिचान

(क) सुकरातको डायरी उपन्यासमा समावेश गरिएका विश्वसाहित्यका केही कृतिको नाम:

क्र.सं.	कृतिको नाम	विधा	कृतिकारको नाम
१	अ ब्रिफ हिस्ट्री अफ् टाइम	-	स्टिभन हकिङ्ग
२	सोफिज वर्ल्ड	आख्यान	जोस्टेन गार्डर
३	डभर बीच	कविता	मेथ्यु आर्नोल्ड
४	ओल्ड म्यान एण्ड द सी	उपन्यास	हेमिङ्वे
५	एनिमल फार्म	उपन्यास	जर्ज अर्वेल
६	द स्ट्रेन्जर	उपन्यास	अल्बेयर कामु

७	द स्ट्रेन्ज फेस अक् डाक्टर ज्याकल एण्ड मिस्टर हाइड	उपन्यास	रोबर्ट लुइ स्टिभेन्सन
८	डेइजी मिलर	उपन्यास	हेनरी जेम्स
९	रिमेम्ब्रन्स अक् थिङ्गज पास्ट	उपन्यास	मार्सेल प्राउस्ट
१०	वार एण्ड पीस	उपन्यास	लिओ टोल्सटोइ
११	द अवेकनिड	उपन्यास	केइट शोत्यान
१२	द रेड एण्ड द ब्ल्याक	उपन्यास	स्टन्डाल
१३	अन द रोड	उपन्यास	ज्याक केरूआ
१४	द धर्म बम्स्	उपन्यास	ज्याक केरूआ
१५	पेल फायर	उपन्यास	भ्यादिमिर नवकोभ
१६	चाइल्डहुड	उपन्यास	लिओ टोल्सटोइ
१७	ब्वाइहुड	उपन्यास	लिओ टोल्सटोइ
१८	युथ	उपन्यास	लिओ टोल्सटोइ
१९	सन्स एण्ड लभर्स	उपन्यास	डि.एच. लरेन्स
२०	आइ नो ह्वाइ द केज्ड वर्ड सिड्स	उपन्यास	माया एन्जेलु
२१	द लभर	उपन्यास	मार्गरिट डुरास
२२	द सी वाल	उपन्यास	मार्गरिट डुरास
२३	इडेन सिनेमा	उपन्यास	मार्गरिट डुरास
२४	द नर्थ चाइना लभर	उपन्यास	मार्गरिट डुरास
२५	द बेल जार	आख्यान	सिल्भिया प्लाथ
२६	ग्रेट एक्सपेक्शन्ज्	आख्यान	चाल्ज डिकेन्ज
२७	अब् ह्युमेन बोन्डेज	आख्यान	समसेंट मम
२८	अ फेरवेल टु आम्ज	आख्यान	अर्नेस्ट हेमिड्वे
२९	अ डेथ इन द फ्यामिली	आख्यान	जेम्ज वाल्डविन
३०	स्नो कन्ट्री	आख्यान	यासुनारी कावावाता

३१	थाउजेन्ड क्रेन्ज	आख्यान	यासुनारी कावावाता
३२	द साउन्ड अक् द माउन्टेन	आख्यान	यासुनारी कावावाता
३३	लोलिता	आख्यान	भ्यादिमिर नबकोभ
३४	टेस अक् दि डरबरविल	आख्यान	टोमस हार्डी
३५	डिस्प्रेस	आख्यान	कोत्सी
३६	मर्सी	आख्यान	टोनी मोरिसन
३७	द पियानो टिचर	आख्यान	एल्फ्रिड जेनिलेक
३८	एलजी रिटन इन अ कन्टी चर्चयार्ड	आख्यान	टमस ग्रे
३९	माइ फ्यामिली एण्ड अदर एनिमल्स	उपन्यास	जेरल्ड डरेल
४०	इम्याजिनरी होमल्याण्ड	-	रूस्डी
४१	द रेन्बो	आख्यान	डी एच लरेन्स
४२	बर्डस्	आख्यान	जेरल्ड डरेल
४३	बीस्टस्	आख्यान	जेरल्ड डरेल
४४	एण्ड रिलेटिभ्स	आख्यान	जेरल्ड डरेल
४५	द गार्डेन अक् द गड्स	आख्यान	जेरल्ड डरेल
४६	डन किहोती	उपन्यास	सर्भान्टिस
४७	टु द लाइटहाउस	उपन्यास	भर्जिनियाँ उल्फ
४८	ब्रेभ न्यू वर्ल्ड	उपन्यास	एल्डौस हक्स्ले
४९	गन विद द विन्ड	उपन्यास	मार्गरेट मिशेल
५०	लर्ड अक् द प्लाइज	उपन्यास	विलियम गोल्डिड
५१	क्राइम एण्ड पनिशमन्ट	उपन्यास	फ्लोदोएर दोएतोव्स्की
५२	कार्माजोभ	उपन्यास	फ्लोदोएर दोएतोव्स्की
५३	ट्रिपिक अक् क्यान्सर	उपन्यास	हेनरी मिलर
५४	हार्ट अक् डार्कनेस	उपन्यास	जोजेफ कन्त्याड
५५	किम	उपन्यास	रडयर्ड किप्लिड

५६	इलुजन्स	उपन्यास	रिचार्ड बाख
५७	डेड सोलज	उपन्यास	निकोलाइ गोगोल
५८	द टिन ड्रम	उपन्यास	गुन्टर ग्रास
५९	शी	उपन्यास	राइडर ह्याडर
६०	एनिमल फार्म	उपन्यास	जर्ज अर्बेल
६१	टाइम मशिन	उपन्यास	एच जी वेल्स
६२	ट्राभल्स विथ अ डकि इन द सिभेन	उपन्यास	रोबर्ट लुइ स्टिभेन्स
६३	द फस्ट मेन इन द मुद	उपन्यास	एच जी वेल्स
६४	द हिस्ट्री अक् मिस्टर पोलि	उपन्यास	एच जी वेल्स
६६	द डेज अक् कमेट	उपन्यास	एच जी वेल्स
६७	द इन्भिजिबल म्यान	उपन्यास	एच जी वेल्स
६८	द वार इन द एअर	उपन्यास	एच जी वेल्स
६९	द वार अक् द वर्ल्डस्	उपन्यास	एच जी वेल्स
७०	ह्वेन द स्लिपर वेइक्स	उपन्यास	एच जी वेल्स
७१	पोलिटिक्स एण्ड इड्लिस ल्याड्वेज	निबन्ध	जर्ज अर्बेल
७२	शुटिड एण्ड एलिफन्ट	निबन्ध	जर्ज अर्बेल
७३	नाइन्टीन एट्टी फोर	निबन्ध	जर्ज अर्बेल
७४	बर्मिज डेज	निबन्ध	जर्ज अर्बेल
७५	द गुड अर्थ	उपन्यास	पर्ल एस बक
७६	वान हन्ड्रेड इयर्स अक् सोलिच्युड	उपन्यास	मार्खेज
७७	फ्राइकेन्स्टेइन	उपन्यास	मेरी शेली
७८	ड्रयाकुला	उपन्यास	ब्राम स्ट्रोक
७९	माइ एन्टोनिया	उपन्यास	बिला क्याथर
८०	द कोरल आइल्याण्ड	उपन्यास	आर एम बेल्यान्टाइन
८१	रबिन्सन क्रुसो	उपन्यास	जोनाथन स्विफ्ट

८२	नोजिया	उपन्यास	सार्त्र
८३	क्यान्डिडा	उपन्यास	भोल्तेअर
८४	मेटमोर्फसिस्	उपन्यास	काफ्का
८५	एज अक् रिजन	उपन्यास	सार्त्र
८६	विइड एण्ड नोथिडनेस	उपन्यास	सार्त्र
८७	अन साइन्स	-	आइन्सटाइन
८८	द विन्टर्स टेल	उपन्यास	विलियम शेक्सपियर
८९	यो प्रेम	कविता	टिज्जेल
९०	इण्डियाना	उपन्यास	जर्ज स्ट्याण्ड
९१	प्राइड एण्ड प्रिज्युडिस	उपन्यास	-
९२	थ्योरि अक् रिलेटिभिटी	-	आइन्सटाइन
९३	अन्सर्टेन्टी प्रिन्सिपल	-	हाइजेनबर्ग
९४	क्यान्टरबरी टेल्ल्स	-	चसर
९५	बिलभेड	-	टोनी मोरिसन
९६	लस्ट इन् द फन हाउस	उपन्यास	जोन बार्ट
९७	द बेबी सिटर (१९५८)		रोबर्ट कुभर
९८	स्टलर हाउस फाइव	उपन्यास	कुर्त भोनगट
९९	द क्राइड अक् लट 49 (१९६३)	उपन्यास	टमस पिन्चन
१००	विलि मास्टर्स लोन्सन वाइफ	आख्यान	विलियम ग्यास
१०१	द टनेल	आख्यान	विलियम ग्यास
१०२	फिलसफी एण्ड दि फर्म अफ फिक्शन	निबन्ध	विलियम ग्यास
१०३	द ब्लाइन्ड असेसिन	आख्यान	मार्गरिट आटउड
१०४	अनलेस	उपन्यास	क्यारोल्ड शिल्ड
१०५	अ डान्स टु द म्युजिक अक् टाइम	उपन्यास	एन्थनी पावेल
१०६	पेल फायर	उपन्यास	नबकोभ

१०७	ल्याबरथिङ्गस	उपन्यास	होर्खे लुइस बोर्खेस
१०८	द नेम अक् द रोज	उपन्यास	उम्बेर्तो एको
१०९	द मिस्टरिअस फ्लेम अक् क्विन लोआन	उपन्यास	उम्बेर्तो एको
११०	द टिन ड्रम	उपन्यास	गुन्टर ग्रास
१११	हन्ड्रेड इयर्स अक् सोलिच्युड	उपन्यास	मार्खेज
११२	ड्रिम टाइगर्स	उपन्यास	होर्खे लुइस बोर्खेस
११३	मिडनाइट्स चिल्ड्रेन	उपन्यास	रूशदी
११४	फिनिगन्स वेक	उपन्यास	जेम्स ज्वाइस
११५	मोलोइ	उपन्यास	स्यामुअल बेके
११६	म्याडम बोभारी	उपन्यास	गुस्ताभ फ्लुबरे
११७	आना करेनिना	उपन्यास	टोल्स्टोइ
११८	एचाव एचाव	उपन्यास	एन्थनी बर्जेस
११९	इमोर्टालटी	उपन्यास	मिलेन कुन्देरा
१२०	फिजल्स	उपन्यास	बेके
१२१	हाउ इट इज	उपन्यास	बेके
१२२	एमा	उपन्यास	गुस्ताफ फ्लुबेर
१२३	टु द लाइट हाउस	उपन्यास	भर्जिनियाँ उल्फ
१२४	विमिन इन लभ	उपन्यास	-
१२५	नोस्ट्रोमा	उपन्यास	-
१२६	लिट्रेचर अक् एगजसन	निबन्ध	जोन वार्ट
१२७	ओमिनसेटर्स लक	उपन्यास	विलियम ग्यास
१२८	विलि मास्टर्स लोन्सन वाइभ	उपन्यास	विलियम ग्यास
१२९	इन द हाट अक् द हार्ट अक् द कन्ट्री	उपन्यास	विलियम ग्यास
१३०	अन बिइड ब्लू : अ फिलोसफिकल	निबन्ध	विलियम ग्यास

	इन्वाइरी (१९७३)		
१३१	ह्याबिट्यान्ट्स अन्व द वर्ल्ड (१९८५)	निबन्ध	विलियम ग्यास
१३२	फाइन्डिङ अ फर्म (१९७६)	निबन्ध	विलियम ग्यास
१३३	टेस्टस अन्व टाइम (२००२)	निबन्ध	विलियम ग्यास

माथि उल्लेखित विश्वसाहित्यका कृतिहरू सुकरातको डायरी (२०६८) उपन्यासमा सुकरातले अनन्तलाई र नीलिमाले अनन्तलाई उपन्यासलेखन सिकाउँदा बताएका दृष्टान्त हुन् । यी कृतिहरूका उदाहरण दिँदै कृतिभित्रका यथार्थ कुरालाई बताउन ती कुरालाई नेपाली साहित्यमा भित्र्याउन प्रयास गरिएको छ । इतिहासका इतिवृत्तमा विश्वसाहित्यको परिभ्रमण यथार्थ रूपमा उतार्न कोशिस गरिएकाले प्रस्तुत उपन्यास एक ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास रहेको सत्य सावित भएको छ । विश्वसाहित्यकै ऐतिहासिक यथार्थ कुरालाई सुकरातको डायरीले प्रयोगपरक रूपमा चित्र उतार्ने प्रयास गरेकाले नेपाली साहित्यकै एक उत्कृष्ट ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास यसलाई मान्न सकिन्छ । ती कृतिहरू जुन विश्वविख्यात साहित्यकारका सु-प्रसिद्ध विश्वविख्यात कृति पनि हुन् ती कृतिका भित्रसम्म पसेर यथार्थ विवरण दिन खोजिएको सुकरातको डायरीले भट्टराईलाई एक ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासकारका रूपमा चिनाउन पूर्णतः सफल भएको छ ।

डायरी शैली, मनोवादात्मक शैली, संवादात्मक शैली, इमेल शैली आदि मार्फत, साहित्यका कविता, आख्यान, निबन्ध, नाटक जस्ता विधाको मिश्रण गरिएको प्रस्तुत उपन्यास उत्तरआधुनिक शैलीमा विधामिश्रण गरिएको उपन्यास हो । त्यसैगरी उपन्यास भित्रै सबै विधाको प्रयोग गर्ने प्रयत्न वैज्ञानिक रूपले गर्न खोजिएकाले यो उपन्यास विधाभञ्जनबाट पनि मुक्त छैन । कृतिमा यी विशेषताले भट्टराई उत्तरआधुनिक उपन्यासकार हुन । कृतिमा विश्वसाहित्यका कृतिको उदाहरणबाटै यी कुराहरू देखाउन खोजिएकाले पनि यो उपन्यास ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास हो र उपन्यासकार ऐतिहासिक यथार्थवादी हुन् । सुकरातको डायरी उपन्यासमा समावेश गरिएका विश्वसाहित्यका कृतिहरू; विश्वको दर्शन, चिन्तन, कला, साहित्य इतिहास आदि विषयलाई अनुसन्धानात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएकाले सुकरातको डायरी उपन्यास नेपाली साहित्यको सीमारेखाको स्तम्भका रूपमा आएको एक सशक्त कृति पनि हो ।

उपन्यासभित्र नै उपन्यासका तत्त्व; प्लट, क्यारेक्टर, सेटिङ, स्टाइल र थीमका उदाहरण प्रशस्त रूपमा तिनै विश्वसाहित्यका कृतिका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्न खोजिएकाले यो उपन्यास उपन्याससिद्धान्त सिकाइएको एक कृति पनि हो । तर उपन्याससिद्धान्तको आडमा नरही स्वतन्त्ररूपमा सिद्धान्तमुक्त भएर कृति सृजना गर्नुपर्ने मान्यता पनि यस उपन्यासमा राखिएकाले यो उत्तरआधुनिक संरचनाको नवीनतम प्राप्ति हो । उत्तरआधुनिक लेखनलाई सशक्त रूपमा वर्णन, व्याख्या र विश्लेषण गर्न खोजिएकाले यो उत्तरआधुनिक नेपाली उपन्यासका श्रेणीमा राख्नै पर्ने उत्कृष्ट कृति हो ।

अनुवादविज्ञानलाई पनि प्रयोग गर्दै प्रभावकारी रूपमा विश्वसाहित्यकै कृतिमार्फत उदाहरण राखिएकाले यो आजका युगको नवीनतम प्राप्ति हो । उपन्यासभित्र उपन्यासलेखन, विधामिश्रण, विधाभञ्जन, विपठन, देशरहितता, मायिक यथार्थता, भुलभुलैया जस्ता उत्तरआधुनिक संरचनाका कसीमा रहेर होस् या आदर्शवादको प्राचीन मान्यताको आधार लिएर होस्, अतीत या वर्तमानको होस् या वर्तमान र अतीतको, मिथकीय पात्रको होस् या समकालीन पात्रको, नारीको होस् या पुरुषको वर्णन र चित्र विम्व प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा उपन्यासले विश्वसाहित्यकै कृतिलाई दृष्टान्तका रूपमा प्रस्तुत गर्न खोजेकाले यो कृति ऐतिहासिक यथार्थको धरातलमा रहेर उत्तरआधुनिक तथा विनिर्माणवादी मान्यतामा लेखिएको एक उत्तरआधुनिक विनिर्माणवादी उपन्यास हो ।

माथि उल्लेखित कृतिहरू विश्वका नारीस्रष्टा र पुरुषस्रष्टाका विश्वविख्यात कृतिहरू हुन् भन्ने कुरा उपन्यासले नै प्रमाणित गरेको छ । नारीस्रष्टाका कृतिको महिमा र नारीहरूका आवाज बुलंद गर्न खोजिएको सुकरातको डायरी उपन्यास एक नारीवादी उपन्यास पनि बन्न सफल भएको छ । उपन्यासकार भट्टराई नारीवादी उपन्यासकार बन्न सफल भएका छन् ।

(ख) सुकरातको डायरी उपन्यासमा समावेश गरिएका नेपाली साहित्यका केही कृतिको नाम

क्र.सं.	कृतिको नाम		कृतिकारको नाम
१	जीवन काँडा कि फूल	उपन्यास	भूमक घिमिरे
२	उलार	उपन्यास	नयनराज पाण्डे

३	सुकरातका पाइला	उपन्यास	गोविन्दराज भट्टराई
४	पाइपा नं. २	उपन्यास	भवानी भिक्षु
५	सुम्निमा	उपन्यास	विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला
६	अलिखित	उपन्यास	ध्रुवचन्द्र गौतम
७	मुगलान	उपन्यास	गोविन्दराज भट्टराई
८	सेतो बाघ	उपन्यास	डायमन शमशेर
९	माधवी	उपन्यास	मदनमणि दीक्षित
१०	चपाइएका अनुहार	उपन्यास	दौलतविक्रम विष्ट
११	अविरल बग्दछ इन्द्रावती	उपन्यास	रमेश विकल
१२	मुलकु बाहिर	उपन्यास	लैनसिंह वाइदेल
१३	आज रमिता छ	उपन्यास	इन्द्रबहादुर राई
१४	घामका पाइला	उपन्यास	ध.च. गोतामे
१५	बाढी	उपन्यास	ध्रुवचन्द्र गौतम
१६	धर्मी	उपन्यास	ध्रुवचन्द्र गौतम
१७	आधाबाटो	उपन्यास	कृष्ण धरावासी
१८	रूपमती	उपन्यास	रूद्रराज पाण्डे
१९	समानान्तर आकाश	उपन्यास	पद्ममावती सिंह
२०	पागलबस्ती	उपन्यास	सरूभ
२१	अँध्यारोमा एक काँटी सलाई	उपन्यास	दयानन्द बज्राचार्य
२२	सम्भ्रनाको तरेली	उपन्यास	अमर नेम्वाङ लिम्बू
२३	बसाई	उपन्यास	लीलबहादुर क्षेत्री
२४	निर्वासन	उपन्यास	टेकनाथ रिजाल
२५	अप्रिय	उपन्यास	ध्रुवचन्द्र गौतम
२६	शरणार्थी	उपन्यास	कृष्ण धरावासी
२७	माटो र म	कविता	हरिमाया भेटवाल

२८	जेलिएको	उपन्यास	ध्रुवचन्द्र गौतम
२९	सिमसारका राजदूत	-	मोहन कोइराला
३०	नयाँ ईश्वरको घोषणा	काव्य	गोपाल पराजुली
३१	अर्धवृत्त	-	दीपा एवाई राई
३२	वीरचरित्र	-	गिरीश बल्लभ
३३	अग्निदत्त + अग्निदत्त	उपन्यास	ध्रुवचन्द्र गौतम

माथि उल्लेख नेपाली साहित्यका यथार्थ कृतिलाई सुकरातको डायरी उपन्यासमा दृष्टान्त दिने सन्दर्भमा समावेश गरिएकाले नेपाली साहित्यको इतिहासका बारेमा प्रस्तुत गर्न खोजिएकाले यो उपन्यास ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास हो । भट्टराई ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । नेपाली साहित्यका ती कृतिहरू नारी स्रष्टाको सम्मान र नारीमान्यताको स्थापनार्थ पनि प्रयोग गरिएकाले प्रस्तुत उपन्यास एक नारीवादी दृष्टिकोणको विशाल पहाड बोकेको उपन्यास हो र भट्टराई नारीवादी उपन्यासकार हुन् ।

यसका अतिरिक्त, दर्शन, चिन्तन, कला जस्ता पक्षलाई उतार्नका लागि उपन्यासमा ऐतिहासिक दार्शनिक, चिन्तक, कलाकार, कवि, नाटककार, उपन्यासकार, निबन्धकार आदिलाई पात्रका रूपमा यथार्थपरक ढङ्गले नै प्रयोग गरिएकाले प्रस्तुत उपन्यास ऐतिहासिक उपन्यासका रूपमा ठहरिन आउँछ । उपन्याससिद्धान्तको व्याख्या र विश्लेषणका क्रममा पनि विश्वविख्यात साहित्यिक कृति र नेपाली साहित्यका कृतिको उदाहरण विनिर्मित, विनिर्माणवादी शैलीमा प्रस्तुत गरिएकाले पनि उत्तर आधुनिक आख्यानको पूर्ण स्वरूप यस उपन्यासलाई मान्न सकिन्छ ।

(ग) उपन्यासमा समावेश गरिएका केही महत्वपूर्ण भनाइहरू

१. “देयर इज नो टाइम एण्ड द्याट एभ्रेथिङ इज इटर्नल” -पाउलो कोलो (पृ. ३)

(समय भन्ने तत्त्व कहीं छैन)

२. “बसेको छ महासिन्धु सीमाबद्ध भइकन ।” -कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल (पृ. १३)

३. “संसारमा कहीं पनि युद्धको विज्ञान हुन सक्दैन ।” -टोल्स्टोइ (पृ. ३९)

४. “अतीतको बग्गीमा चढेर तिमी कहीं पनि पुग्न सक्दैनौ ।” -गोर्की (पृ. १३८)

५. “पुस महिनामा पनि गुलाब फुलोस् भनेर हामीलाई ईश्वरले स्मृति दिएका छन् ।” -
जे.एम. ब्यारी (पृ. १४८)

६. *Better never to have met you
in my dream than to wake and
reach for hands that are not there.**
- O tonon No Yakamochi (पृ. १७५)

७. *Ever has it been that love knows not its
own depth until the hour of separation*
-Khalil Gibran

(वियोगको घडी नआइन्जेलसम्म प्रेमले
कहिल्यै पनि आफ्नो गहिराइ थाहा पाउँदैन ।) (पृ. १८०)

८. अतीतको चिन्ता- घारीमा नपस । -भगवान बुद्ध
Do not dwell in the past (पृ. २५८)

९. कसरी जीवन बाँच्नु भन्ने बाहेक सबै कुरा बुझियो, गरियो ।
Everything has been figured out except how to live
-Jean-Paul Sartre

माथि उल्लेखित महत्त्वपूर्ण भनाइहरू इतिहासका महत्त्वपूर्ण व्यक्तिले भनेका भनाइ हुन् । यी भनाइहरू प्रस्तुत उपन्यासमा समावेश गरिएका छन् । यसरी इतिहासका यथार्थ पात्रका भनाइहरू यथार्थरूपमा समावेश गरिनुले पनि सुकरातको डायरी उपन्यास एक ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास हो भन्न थप बल पुगेको छ ।

(घ) सुकरातको डायरी उपन्यासमा नारीवादी दृष्टिकोण

सुकरातको डायरी उपन्यासको कथावस्तु सुकरात, अनन्त नीलिमा र पूर्णिमाद्वारा वृत्तकारीय रूपमा प्रस्तुत भएको छ कथावस्तुलाई नीलिमा र पूर्णिमाले पनि प्रमुख र सहायक भूमिकामा डोऱ्याएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा नीलिमाले गरेको परिवर्तनको आह्वान महत्त्वपूर्ण रूपमा प्रस्तुत भएको छ । त्यसैगरि पूर्णिमा पात्रले गरेको अनन्तसँगको प्रेम र त्याग त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण रूपमा प्रस्तुत भएको छ । नारीको महत्त्व र सम्मानार्थ सुकरात र अनन्तले खेलेको भूमिका पनि त्यत्तिकै उल्लेखनीय छ । विश्वविख्यात

नारीपात्ररू; कृतिहरू, नेपाली साहित्यका नारीपात्रहरू; कृतिहरू, उल्लेख गरिनुले पनि सुकरातको डायरी उपन्यासलाई नारीवादी उपन्यास हो भन्न सकिने प्रशस्तै प्रमाण छन् । जसलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

पुरातन मान्यता र सिद्धान्तमा सीमित राखेर उपन्यासका तत्त्वको बयान गर्ने सुकरात अनन्तलाई उपन्यास लेख्न सिकाउँछ । अनन्त पनि आफ्ना गुरु (सुकरात) ले दिएको नियम र सिद्धान्तमा आधारित रही उपन्यास लेख्न खोज्छ । नीलिमा आफ्ना श्रीमान् सुकरातप्रति रूष्ट हुन्छन् ग्रीसयात्रामा जाँदा नीलिमालाई नसुनाएकोमा नीलिमाले व्यक्त गरेको अभिव्यक्ति यस्तो छ:

नीलिमा : नारीको अर्थ तिमी पढ्दैनौ, तिमी आफ्नै अर्थले नारी पढ्छौ । तिम्रा प्रमाण-पत्रहरू तिमीभन्दा बूढा छन् । तिनको नवीकरण भएन हुने सम्भावना पनि देखिदैन । (पृष्ठ-७)

नीलिमाले व्यक्त गरेको यो विचार पुरातन मान्यताप्रतिको विरोध र नयाँ मान्यताको आह्वान हो ।

सुकरातले अभिव्यक्त गरेको नीलिमाप्रतिको सम्मानलाई यसरी देखाइएको छ:

सुकरात : “तिमी नै कोलम्बस, तिमी भास्कोडिगामा, तिमी नै शङ्कराचार्य । तिमी विश्वभ्रमणमा निस्क; नारीलाई निसास्सिने जीवनसित एकलै छोडेर ।” (पृष्ठ-१८)

सुकरातले व्यक्त गरेको उक्त विचार नारीप्रतिको सम्मान हो । नारीलाई खुल्ला आकाशमा चरी भै स्वतन्त्र रूपमा उड्न सकून भन्ने भाव यहाँ व्यक्तिएको छ ।

सुकरात : “त्यसो त विश्वकला नै पुरुषका कब्जामा छ । फेरि प्रायः सबैमा नारीपात्र अनिवार्य छन् । यो स्वाभाविक छ नारी जातिको बराबरी उपस्थिति अनिवार्य लाग्छ ।” (पृष्ठ -५७)

नारीप्रति समर्पित उक्त विचार पुरुष र नारीलाई समान दृष्टिले हेरिएको विचार हो ।

पूर्णमा : “यो संसार पुरुषहरूको व्याख्याले हेरिएको मात्र छ, बुझिएको मात्र छ, अब हामी आफ्नो स्पेशको निर्माणमा लड्नु अघि बाङ्गिएका बाटाहरू सम्याउनेछौं ।

हामी आफ्ना लागि संसारको व्याख्या आफैँ गर्नेछौं । पुरुषहरू होसियार !”

(पृष्ठ- २६०)

पूर्णमाले गरेको परिवर्तनको चाहना उक्त भनाइले समेटेको छ ।

अनन्तले लेखेको आख्यानको आरम्भ पृष्ठ नीलिमालाई सुनाउने क्रममा आएको नारीवादी दृष्टि अनन्तले बनाएकी नीलिमा पात्रको नारीवादी स्वर यस्तो छ :-

“आजको नारी कुनै वस्तु होइन, उसको शरीर आफ्नै

सम्पत्ति हो, मन आफ्नै, हृदय आफ्नै स्वनिर्णय हो ।” (पृष्ठ-१८४)

यसरी उपन्यासमा नारीस्वरहरू उथलपुथल भएर आएका छन् । जसलाई सम्मान गर्न सम्पूर्ण स्रष्टा र सर्जकले सिक्नुपर्ने कुरा सिकाइएको छ । नीलिमा, पूर्णिमा जस्ता पात्रका वरिपरि कथावस्तु घुमेको छ । यसका अतिरिक्त विश्वविख्यात कृतिका नारीपात्रका नामबाट बनेका साहित्यिक रचना नेपाली साहित्यका नारीपात्रका नामबाट बनेका साहित्यिक रचनाको यथार्थरूपमा वर्णन गरिएको छ । नारीस्रष्टा र नारीका विचार भावनालाई मार्मिक, परिवर्तनकारी एवम् दुःखद रूपमा पनि प्रस्तुत गरिएकाले प्रस्तुत उपन्यास एक नारीवादी उपन्यास हो ।

अनन्तको उपन्यास लेख्ने धोको सुकरातका नियमभित्र नरही नीलिमाका नियममा परिणत हुनुले, अनन्तकी बाल्यकालकी सखी पूर्णिमाका बाल्यकालका घटना यथार्थरूपमा वर्णन गरिएको छ । नफोकीय ग्रामीण परिवेशका महिलाले भोगेका समस्या, युद्धले जर्जर बनाएको धरतीका नेपाली आमाले भोगेका समस्या व्यथा र वेदना आदिलाई उपन्यासमा यथार्थपरक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले सुकरातको डायरी एक नारीवादी उपन्यास हो र गोविन्दराज भट्टराई एक नारीवादी उपन्यासकार हुन् ।

नारीको अर्थ पढ्न पश्चिमी यात्रामा पुगेको सुकरातले विश्वमा नारीले भोगेका यथार्थ घटनाका कथ्यलाई उपन्यासमा विश्वसाहित्यका कृतिका दृष्टान्तले वर्णन गर्दै नारीको शक्तिको महिमा गाएको छ । सुकरातले दिएका नियम र सिद्धान्तको परिवृत्तमा नरही नीलिमाले दिएका नियम सिद्धान्तका आधारमा उपन्यास लेख्ने अनन्त पात्र पुरुषले गरेको नारीप्रतिको सम्मानलाई चरितार्थ गर्न उभ्याइएको पात्र छ । पहिले नीलिमाको विचारमा असमान धारणा राख्ने सुकरात पनि पछि नीलिमाको विचारसँग समान धारणा राख्छन् त्यसैले यो उपन्यास नारीवादी उपन्यास हो ।

नारीको अर्थ र महत्व बुझ्नलाई आफ्नो पात्रता पनि विक्रिमा दिने नीलिमा परिवर्तनकी खम्बा हुन् । उता पूर्णिमा पनि पुरुषलाई घृणा गर्दिनन् बरू सम्मान गर्न खोजिन्छन् आफूहरूलाई पनि सम्मान गर्न माग गर्छिन् । यसरी छताछुल्ल भएर उपन्यासमा विनिर्मित शैलीमा नारीवादी भाव आएको छ ।

पुराना युगका नारीपात्रको परिष्कृत रूप आउनुपर्ने, नारीलाई केवल भोग्या वस्तु मात्र बनाउन नहुने धारणा उपन्यासकारको रहेको छ । नारीले विज्ञानको यस युगमा गरेका काममा उदाहरण पनि प्रशस्तै दिइएको छ । इमेलमा भएका अनन्त र सुकरातसंगका कुराकानी पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण छन् । सुकरात र नीलिमाका इमेलका कुराकानी भन् महत्त्वपूर्ण भएर उपन्यासमा आएका छन् सुकरात र सेवाका इमेलका कुराकानी, नीलिमाले प्रस्तुत गरेको विलियम ग्याँसको अन्तर्वातालाई त भन् भुल्लै मिल्दैन ।

यसरी विश्वसाहित्यका महत्त्वपूर्ण केही कृति र नेपाली साहित्यका केही कृतिको दृष्टान्त दिँदै देवकोटाका काव्यमा उम्लिएको स्वच्छन्दतावादी भाव भैं सुकरातको डायरी उपन्यासमा नारीवादी भाव, विचार र दृष्टिकोण सशक्त एवम् प्रभावकारी रूपमा आएकाले यो कृति एक नारीवादी उपन्यास हो र उपन्यासकार भट्टराई नारीवादी उपन्यासकार हुन् ।

(ड) सुकरातको डायरी उपन्यासमा विधामिश्रण:

म पात्र (सुकरात) ग्रीसयात्रामा निस्कन लाग्दा सुकरातले व्यक्त गरेको गद्य : *त्यहीं उम्रेको चिन्तनको छाँगे खसिरहेकै छ - हेलेनिक सौन्दर्य भएर, पुनर्जागरण भएर; डिकार्टे ह्युम र लक भएर; बर्कले र हिगेल भएर त्यही उज्यालोले किर्केगाड, कान्ट र डार्विन उदाए; मार्क्स र फ्राइडमा टेकेर वर्तमान हिँडिरहेछ । त्यो चिन्तन र दर्शन परम्पराको अग्लो प्रकाशमान पर्वत देखेर म त्यतातिर फर्केँ ।* (पृष्ठ -५)

सुकरातले ग्रीस पुगेपछि नीलिमालाई इमेलमा पठाएको एस. एम. एस.

प्रिय नीलिमा,

“म ग्रीस आइपुगेँ । ग्रीसको एउटा टापु सेमसको होटल एजिअनमा बसेका छौँ । गलेर हैरान छु फेरि अति आनन्दित पनि । त्यसैले यी ताजा सम्भनाहरू तिमिसँग पुन्याउन इमेलमा बसेको हुँ । तिम्रो ल्याबटप ख्याल काम लागेन । त्यसो त यहाँ इन्टरनेट फ्रि रहेछ । तर नेपाली युनिकोड छैन कि ? अंग्रेजीमा लेख्न सजिलो छ

तर मलाई नजाने पनि नेपालीमा लेख्न मन पर्छ । यसो गर्दा आमासँग बोल्दै छु
जस्तो ठान्छु ।” (पृष्ठ १८)

अनन्तले सुकरातलाई पठाएको इमेल :

सुकरात गुरु

तपाईं ग्रीस पुगेको सुनेँ । म पनि तपाइसँगै छु ।

जीवित या मृत - म तपाईंकै भक्त हुँ । पछ्याइरहेको छु

पछ्याइरहने छु ।

अनन्त । (पृ ३१)

उपन्यासमा राखिएको अभ्यास

तलका प्रश्नको उत्तर प्रस्तुत गर्नुहोस : .

(प्रत्येक उत्तर २०० शब्दमा नबढाई प्रीति फन्टमा अथवा युनिकोडमा तयारी गरी
tu.govinda@gmail.com मा इमेल गर्नुहोला)

द्रष्टव्य : प्रश्न ७ (सात) अनिवार्य छ ।

१. टोल्स्टोइको प्रथम आत्मजीवनीपरक उपन्यासको सारांश लेख्नुहोस् ।

(कर्णाखर खतिवडाले त्यसको नेपाली अनुवाद सम्पन्न गर्न लागेका छन् ।)

२. नेपालीमा लेखिएका आत्मजीवनीपरक उपन्यास पढेर आफ्नै आत्मजीवनी समेट्दै

एउटा उपन्यासभित्र तयार गर्नुहोस् । (पृ. ५३)

यस पृष्ठमा जम्मा ८ वटा प्रश्न राखिएका छन् ।

अनन्तले गरेको मनोवादको केही अंश:

समय : रातको एघार बजे

पात्र : अनन्त

(मनोवादमा ऊ)

सुकरात गुरुको उदाहरण प्रशंसनीय छ, प्रेरणा गहिरो तर मेरा मन ती विविध
प्रकृतिका आख्यानतिर डुलेको छैन । म आफ्नै अतीतबाट थालौं भन्दै छु । मेरो यथार्थता
छ यतातिर, यी विश्वका उदाहरण बोकेर मलाई फाइदा होला र ? म तिनैमा हराउन
सक्छु । (पृ ९८)

गीतको प्रयोग:

तल्लो घरकी साँइली माइली
पानी भर्नु जान्छ कि
सात घैला पानी छ, सातमैनाको ...
पानी भर्नु जान्छ कि
सात घैला पानी छ, सात मैनाको नानी छ
पानी भर्नु जान्ने रे भन्दिनु ।
बाङ्गीबाङ्गी खुट्टीले सिन्की खाँदौला,
लैजाऊ बजै तिम्पो भोटो नाङ्गै नाचौला ।
बोल्न त मन लाग्छ बोली फुटेन
हाँसू कसरी माया बोलौँ कसरी

(पृष्ठ १०३)

उक्त गीत गाउँघरमा घन्किने गीतको नमुना उदाहरण हो ।

द्वन्द्वकालमा आफ्ना पति स्वर्ग भएकाले अनन्तकी आमा निराश छिन् आमाका लागि अनन्तद्वारा डायरीमा लेखिएको कविताको केही अंश :

तिमी हराएदेखि म
(आफ्नै डायरीबाट)
साँभ्रपख उनीहरूगै
उत्तर लागेका थियौं
वाटो अक्कर थियो
कालो जङ्गल सुसाइरहेको
त्यो दिनदेखि तिमीलाई खोज्दै
मेरा युगौँ बितेर गए
मलिन जुनेली रात
नानी सुताएर कोक्रोमा
म निस्किएँ
पत्करमा छाम्दै

सेउला पन्छाउँदै
त्यतै लागेका थियौ ।

(पृष्ठ १३५)

उक्त कविता अनन्तले आमाको सम्भनामा लेखेको कल्पित कविता हो ।
उपन्यासमा अन्तर्वार्ताको प्रयोग

अनन्तले नीलिमासँग लिएको अन्तर्वार्ताको एक अंश :

स्तम्भ: अन्तर्वार्ता

“दाम्पत्य जीवन एउटा असमान सन्धिमा
नारीको हस्ताक्षर मात्र रहेछ । ” -नीलिमा

प्रश्न नं. ४ यौवन र प्रेमको सम्बन्ध के हो ?

नीलिमा: यौवन मलिलो खेत हो ।

जसमा प्रेम रोपिन्छ । कुनै प्रेम विरुवामै मर्छ ।

कुनै हुर्केर फल्छ पनि ।

प्रश्न नं. ५ विवाह के हो ?

नीलिमा : सारा स्वतन्त्रताको अन्त्येष्टि र आफ्ना सपना ईश्वरलाई बुझाएको दिन ।

(पृष्ठ २४२-२४३)

नाटकको प्रयोग :

उद्घोषक : अब सुकरातबाट अन्तिम मन्तव्य सुन्नेछौं

सुकरात : बुद्ध भगवान्ले भन्नुभएको छ-

Do not dwell in the past

अतीतको चिन्ता - घारीमा नपस ।

(पृष्ठ २५८)

अनुवादको प्रयोग :

यो सारा विश्व एक रङ्गमञ्च हो'

यो सारा विश्व एक रङ्गमञ्च हो

अनि सारा नरनारी केवल यही' खेल्ने पात्रहरू (पृ. २५९)

**All the world's a stage (from As you like It 2/7)*

All the world's a stage,

And all the men and women merely players'

(पृ. २६२)

उपन्यासमा लेखकले प्रयोग गरेको डायरी शैली :

फागुन १, सोमवार

नर्भिक अस्पतालका प्रोफेसर केडी जेशीलार्ड म हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । मेरो स्टिमवाथले पोलेको औंला । निको पार्ने उपक्रममा मलाई तीन महिना आराम गराइदिए र ठीक यसैबेला मैले यस कृतिको अन्तिम परिमार्जन गर्न सकें । सधैं टेवलमाथि गोडा उचालेर पछिल्लिर ढल्की म सुकरात र नीलिमासँगै हुन्थें, पूर्णिमा र अनन्तसँगको संवादमा हुन्थें ।

चार वर्षमा तेह्रपटक रिभिजन गर्न सकें - अभै गर्न सके हुन्थ्यो तर *There is no end to Perfection.* (पृष्ठ २६९)

सेवा छोरीसँगको भएको इमेल वार्ताको केही अंश :

Mar 25

Everthing is okay sewa chhore

Good to hear you are doing well

(पृष्ठ ३१२)

नाटक खोलिरहेका सुकरात अनन्त, नीलिमा र पूर्णिमाको अभिनय सकिएपछि स्क्रिनमा कुदेका बहुरङ्गी अक्षरका मोशे दयानका शब्द :

FREDOM IS THE OXYGEN OF THE SOUL

स्वतन्त्रता भनेको मानव आत्माको प्राणवायु हो ।

(पृष्ठ ३२६)

माथि उल्लिखित अंशहरू सुकरातको डायरी उपन्यासभिन्नका केही अंशहरू मात्र हुन् । यी पक्षहरू सुकरातको डायरी उपन्यासमा विधामिश्रण छ भन्ने आधार हुन् । किनभने उत्तरआधुनिक साहित्यिक मान्यतानुसार साहित्यमा पनि विधामिश्रण र विधा भञ्जन हुन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा साहित्यिक विधाहरू कविता उपन्यासिका/उपन्यास/आख्यान, नाटक, निबन्धको प्रयोग प्रशस्तै गरिएको छ । त्यसका अलावा उपन्यासमा दर्शन र चिन्तनको प्रभाव पनि प्रशस्तै छ । उपन्यासमा मनोवादात्मक शैली, डायरी शैली, इमेल इन्टरनेटको सघन प्रयोगले उपन्यास उपन्यासजस्तो नभएर सम्पूर्ण कृतिको मिसावट भएको उत्कृष्ट रचनाका रूपमा देखिएको छ । विश्वसाहित्यको वरिपरि कथावस्तु घुमेर विभिन्न विधाका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । विभिन्न व्यक्तिका विभिन्न कृतिका महत्वपूर्ण भनाइ, अन्तर्वाता आदि राखिनुले पनि प्रस्तुत उपन्यासमा विधा मिश्रण गरिएको छ भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ ।

उपन्यासभित्र उपन्यासलाई कतै कविताजस्तो, कतै नाटकजस्तो, कतै अन्तर्वाताजस्तो, कतै प्रयोगजस्तो, कतै अनुसन्धानजस्तो कतै एउटा पाठ्यपुस्तकमा राखिएको अभ्यासजस्तो रूपमा प्रस्तुत गरिनुले पनि सुकरातको डायरी एक विधाभञ्जन भएको उपन्यास हो । यसरी विनिर्माणवादी संरचनामा रही उत्तरआधुनिकताका साहित्यिक मान्यतालाई अङ्गीकार गरेर सफल प्रयोग गर्न सक्षम यो उपन्यास उत्तरआधुनिक उपन्यासको एक उत्कृष्ट रचना हो ।

माथि उल्लिखित कृतिमा समावेश तथ्यका आधारमा सुकरातको डायरी (२०६८) भट्टराईको विधाभञ्जन र विधामिश्रणको प्रयोग गरिएको उत्तरआधुनिक उपन्यास बन्न सफल भएको छ । यति हुँदा-हुँदै पनि सुकरातको डायरी भट्टराईको एक उत्कृष्ट औपन्यासिक कृतिका रूपमा चिनिएको छ ।

आदर्शवाद, यथार्थवाद, मानवतावाद, प्रयोगवाद, अभिव्यञ्जनावाद, उत्तरआधुनिकतावाद आदि पक्षलाई बोकेर कथावस्तुमा ढालिएकाले पनि यो एक नेपाली साहित्यको प्रमुख प्राप्ति पनि हो । उपन्यासमा उपन्यासका विविध प्रकारहरूको व्यापक वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ । ऐतिहासिक, जीवनीपरक, आत्मजीवनीपरक, प्रेमपरक, वैज्ञानिक, यात्रासंस्मरणात्मक, युद्धकथात्मक, दन्त्यकथात्मक, नीतिकथात्मक, लोककथात्मक, जासूसी, रहस्यात्मक, पत्रात्मक, मनोवैज्ञानिक, स्वैरकल्पनात्मक, साहसिक आदि उपन्यासका प्रकारहरूको व्यापक एवम्, विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएकाले सुकरातको डायरी उपन्यास उत्तरआधुनिक मान्यताका स्वरूप अँगालेर लेखिएको उपन्यास हो ।

‘सुकरातको डायरी नेपाली आख्यानको अन्तिम बिसौनी हो ।’^{१०} लेखकको यही भनाइलाई उच्च सम्मानका साथ समर्थन गर्दा सुकरातको डायरी उपन्यास नेपाली आख्यान जगतकै एक उत्कृष्ट कृतिका रूपमा उपस्थित भएको छ ।

४.५ निष्कर्ष

सुकरातको डायरी उपन्यासले नेपाली साहित्य र विश्वसाहित्यको साहित्यिक इतिहासलाई केलाएर प्रयोगपरक रूपमा व्याख्या गरेको छ । उत्तरआधुनिक साहित्यिक मान्यता तथा सिद्धान्तलाई वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या एवम् विश्लेषण गर्न सफल भएको छ । उत्तरआधुनिक/नवचेतनामूलक साहित्यसिद्धान्तको वर्णन, व्याख्या र विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत उपन्यासको महत्वपूर्ण प्राप्ति हो । इतिहासको साहित्यिक धरातलमा उभिएर दर्शन, चिन्तन, साहित्य आदि विषयलाई प्रस्तुत उपन्यासले पारदर्शी रूपमा स्पष्ट्याउने काम गरेको छ । समयानुकूलको नवचेतनामूलक परिवर्तनको पहाड बोकेर मानवीय स्वतन्त्रता र नारीस्वतन्त्रताको पक्षमा बहस गर्न प्रस्तुत उपन्यास सफल बनेको छ । विनिर्माणवादी शैलीमा विज्ञान र प्रविधिको विकासलाई विश्वव्यापी परिवेशमा सजाएर व्याख्या गरिएको छ । साहित्यलाई पनि समयानुकूल बनाउने साहित्यमा विश्वव्यापीकरण हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई यस उपन्यासले साकार बनाएको छ । आख्यानका माध्यमबाट भट्टराईले नेपाली साहित्यलाई विश्वको साहित्यिक वर्गैचासम्म पुऱ्याएका छन् । नेपाली साहित्यलाई उर्वर बनाएका छन् ।

^{१०}. २०६९।०७।०३ मा ताप्लेजुङ्गमा भएको लेखकसँगको मौखिक अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी ।

पाँचौ परिच्छेद

५.१ उपसंहार

पहिलो परिच्छेदअन्तर्गत यस शोधपत्रको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डमा शोधशीर्षक, शोधप्रयोजन, विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखासम्बन्धी विवरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदअन्तर्गत गोविन्दराज भट्टराईको जीवनी पक्षबारे चर्चा गरिएको छ । गोविन्दराज भट्टराईको जन्म वि.सं. २०१० साउन १० गते ताप्लेजुङ्ग जिल्लाअन्तर्गत सिकैंचा गा.वि.स. मा भएको हो । बाबु टेकनाथ र आमा मन्दोदरा भट्टराईका सातभाइ छोरामध्ये यिनी साहिँला छोरा हुन् । यिनको बाल्यकाल जन्मस्थान ताप्लेजुङ्गको सिकैंचा र पाँचथरको च्याङ्थापुका विभिन्न स्थानहरूको वातावरणसँग खेल्दै बितेको देखिन्छ । पौडी खेल्नु, ऍसेलु खानु, उफ्री खेल्नुजस्ता रमाइला खेल खेल्दै र घरपरिवारका काम गर्दै उनले बाल्यकाल बिताएका थिए । गोविन्दराज भट्टराईले अक्षराम्भदेखि सामान्य लेखपढ आफ्ना हजुरबा शिवनिधि भट्टराईबाट गरेका थिए । हजुरबाबाट बाह्रखरी सिकेपछि, घरनजिकैको गढीस्थित हरिमिडिल स्कूलबाट सातसम्मको अध्ययन गरेका भट्टराईले माध्यमिक तहको शिक्षा भ्नापा घैलाडुब्बास्थित श्री आदर्श मा.वि. बाट गरेका थिए । २०२६ सालमा भट्टराईले द्वितीय श्रेणीमा प्रवेशिका उत्तीर्ण गरेका थिए । २०२८ मा बनारसबाट द्वितीय श्रेणीमा आई.ए. उत्तीर्ण गरे । भट्टराईले त्रि. वि.बाट २०३१ सालमा द्वितीय श्रेणीमा बी.एड्. र २०३४ सालमा व्यक्तिगत रूपमा द्वितीय श्रेणीमा बी.ए. पनि उत्तीर्ण गरे । उनले २०३७ सालमा त्रि.वि. बाटै स्नातकोत्तर तह (एम्.एड्. र एम्.ए.) द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरे । भट्टराईले २०५४ सालमा हैदरावाद विश्वविद्यालयबाट अनुवाद विज्ञानमा विद्यावारिधिको उपाधि हासिल गरे ।

अत्यन्त सरल र मिजासिलो स्वभावका गोविन्दराज भट्टराई त्यत्तिकै इमान्दार, सहयोगी र मिलनसार पनि छन् । सामान्य खाना, साधारण पहिरनमै सन्तुष्ट हुने यिनी साहित्यसिर्जना, चिन्तनमनन र साहित्यिक तथा वैचारिक अध्ययनमा रुचि राख्छन् । २०३२ सालमा हिमालय माध्यमिक विद्यालयमा अध्यापन गराएका भट्टराईले केही समय

धर्मस्थली माध्यमिक विद्यालय, काठमाडौंमा समेत अध्यापन गराएको देखिन्छ । यसरी अध्यापन गराउँदै आएका भट्टराई २०३८ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको शिक्षाशास्त्र अङ्ग्रेजी विभागको उपप्राध्यापक पदमा नियुक्त भए । धनकुटा क्याम्पसमा नियुक्ति पाएका भट्टराईले काजमा दमक क्याम्पसमा एक वर्ष प्राध्यापन गरे भने पुनः धनकुटा क्याम्पसमा २०४७ सालसम्म प्राध्यापन गरेका थिए । त्यसपछि कीर्तिपुरस्थित त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा सरुवा भएका भट्टराई शिक्षाशास्त्र अङ्ग्रेजी विभागको प्राध्यापक भएर कार्य गर्दै आएका छन् । २०२६ सालदेखि शिक्षण पेसामा लागेका भट्टराईले २०५५ सालमा शिक्षाशास्त्रअन्तर्गत अङ्ग्रेजी विभागको प्रशासनिक सेवा पनि समालेका थिए । त्यसैगरी भट्टराईले वर्तमान समयमा २०६० सालदेखि शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गतको सहायक डीनको उच्च पदमा रही कार्य गरी सकेका छन् । यसै परिच्छेदमा भट्टराईका स्रष्टा, द्रष्टा र साहित्येतर व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदअन्तर्गत उपन्यासको सैद्धान्तिक पक्षलाई राखिएको छ । १८२७ मा महाभारत विराटपर्वबाट थालिएको उपन्यासको विकासक्रम हालसम्म तीन चरणमा पार गरिसकेको छ । वि.सं. १८२७ देखि १९४५ सम्म प्राथमिक काल, वि.सं. १९४६ देखि १९९० सम्म माध्यमिक काल र वि.सं. १९९१ देखि हालसम्म आधुनिक काल गरी विद्वान तथा समालोचकहरूले विभाजन गरेका छन् । आधुनिक कालअन्तर्गत आदर्शोन्मुख यथार्थवादी, स्वच्छन्दतावादी धारा, सामाजिक यथार्थवादी, ऐतिहासिक यथार्थवादी, आलोचनात्मक यथार्थवादी, मनोविश्लेषणात्मक, विसङ्गतिवादी, अस्तित्ववादी, समाजवादी यथार्थवादी, नवचेतनामूलक/उत्तरआधुनिक जस्ता विभिन्न धाराहरू रहेका छन् । यी धाराहरूका प्रवृत्तिहरूलाई पनि सङ्क्षिप्त रूपमा यस परिच्छेदमा राखिएको छ । यसै परिच्छेदमा गोविन्दराज भट्टराईलाई ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराका उत्कृष्ट उपन्यासकारका रूपमा स्थापित गराइएको छ । सुकरातका पाइला र सुकरातको डायरी उपन्यासलाई नवचेतनामूलक/उत्तरआधुनिक उपन्यासका रूपमा स्थापित गराइएको छ । सुकरातको डायरी उपन्यासलाई नवचेतनामूलक उत्तरआधुनिक चिन्तनको उत्कृष्ट रचनाका रूपमा स्थापित गराइएको छ ।

गोविन्दराज भट्टराईको उपन्यास यात्राको निरूपण गरिएको छ । सर्वप्रथम २०३१ सालमा गोरखापत्र पत्रिकाबाट नदीका दुई किनारा शीर्षकको कथामार्फत् लेखनयात्रा प्रारम्भ गरेका

गोविन्दराज भट्टराईको उपन्यास यात्रालाई उपन्यासमा प्रयुक्त विषयवस्तु, प्रवृत्तिका आधारमा २०३१-२०३४ सम्म पहिलो चरण २०३५ देखि २०६८ सम्म दोस्रो चरण गरी दुई चरणमा अध्ययन गरिएको छ । पहिलो चरणमा उनले सामाजिक यथार्थवादी विषयवस्तुमा आधारित भई **मुगलान** (२०३१), **मणिपुरको चिठी** (२०३४) उपन्यासहरूको रचना गरेको देखिन्छ भने उत्तर आधुनिक विनिर्माणवादी शैलीमा दोस्रो चरणमा **सुकरातका पाइला** (२०६३) र **सुकरातको डायरी** (२०६८) गरी दुई वटा उपन्यास प्रकाशित भएका छन् । भट्टराईको उपन्यासलेखनको दोस्रो चरण उर्वर रहेको छ । उनका **सुकरातका पाइला** (२०६३) उत्तरआधुनिक शैलीमा लेखिएको एक कृति हो । **सुकरातको डायरी** (२०६८) उत्तरआधुनिक विनिर्माणवादी शैलीमा लेखिएका नेपाली आख्यानकै नौलो प्राप्ति र उपलब्धि रहेको चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा गोविन्दराज भट्टराईको **सुकरातको डायरी** उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यास नेपाली साहित्यको आख्यानविधामा नवीन मूल्य र मान्यता लिएर देखा परेको उत्तरआधुनिक विनिर्माणवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा इतिहासका साहित्यिक धरातलमा उभिएर विश्वसाहित्य र नेपाली साहित्यको वरिपरि भ्रमण गर्ने प्रयास गरिएको छ । विश्वसाहित्यका आख्यानकृति र तिनका लेखकलाई उपन्यासमा कथावस्तु र पात्रका रूपमा उतारेर तिनै कथा र पात्रका चित्रण गरिनुले यो एक उत्कृष्ट ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास बन्न सफल भएको छ । नेपाली साहित्यका साहित्यिक कृतिहरूलाई पनि उपन्यासमा समावेश गरी वैज्ञानिक एवम् तथ्यपरकर रूपमा सानो परिधिमा रहेर विस्तृत वर्णन र विश्लेषण गर्न खोजिएको छ । यसरी **सुकरातको डायरी** उपन्यास राष्ट्रिय एवम् अन्तराष्ट्रिय स्तरमा सु-परिचित हुने आख्यानका रूपमा दह्रो खम्बाका आडमा उभिएको छ । उपन्यासमा विश्वका महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वका भनाइलाई पनि समावेश गरिएकाले र ती भनाइहरूको प्रयोगपरक रूपमा व्याख्या गरिएकाले **सुकरातको डायरी** उत्कृष्ट आख्यानकृति ठहरिएको छ । उपन्यासभित्र नै उपन्यास, कविता, निबन्ध, नाटक आदिका उदाहरण पनि विश्वसाहित्यका र नेपाली साहित्यका स्रोतबाट टपक्क टिपेर व्याख्या गरिएको छ । दर्शन, चिन्तन, इतिहास, कला, सभ्यता, संस्कृति आदि विविध पक्षलाई दृष्टान्तका माध्यमबाट प्रष्ट्याउनु प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख अभीष्ट रहेको छ । परम्परागत र आधुनिक साहित्य सिद्धान्त र मान्यतालाई जरैसम्म खोतलेर प्रत्येक भाग

देखाउन खोजेको यस उपन्यासले नवचेनामूलक विचार र भावनालाई थाप्लामा बोकेर हिँडेको छ । समाज परिवर्तनको र स्वतन्त्रताको, नारालाई घनीभूत बनाएको सुकरातको डायरी परिवर्तनकारी उपन्यास हो । नेपाली साहित्यलाई विश्वसाहित्यको महान् यात्रामा भ्रमण गराउने महान लक्ष्य यसले लिएको छ । नारीस्वतन्त्रता र परिवर्तनको पक्षमा उभिएर उत्तरआधुनिक चिन्तनलाई वैज्ञानिक एवम् प्रयोगपरक रूपमा चर्चा गरिएको छ । नेपाली साहित्यका परम्परावादी नियमलाई व्याख्या गर्दै नयाँ नियम र सिद्धान्तको अनुचर बनी समयसापेक्ष साहित्यलेखनप्रति यस उपन्यासले विशेष जोड दिएको छ । विश्वसाहित्यमा नेपाली साहित्यको छविलाई पनि स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने सबल उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत उपन्यास उभिएको छ ।

नेपालको ग्रामीण परिवेशको चित्रण गर्दै विश्वका अन्य मुलुकका सेरोफेरोमा यात्रा गर्दै यात्रासंस्मरणात्मक रूपमा प्रस्तुत भएको भट्टराईको सुकरातको डायरी उपन्यास विधाभञ्जन र विधामिश्रण गरिएको उपन्यास हो । एकै कृतिमा दैनिकी, मनोवाद, कविता, कथा, नाटक अटाएका छन् । विश्वसाहित्य र नेपाली साहित्यका २४० भन्दा बढी कृतिको बयान गर्ने अनुसन्धानमूलक प्रयत्न गरिएको छ । एकै कृतिमा ७४८ भन्दा बढी पात्रको प्रयोग गरिएको छ । सुकरातको डायरी उपन्यास नेपाली साहित्यको उत्कृष्ट उत्तरआधुनिक/नवचेतनामूलक उपन्यास हो ।

पाँचौँ परिच्छेदमा यस शोधपत्रको सार प्रस्तुत गरिएको छ । समग्रमा भट्टराईका यी उपन्यासहरूले नेपाली साहित्यमा सामाजिक यथार्थवादी, ऐतिहासिक यथार्थवादी, नवचेनामूलक सौन्दर्यचेतनालाई उदाहरणीय रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । भट्टराईले उपन्यासका माध्यमबाट नेपालका सामाजिक, शैक्षिक, राजनैतिक क्षेत्रका विकृति र विसङ्गतिलाई छर्लङ्ग्याएका छन् । नेपाली साहित्यलाई अन्तराष्ट्रिय जगतमा स्थापित गराउँदै आफूलाई पनि गुणात्मक र परिमाणात्मक दृष्टिले राष्ट्रिय एवम् अन्तराष्ट्रिय लेखकका रूपमा स्थापित गराएका छन् । आफ्नो आख्यानकारितालाई गतिशील, आकर्षक र प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाएका छन् । भट्टराईको सिर्जनाप्रतिभाको उच्च बौद्धिकताको प्रदर्शनले उनका उपन्यासहरू उत्कृष्ट बन्न सफल भएका छन् । उनको भाषा सरल, सहज र सुबोध हुनाका साथै क्रमशः जटिल बन्दै गएको छ ।

५.२ सम्भावित शोध शीर्षकहरू

गोविन्दराज भट्टराईका औपन्यासिक कृतिहरूका सन्दर्भमा निम्नलिखित सम्भावित शोध शीर्षकहरू रहेका छन् :

- (क) गोविन्दराज भट्टराईको उपन्यासकारिता
- (ख) मणिपुरको चिठी र मुगलान उपन्यासको तुलनात्मक अध्ययन
- (ग) सुकरातका पाइला र सुकरातको डायरी उपन्यासको तुलनात्मक अध्ययन

